

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

**ALMANYA'YA GÖÇ EDEN TÜRK İŞÇİLERİNİN KÜLTÜREL
BİR GRUP OLARAK İLK TEŞKİLATLANMA SÜRECİ**

ABDULSAMET BAYRAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET AKGÜL**

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdulsamet BAYRAM		
	Numarası	18810201161		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	ALMANYA'YA GÖÇ EDEN TÜRK İŞÇİLERİNİN KÜLTÜREL BİR GRUP OLARAK İLK TEŞKİLATLANMA SÜRECİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Abdulsamet BAYRAM

İmza

Özet/Abstract

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdulsamet BAYRAM		
	Numarası	18810201161		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
Tezin Adı	ALMANYA'YA GÖÇ EDEN TÜRK İŞÇİLERİNİN KÜLTÜREL BİR GRUP OLARAK İLK TEŞKİLATLANMA SÜRECİ			

Göç, insanlık tarihi kadar eski bir sosyal olgudur. Tarih boyunca sürekli çeşitli nedenlerden ötürü göç gerçekleşmiştir. Ancak sanayi devrimi, insanların ekonomik sebeplerden dolayı köy ve taşralardan sanayi merkezleri olan kentlere doğru göç hareketliliklerini arttırmıştır. Sanayi devriminden kaynaklı iç göçler yanında, aynı zamanda göç hareketliliği dış göç şeklinde de gerçekleşmiştir. Öyle ki bu süreç 1950'lerden itibaren devletler arası anlaşmalar çerçevesinde kitlesel iş gücü göçüne kadar uzamıştır. Bu çerçevede Türkiye, F. Almanya ile 1961 yılında imzaladığı iş gücü anlaşması kapsamında vatandaşlarını yurtdışına işçi olarak göndermiştir. Her yönüyle tamamen farklı bir kültüre yapılan göç, Türk işçilerinin sosyal ve dinî hayata ilişkin birçok sorun ve zorluklarla karşılaşmalarına yol açmıştır.

Bu çalışma Türk işçilerin; F. Almanya'ya göç serüvenini, farklı bir kültür ile karşılaşma sonucunda gündelik hayatta karşılaştıkları zorlukları, Türkiye Cumhuriyeti'nin F. Almanya'da yaşayan vatandaşlarına resmî bir din hizmeti sunmadığı yaklaşık yirmi yıllık süreçte dinî-kültürel davranışlarında görülen değişimi ve dinî hayatın pratiklerinde yaşadıkları zorlukları ve sorunları incelemektedir. İlaveten bu değişim ve zorluklardan hareketle doğan teşkilatlanma ihtiyacını ve ilk teşkilatlanma sürecini konu edinmektedir. Ayrıca resmî bir otoritenin denetimi olmadan teşkilatlanma sürecine giren Türk işçilerin arasında vuku bulan dinî, siyasi ve ideolojik ayrışma ve gruplaşma sürecini tahlil etmektedir. Araştırmada nitel yöntem izlenilmiş olup sözlü tarih görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu çerçevede birinci ve ikinci kuşak Türk işçilerden yirmi dört katılımcı ile görüşme yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen bulguların yanında otobiyografilerden de istifade edilmiştir.

Bu çalışmanın, incelediği ve tahlil ettiği konular bakımından göç ve din alanındaki literatüre mütevazı bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Göç ve din, dinî örgütlenme, Almanya'daki Türkleri, dinî hayat, sosyal hayat

Özet/Abstract

Author' s	Name and Surname	Abdulsamet BAYRAM		
	Student Number	18810201161		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / Sociology of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
Title of the Thesis/Dissertation	THE FIRST ORGANIZATION PROCESS OF TURKISH EMPLOYEES IMMIGRANT TO GERMANY AS A CULTURAL GROUP			

Migration is a social phenomenon as old as human history. Migration has always taken place for various reasons throughout history. However, the industrial revolution has increased the migration mobility of people from villages to cities due to economic reasons. So much so that this process has extended from the 1950s to mass labor migration within the framework of interstate agreements. In this context, Turkey sent its citizens as employees within the scope of the labor agreement signed with Germany in 1961. Migration to a completely different culture in all aspects, caused Turkish employees to encounter many problems and difficulties related to social and religious life.

This study examines the difficulties that Turkish employees faced in daily life and the change in religious-cultural behavior of Turkish employees in the almost twenty years period during which the Republic of Turkey did not provide its citizens living in Germany with any official religious support. In addition, this study analyzes the difficulties and problems in the practical exercise of the religious life of the Turkish employees. This study also shows the need for an organization resulting from these changes and difficulties, along with the religious, political, and ideological process of division and grouping that took place in the organizations of Turkish employees. In order to collect the data for the research, the qualitative method was followed and the oral history interview technique was used. In this context, interviews were held with twenty-four participants. In addition to the findings obtained from the interviews, autobiographies were also used.

It is thought that this study will make a modest contribution to the literature in the field of migration and religion in terms of the subjects it examines and analyzes.

Key words: Migration and religion, religious organization, Turks in Germany, religious life, social life

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	III
GRAFİKLER LİSTESİ	IV
GÖRSELLER LİSTESİ.....	V
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VI
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	VII
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ	2
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	3
C. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI	3
D. YÖNTEM	4
E. EVREN VE ÖRNEKLEM.....	5
F. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI, UYGULAMA VE DEĞERLENDİRME	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Göç ve Göç Kuramları.....	7
1.1.1. Temel Göç Kuramları	7
1.1.1.1. Ravenstein: Göç Kanunları	8
1.1.1.2. Everett Lee: İtme Çekme Kuramı	9
1.1.1.3. Petersen: Göç Tipleri	10
1.1.2. Çağdaş Uluslararası Göç Kuramları	11
1.1.2.1. Neoklasik Ekonomi Makro Kuramı	11
1.1.2.2. Neoklasik Ekonomi Mikro Kuramı.....	12
1.1.2.3. Yeni Ekonomi Kuramı	13
1.1.2.4. İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Kuramı	13
1.1.2.5. Dünya Sistemleri (Merkez-Çevre) Kuramı.....	15
1.1.2.6. İlişkiler Ağı (Network) Kuramı	17
1.2. Diaspora Kavramı ve Yurt dışındaki Türkler	18
1.3. Kültürel Karşılaşma (Akültürasyon) ve Kültür Şoku	20
1.4. Kentsel Dönüşüm Kuramlarına Kısa Bir Bakış.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DEN FEDERAL ALMANYA'YA İŞÇİ GÖÇÜNÜN TARİHSEL SÜRECİ

2.1. İşgücü Anlaşması Öncesi.....	24
2.2. 1960'li Yıllar- İşgücü Göçü.....	26
2.3. 1970'li Yıllar- Sosyal Göç.....	31
2.4. 1980'li Yıllar ve sonrası- Siyasal Göç.....	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK ÇERÇEVE

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri ve Görüşmelerin Nitelikleri	37
3.1.1. Kodlama ve Gerçek Ad Kullanımı	37
3.1.2. Cinsiyet.....	38
3.1.3. Göç Öncesi İkamet Yeri	39
3.1.4. Göç Yılı	40
3.1.5. Göç Sonrası İkamet Yeri	41
3.1.6. Görüşme Türü, Süresi ve Uzunluğu	43
3.1.7. Görüşme Yeri.....	43
3.2. Türk İşçilerinin Federal Almanya'ya Göç Süreci.....	44
3.2.1. Göç Öncesi Sosyo-Ekonomik Durum.....	44

3.2.2.	Göç Kararı.....	48
3.2.3.	Başvuru Süreci: Alman İrtibat Bürosu, Yetenek Testi ve Muayene.....	54
3.2.4.	Federal Almanya Yolculuğu Öncesi	64
3.2.5.	Federal Almanya Yolculuğu	68
3.2.6.	Federal Almanya'ya Varış: Münih Garında Aktarma	72
3.2.7.	Turist Olarak Gidenler: Kaçak İşçilik ve Yasadışı İşlemler	74
3.2.8.	Federal Almanya'daki İlk İzlenimler: Balayı Evresi	78
3.3.	Türk İşçilerinin Sosyal Hayatı	80
3.3.1.	Gündelik Yaşamda Karşılaşılan Zorluklar: Kültür Şoku	81
3.3.1.1.	Kültürel Farklılıklar	82
3.3.1.2.	Dil ve İletişim Eksikliği	84
3.3.1.3.	Beslenme ve Gıda Tercihi.....	87
3.3.2.	İşçi Lojmanlarında Hayat Şartları	88
3.3.3.	Memleket Hasreti ve Giderme Yolları	93
3.3.4.	Aile Birleşimi	96
3.3.5.	İlk Oturulan Evler ve Mahalleler	101
3.3.5.1.	Kreuzberg Türk Mahallesi Örneği	103
3.4.	Türk İşçilerinin Dinî Hayatı ve Teşkilatlanma İhtiyacı.....	105
3.4.1.	Dinî-Kültürel Davranışlarda Yaşanan Değişim	105
3.4.2.	Helal Gıda: Bireysel ve Kolektif Çözümler	112
3.4.3.	Dini Bilgi Paylaşımı ve İbadet: Lojmanlar, Evler, Fabrikalar, Kasetler ve Yazılar.....	121
3.4.4.	Dinî Günlerin Tespiti ve Tecrübesi.....	125
3.4.5.	İlk Cuma, Bayram ve Teravih Namazları (İlk Kolektif İbadetler): Lojmanlar, Salonlar ve Kiliseler	128
3.4.6.	Türklerin Dinî Açısından Teşkilatlanma İhtiyacı	137
3.5.	Türk İşçilerinin İlk Teşkilatlanma Süreci	138
3.5.1.	Cami Kurma Fikri: İbadet İçin Mekân, Din Eğitimi ve Kimlik Koruma	139
3.5.2.	Caminin Kuruluş Aşamasında Karşılaşılan Zorluklar	141
3.5.3.	İlk Camilerin Fiziki Şartları: Bodrum Katlar, Eski Fabrikalar, Depolar ve Ara Katlar	147
3.5.4.	Cami, Sosyal Dayanışma ve Diğer Faaliyetler	152
3.5.5.	Camilerin İmam Hatip İhtiyacının Karşılanması: İşçi Hocalar, Türkiye'den Getirilen Hocalar ve Rabıta.....	156
3.5.6.	Dinî Gruplaşma ve DİTİB'in Doğuşunu Hazırlayan Süreç	163
3.5.7.	Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği'nin Kuruluş Süreci.....	175

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İŞÇİ GÖÇÜ İLE BİRLİKTE FEDERAL ALMANYA'DA OLUŞAN TÜRK DİNİ VE İDEOLOJİK SİVİL TOPLUM ÇATI KURULUŞLARI

4.1.	Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu (ADÜTDF)	182
4.2.	Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği (ATB).....	183
4.3.	Avrupa Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği (ATİB).....	184
4.4.	Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB).....	185
4.5.	İslam Cemiyetleri ve Cemiyetleri Birliği (İCCB)	185
4.6.	İslam Toplumu Millî Görüş (IGMG).....	189
4.7.	İslam Kültür Merkezleri Birliği (VIKZ).....	190
	SONUÇ	192
	KAYNAKÇA	200
	EKLER	207

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 2.1. F. Almanya’da Türk Nüfusu (1961-2016).....	36
Tablo 3.1. Katılımcı Kodları ile Cinsiyet..	39
Tablo 3.2. Katılımcı Kodları, Cinsiyet ve Göç Öncesi İkamet Yeri.....	40
Tablo 3.3. Katılımcı Kodları, Cinsiyet, Göç Öncesi İkamet Yeri ve Göç Yılı.....	41
Tablo 3.4. Katılımcı Kodları, Cinsiyet, Göç Öncesi İkamet Yeri, Göç Yılı ve Göç Sonrası İkamet Yeri.....	43
Tablo 3.5. Türk İşçilerin Yurt dışına gidiş sebepleri.	50
Tablo 3.6. Aynı işçi mesleğinin Türkiye - Almanya gelir karşılaştırması.....	53

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1. 1960-1990 Yılları Arası F. Almanya'ya Yıllık Göç Sayıları.....	30
Grafik 2.2. Türkiye'den F. Almanya'ya İltica Talebinde Bulunanların Sayısı.	34
Grafik 3.1. F. Almanya'ya Göç yıllarında Göre Katılımcıların Dağılımı.	40
Grafik 3.2. Görüşme Yerlerine Göre Katılımcıların Dağılımı.	44

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1.1 Burgess’in kentsel alan kullanım modeli.	22
Görsel 3.1. Katılımcıların Almanya’daki İkamet Yerlerine Göre Dağılımı.	42
Görsel 3.2. İstanbul Tophane’deki İş ve İşçi Bulma Kurumu önü.	55
Görsel 3.3. “İşçi Bulma Merkezi İstanbul” (Berger ve Mohr, 1987, s. 62).	55
Görsel 3.4. T.C. İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından gönderilen davet mektubu.	58
Görsel 3.5. “Bir köy duvarcısı İstanbul’daki iş bulma merkezinde duvar örme testinde. Bu Aday başarısızlığa uğramıştır.”.....	59
Görsel 3.6. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 1.	60
Görsel 3.7. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 2.	61
Görsel 3.8. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 3.	61
Görsel 3.9. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 4.	63
Görsel 3.10. 1970’e kadar F. Almanya’ya giden işçiler için kullanılan B3yg model kısa sefer treni.	70
Görsel 3.11. 1970’e kadar F. Almanya’ya giden işçiler için kullanılan ve kafa yastığı bulunmayan B3yg model kısa sefer treninin içi.	71
Görsel 3.12. Yugoslavya Kumanya Fişi.	72
Görsel 3.13. Tren Garında Yabancı İşçilerin Buluşması.	95
Görsel 3.14. Lojmanda Bayram Namazı	131
Görsel 3.15. “Türkiye’den gelen Müslümanlar ‘Hackerkeller’ bira fabrikasında namaz kılarırken”.	133

KISALTMALAR LİSTESİ

AABF	Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu
ADÜTDF	Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu
AMGT	Avrupa Milli Görüş Teşkilatları
ATB	Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği
ATİB	Avrupa Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği
CDU	Hristiyan Demokratlar Birliği
DİTİB	Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği
İCCB	İslam Cemaatleri ve Cemiyetleri Birliği
IGMG	İslam Toplumu Milli Görüş
VIKZ	İslam Kültür Merkezleri Birliği
s.	Sayfa
vb.	ve benzeri
bkz.	bakınız
T.C	Türkiye Cumhuriyeti
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DM	Deutsche Mark-Alman Markı
Rabıta	Râbıtâtü'l-âlemi'l-İslâmî
MSP	Milli Selamet Partisi

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

F. Almanya'ya Türk göçünün 60. yılı geride bırakırken bugün Almanya'da Türk varlığı üç ila üç buçuk milyon rakamıyla ifade edilmektedir. Alman toplumunun bir parçası olan bu büyüklükteki etnik grubun kendine özgün dinî ve sosyal hayatı elbette çok rahat bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Cami, kültür merkezi, market, kasap manav, mobilyacı, restoran kısaca gündelik hayatın her yerinde Türk varlığı söz konusudur. Özellikle minare ve kubbeli cami sayısının artışı, Almanya'daki Türk varlığının görünümünü daha belirgin hale getirmektedir. Aynı zamanda Türk kökenli milletvekilleri, siyasetçiler, bilim insanları, doktorlar vb. yüksek vasıflı insanlar Almanyalı Türklerin yaşadıkları topluma başarılı uyumunu göstermektedir. Bir yandan başarılı bir uyum süreci söz konusuysen diğere taraftan Türkler kimliklerini koruma başarısını gösterebilmişlerdir. Bugün Türk varlığının korunmasından övünçle bahsedilirken, günümüze kadar gelinen bu süreçte ilk nesil Türk işçilerin çektiği zorluklar, karşılaştıkları sorunlar ve ortaya koydukları gayret ve fedakârlık göz ardı edilmemelidir. Türk işçilerin ilk teşkilatlanma sürecinde ettikleri tohumlar sonucunda bugün Almanya genelinde iki bin sekiz yüz camiden söz etmek mümkündür.

F. Almanya'ya göç eden birinci ve ikinci nesil Türk işçiler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, ağırlıklı olarak sosyo-ekonomik durumları, Türkiye'deki yatırımları gibi çeşitli konuların ele alındığı fark edilmektedir. Ancak dinî hayatlarına ve ilk teşkilatlanma süreçlerine ilişkin bilgilere çalışmalarda yer yer değinilse de kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığı görülebilmektedir. Din sosyolojisi, göç ve din bağlamında bu konuya yaklaşıldığında, özellikle 2000'li yıllardan itibaren çalışmaların arttığı görülür. Ancak bu çalışmalar entegrasyon, mevcut dinî örgütler, dil, kimlik, ırkçılık, islamofobi vb. konular çerçevesinde Almanyalı Türklerin güncel meseleleri üzerinedir. Yukarıda değinilen birinci ve ikinci nesil Türk işçilerin dinî hayatın pratiklerinde karşılattıkları zorluklar, bunun sonucunda ortaya çık teşkilatlanma ihtiyacı ve ilk teşkilatlanma sürecinin devamında vuku bulan gruplaşma sürecinin maalesef kapsamlı bir şekilde ele alınmadığı, çalışılmadığı fark edilmektedir. Dolayısıyla birinci ve ikinci neslin teşkilatlanma sürecini ele alan bu çalışmanın konusu, literatürde gözlemlenen eksikliği gidermek ve toplumsal hafıza oluşturma amacıyla seçilmiştir.

Bu konuyu çalışma imkânı veren ve engin tecrübeleriyle yön verip, ufkumu geliştiren akademik danışmanım, çok kıymetli hocam, Prof. Dr. Mehmet AKGÜL'e; her zaman daha iyi yetişmemizi isteyen değerli hocam Prof. Dr. Hayri ERTEN'e, ilmi katkılarından dolayı kıymetli hocam Doç. Dr. Arif KORKMAZ'a, kaynak temininde yardımcı olan NEÜ AKİF Dekanı Prof. Dr. Fikret KARAPINAR hocama, önemli şahsiyetlerin araştırmaya katılımcı olarak katılmasında aracı olan İKÇÜ Rektörü Prof. Dr. Saffet KÖSE ve NEÜ Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM hocalarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca araştırma kapsamında Almanya'da bulunduğum sürede katılımcılar ile beni buluşturan ve katkı sağlayan DİTİB Offenbach Yavuz Selim Cami Başkanı Selim TUNÇ ve Hanau İslam Cemiyeti Başkanı Hakkı TAŞÇI büyüklerime teşekkürü borç bilirim. İlaveten araştırmamıza gönüllü olarak katılan ve çok kıymetli bilgiler sunan bütün katılımcılara ayrı ayrı şükranlarımı sunarım. Son olarak yetişmemde büyük emekleri olan anne-babama ve uzun soluklu çalışma serüvenim boyunca gösterdikleri sabır ve anlayış için hepsinin ismini burada zikredemeyeceğim çalışma arkadaşlarıma ve özellikle bu süreçte bana en büyük desteği veren sevgili eşim Dr. Tuba BAYRAM'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti ve Federal Almanya Cumhuriyeti arasında 1961’de imzalanan iş gücü anlaşması sonucunda Türkiye’den F. Almanya’ya kitlesel göç hareketleri başlamıştır. Çeşitli dalgalar halinde gerçekleşen Türklerin bu göç serüveni, ilk etapta kısa vadeli bir göçü temsil etmekteydi. Buna göre Türk işçiler rotasyon halinde en fazla iki yıl F. Almanya’da çalıştıktan sonra tekrar ana yurda dönecek, getirdikleri döviz ve iş tecrübeleriyle Türkiye’nin ekonomik ve endüstriyel kalkınmasına fayda sağlayacaklardı. Ancak hem işverenlerin işi öğrenen işçiler kaybetme endişesi, hem de Türk işçilerin para kazanma ve biriktirme arzusu, ana yurda geri dönüşü ertelemiştir. İlaveten Türkiye’de süregelen ekonomik problemler ve emek piyasasının darlığı, Türk işçilerin geri dönüş planlarını ertelemelerinde etken olmuştur. Bunun sonucunda ailelerinden uzak yaşayan işçiler eşlerini ve çocuklarını da yanlarına almışlardır. Böylece 70’li yıllarda aile birleşimi sonucunda ikinci göç dalgası meydana gelmiştir. Aileleriyle birlikte F. Almanya’da yaşayan Türk işçilerin geri dönüş düşünceleri zamanla azalmaya başlamıştır. Büyüyen işçi çocuklarının F. Almanya’da okula başlaması ve geleceklerini F. Almanya’da planlamaları F. Almanya’daki Türk nüfusunun kalıcılığının göstergeleri olmuştur. Misafir işçilikten Alman vatandaşlığına kadar süren bu göç serüveni bazı dinî, kültürel ve sosyal sorunları da beraberinde getirmiştir. Nitekim farklı bir kültürün içinde yaşamaya başlayan Türkler, baskın kültür ve toplum ile uyum içerisinde yaşama arzusunun yanında, kendi millî ve dinî kültür ve kimliklerini de korumak istemişleridir. Her ne kadar aile içerisinde bu değerler nesillere aktarılmaya çalışılsa da kolektif bir mücadele gerektiren bu dinî ve kültürel kimliğin korunması, Türk işçilerin öncelikle bir araya gelerek sosyal-kültürel organizasyonlar gerçekleştirmeleriyle başlamıştır. Bu organizasyonlar çerçevesinde ilk etapta aynı dertle dertlenen ufak bir grup işçilerin bireysel girişimleri sonucunda dükkân, depo, eski fabrika gibi binaların kiralamasıyla camiler kurulmuş ve dinî irşat faaliyetleri başlatılmıştır. İlk önce cuma ve bayram namazlarının kılınmasıyla başlayan faaliyetler kuran eğitimi ve cemaatle beş vakit namaz ile devam etmiştir. İlk yıllarda dinî bilgiye sahip olan işçiler, bu ibadetleri yönetmiş ve

organize etmiştir. Böylece “işçi imam/işçi hoca”¹ ilk teşkilatlanma teşebbüslerinde önemli bir rol oynamıştır. Zamanla cemaatin genişlemesi ve işçilerin camilere önem vermesiyle daha iyi fiziki şartlara sahip camiler kurulmuş, Türkiye’den -çoğunlukla emekli- hocalar ücretli olarak camilerde görevlendirilmiştir. Bir taraftan cami cemaatlerinin artmasıyla fikir ayrılığına bağlı olarak gruplaşmaların ortaya çıkması diğer taraftan Türkiye menşeli cemaat ve ideolojik grupların çatı kuruluşu kurup camileri kendilerine bağlama isteği, ayrışma ve bölünmelere yol açmıştır. Dinî otorite eksikliğinde F. Almanya’daki Türklerin bu üzücü durumuna karşı, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) müdahil olmuş ve F. Almanya’daki Türklere din hizmeti sunmaya başlamıştır.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Türklerin 1961 yılında F. Almanya’ya işçi olarak gitmesine rağmen Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı, F. Almanya’da resmî olarak din hizmetine 1982 yılında başlamıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti tarafından vatandaşlarına 1982 yılına kadar -bazı ufak ölçekli hizmetler hariç- kapsayıcı bir din hizmeti sunulmamıştır. Diğer bir ifadeyle F. Almanya’ya göç eden Türk işçiler hem sosyal ihtiyaçları hem de dinî ihtiyaçları bakımından yalnız bırakılmıştır. Bu araştırma yukarıda belirtilen yıllar arasında Türk işçilerin karşılaştıkları sosyal sorunları ve bilhassa dinî davranış ve ritüelleri yerine getirme konusunda karşılaştıkları zorlukları ve ürettikleri çözümleri konu edinmektedir. İlaveten bu sorun ve ihtiyaçların karşılanması için kurulan cami dernekleri, ideolojik gruplaşma sonucu cami derneklerinde yaşanan bölünme ve dinî otorite eksikliğinde ortaya çıkan radikal grup ve davranışlar da incelenecektir.

Bu çerçevede, bu araştırmanın ele aldığı iki temel problem vardır: (1) F. Almanya’ya göç eden Türk işçilerin göç serüveni nasıl gerçekleşti ve sosyal hayatta hangi zorluklar ile karşılaştılar? (2) Türkiye Cumhuriyeti’nin F. Almanya’da yaşayan vatandaşlarına din hizmeti sunmadığı yaklaşık 20 yıllık süreçte Türk işçiler dinî ibadet ve ritüellerini nasıl yerine getirdiler ve bu süreç hangi sonuçları doğurdu?

¹ “İşçi imam” veya “işçi hoca” olarak, Almanya’da fabrikada çalışan ve boş zamanlarda camilerde imamlık yapan Türk işçiler kastedilir ve bilinir.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın temel amacı, 23 yıllık süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin kapsayıcı bir din hizmeti olmadan Türk işçilerin dinî hayatlarını nasıl sürdürdüklerini, dinî ibadet ve ritüellerin uygulanmasında yaşadıkları sorunları, bu sorunlara karşı üretilen çözümleri ve buradan hareketle meydana gelen teşkilatlanma faaliyetlerini ortaya koymaktır. Devamında Türkiye menşeli dinî cemaat ve ideolojilerinin dinî otorite eksikliğinde Türk işçilerini nasıl etkilediklerini, camilerde ayrışma ve bölünmelere nasıl yol açtıklarını ve F. Almanya'da dinî (İslami) otorite olma çabalarını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bununla beraber genel kabul gören göç kuramlarının tanıtılması, Türk işçilerin F. Almanya'ya göç sürecinin incelenmesi ve farklı bir toplum ve kültür içinde yaşamının beraberinde getirdiği sosyal sorun ve zorlukların tahlili hedeflenmiştir.

F. Almanya'daki Türk varlığı birçok akademik çalışmaya konu olmasına rağmen, dinî uygulamaları yerine getirebilmek adına verilen bireysel gayretler ve kolektif girişimlerin ilk örnekleri çok az çalışılmıştır. Bu çalışma, birinci ve ikinci nesil Türk işçilerin dinî hayatının ve F. Almanya'da İslam'ın kurumsallaşma yolundaki ilk girişimlerinin incelenmesi açısından önem arz etmektedir. Bu konuda yapılan birçok araştırmalar daha çok Türkler tarafından kurulan çatı kuruluşlarını ele almaktadır. Ancak bu çalışma, çatı kuruluşlarından önceki dönemi ele almasıyla öne çıkmaktadır. Bu yönüyle göç ve din alanında önemli bir eksikliği gidermesi açısından bilim dünyasına katkı sağlaması arzu edilmektedir.

C. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Araştırmanın çerçevesi F. Almanya'ya işçi göçünün başlangıcı kabul edilen 1961'den Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak F. Almanya'da kurulan Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'nin (DİTİB) kuruluşuna kadar olan süre ile sınırlıdır. Diğer bir ifadeyle çalışma, 1961 ile 1984 yılları arası Türk işçilerin sosyal ve dinî hayatını ve teşkilatlanma faaliyetlerini kapsamaktadır. Araştırmanın konusunu oluşturan teşkilatlanma faaliyetleri kültürel bir grup ile sınırlandırılmıştır. Böylece sadece cami derneklerinin teşkilatlanma faaliyetleri konu edilmiştir.

D. YÖNTEM

Araştırmanın konusu ve problemleri dikkate alındığında genelleştirilebilen veriler yerine daha çok kişisel tecrübeler ve öykülere ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer bir ifadeyle araştırmanın konusu ve problemleri F. Almanya'daki Türk işçilerin nicelikselden çok niteliksel özelliklerine vurgu yapmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmaya en uygun araştırma yönteminin nitel araştırma yöntemi olacağı aşikardır. Elbette nitel araştırma yöntemi de kendi içinde farklı yaklaşım ve desenlere ayrılmaktadır. Anlatı araştırması, “bir veya birden fazla bireyin deneyimlerini araştırmayı, bu bireylerin yaşam öykülerini bir araya getirerek veri toplamayı, kişisel deneyimleri rapor etmeyi ve bu deneyimlerin içerdiği anlamları kronolojik olarak sıralamayı içermektedir (veya hayatın aşamalarını kullanma)” (Creswell, 2015, s. 70). Bu tanımdan hareketle anlatı araştırması yaklaşımı, bu çalışma için en uygun yaklaşım olarak belirlenmiş ve tercih edilmiştir. Anlatı araştırmalarında katılımcılardan ve dokümanlardan yaşanmış deneyimleriyle ilgili veriler toplanır. Bunlar araştırmacı tarafından belirli bir kronolojik sıraya tabi tutulur ve konulara göre analiz edilebilmektedir (Creswell, 2015, ss. 71-72).

Bu bilgilerin ışığında araştırmanın konusu gereği ilgili zamanın tanıklarının geçmişte yaşadıkları olaylar ve tecrübeleri önem arz etmektedir. Ancak şu da belirtilmelidir ki araştırma yönteminin nitel olarak belirlenmesi araştırmada sadece nitel verilerden istifade edileceği anlamını taşımamaktadır. Nitekim nicel araştırmalarda nitel ve nitel araştırmalarda da nicel veriler kullanılabilir (Korkmaz, 2019, s. 33). Dolayısıyla bu araştırmada farklı çalışmalardan elde edilen nicel ve nitel bulgular da karşılaştırma, destekleme veya yorumlama için kullanılmıştır. Yaşam öyküsü tekniğinde katılımcıların tüm yaşam tecrübeleri birincil kaynak olarak kabul edilir, ancak bu çalışmada katılımcıların tüm yaşamlarından ziyade araştırmanın konusuyla ilgili kısımlar ele alındığından dolayı yaşam öyküsü tekniği yerine sözlü tarih görüşmesi tekniği tercih edilmiştir. İlaveten verilerin çeşitlendirilmesi ve araştırmanın geçerliliğinin artırılması amacıyla sözlü tarih görüşmesinin yanında doküman inceleme tekniği de kullanılmıştır. Böylece araştırmanın konusuna uygun oto/biyografik yazılar, arşiv belgeleri, fotoğraflar, mektuplar, gazeteler, dergiler vb. dokümanlar araştırmaya dahil edilmiştir (Gönç Şavran, 2017a, s. 94).

E. EVREN VE ÖRNEKLEM

Araştırmanın 1961 ile 1984 yılları arası Türk işçilerin sosyal ve dinî hayatını ve teşkilatlanma faaliyetlerini kapsadığı yukarıda ifade edilmiştir. Buradan hareketle araştırmanın evrenini ilgili dönemde F. Almanya’da yaşamış, teşkilatlanma faaliyetlerine tanık olmuş veya doğrudan kültürel ve dini kimliklerini korumak için teşkilatlanma faaliyetlerinde bulunmuş Türkler oluşturmaktadır. Örneklem, evrenin özellikleri hakkındaki bilgilere dayanılarak araştırmanın amacına göre seçilmesi amaçsal örneklem seçim tekniği olarak adlandırılır. Amaçsal örneklem seçim tekniğinde örneklem olarak evreni temsil edebilecek, evrenin tipik bir örneğini ortaya koyduğu düşünülen bir alt grup seçilir. Böylece araştırmanın örnekleme için yukarıda ifade edilen tecrübeleri yaşamış ve bu anlamda en nitelikli veriyi sunacak ve araştırmaya katkı sağlayacak bireyler tercih edilerek amaçsal örneklem seçim tekniği kullanılmıştır. Bu noktada özellikle çeşitliliğin ve güvenilirliğin artırılması için F. Almanya’nın farklı şehirlerinden (14), çeşitli dinî, siyasi ve kültürel gruplara önderlik etmiş bireyler örnekleme dahil edilmiştir. Ayrıca aynı sosyal süreç ve ortamları tecrübe etmiş ve aynı nitelikte veri sunacak olan katılımcılara ulaşmak için kartopu örnekleme tekniğine de başvurulmuştur (Gönç Şavran, 2017b, s. 156). Toplamda 25 katılımcı örnekleme dahil edilmiştir.

F. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI, UYGULAMA VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırmada, sözlü tarih görüşmesinin yanında doküman inceleme tekniğinden de istifade edildiği daha önce belirtilmiştir. Böylece bu araştırmada iki veri toplama aracı kullanılmıştır; görüşme ve doküman inceleme. I. II. ve IV bölümlerin verileri konuyla ilgili kitap, makale, arşiv belgeleri, otobiyografi gibi yazılı belgelerin incelemesiyle, doküman inceleme tekniğiyle toplanmıştır. Ampirik kısım, yani III. bölümün verilerine ağırlıklı olarak görüşme tekniğiyle ulaşılmıştır. Aynı zamanda bu bölümde yukarıda değinilen türlerdeki yazılı kaynak ve fotoğraflardan da ampirik verileri desteklemek ve derinleştirmek için faydalanmıştır. Dolayısıyla III. bölümün verilerini toplamak için sözlü tarih görüşme ve doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Sözlü tarih görüşmesinde 21’i yüz yüze ve 4’ü telefon görüşmesi olmak üzere 01.02.2020- 24.12.2020 tarihleri arasında toplam 25 katılımcıya ulaşılmış, görüşmeler ses kaydı cihazı ile kayıt altına alındıktan sonra yazıya geçirilmiştir. Böylece 939 dakikalık (15 saat 39 dakika) ses kaydından 93

sayfa (A4, Times New Roman, 12 punto, iki yana yaslı, 1,5 satır aralığı) veri ortaya çıkmıştır.

Veri toplamak için 31.05.2021-13.06.2021 tarihleri arasında araştırma izniyle F. Almanya’da bulunulmuş ve 12 katılımcıyla yüz yüze görüşülmüştür. Yüz yüze görüşülen diğer 9 katılımcıyla Türkiye sınırları içinde farklı illerde (Konya, Karaman, Ankara, Samsun, Antalya, Isparta) görüşme gerçekleştirilmiştir. Yarı-yapılandırılmış görüşmelerde önceden hazırlanmış 41 açık uçlu soru yöneltilmiş, katılımcılar istedikleri soruları yanıtlamıştır. Her ne kadar sorular çerçevesinde katılımcılara özgürlük tanınmış olsa da hayat öykülerini anlatan katılımcıların sorulan sorunun dışına çıktığı durumlarda gerekli müdahaleler ile katılımcıların bağlamdan ayrılmamaları sağlanmıştır. Bu noktada mümkün olduğunca az müdahale edilmeye gayret gösterilmiştir. İlave katılımcıların anlattıklarından hareketle, önemli görülen noktaların daha da derinlemesine irdelenmesi için ek sorular sorulmuştur. Elde edilen verilerin analizi betimleme, analiz ve yorumlama olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama olan betimsel çözümlemede elde edilen verilerin betimlenmesi söz konusudur. Dolayısıyla görüşmelerde elde edilen verilerin yanı sıra, görüşme esnasında katılımcının duygu hali, niyeti ve eylemin bağlamı gibi unsurlar tespit edilip süreç ayrıntılı bir şekilde betimlenmiştir. Veri analizinin ikinci aşamasında, elde edilen veriler önce konusuna göre sınıflandırılmış sonra ilgili veriler arasında ilişkiler saptanarak sistematik çözümleme gerçekleştirilmiştir. Veri analizinin son aşamasında araştırmada elde edilen veriler, konular ve bunlar arasındaki ilişkiler kendi bağlamları içerisinde yorumlanmış ve böylece elde edilen verilerin analizi gerçekleştirilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 222). Bu araştırmada tercih edilen betimsel analiz yaklaşımına göre, araştırmacının verileri, daha önceden belirlenen konulara göre özetlenir ve yorumlanır. Veriler temalara, sorulara veya boyutlara göre sunulabilir. Betimsel analizde görüşülen veya gözlemlenen katılımcıların görüş ve ifadelerini sunmak için çokça doğrudan alıntılara yer verilir. Bu analiz yaklaşımında amaç, bulguları düzenli ve anlaşılır bir şekilde sunmaktır. Betimsel analiz başlıklar halinde dört aşamadan oluşmaktadır; “1. Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma”, “2. Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi”, “3. Bulguların tanımlanması” ve “4. Bulguların yorumlanması” (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 224).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Türkiye'den F. Almanya'ya yapılan iş gücü göçleri, kitlesel boyutta üç dalga şeklinde gerçekleşmiştir; 1961'de imzalanan iş gücü anlaşması sonrasında gerçekleşen iş gücü göçü, 1973 yılında iş gücü anlaşmasının durdurulmasıyla aile birleşimiyle meydana gelen göç ve 1980'de sığınma talebiyle gerçekleşen göç dalgası. İlaveten 1961 öncesinde kitlesel nitelik taşımayan ve daha çok bireysel ve ufak ölçekli olan göçleri de ele alacak olursak toplam 4 dönemden bahsetmek mümkündür. Bunlar; iş gücü anlaşması öncesi göç, iş gücü göçü, sosyal göç ve siyasal göç. (Adıgüzel, 2020, s. 69).

1.1. Göç ve Göç Kuramları

Göç, insanların ekonomik, siyasi, sosyal veya doğal afetler gibi sebeplerden dolayı bir mekândan başka bir mekâna yer değiştirmesidir. Bu mekânsal değişim aynı belde, şehir ve ülkenin içerisinde (iç göç) olabileceği gibi sınır ötesi farklı ülkelere hatta başka kıtalara doğru da olabilir (dış göç). Aynı zamanda daha iyi bir yaşam sürdürülebilmek amacıyla gönüllü veya afet ve sürgün gibi sebeplerden dolayı zorunlu olabilmektedir. Göç, insanların sadece bazı kişisel ve zaruri eşyalarını yanlarına aldıkları mekânsal değişimin bir ifadesi değildir. Göçmenler, ayrıyeten hayat tecrübelerini, değerlerini, düşüncelerini, dillerini, kültürlerini ve dinlerini de yanlarında götürürler (Adıgüzel, 2020, s. 3). Buradan hareketle, yurt dışı işçi göçü “sadece fiziki bir mekân değişikliğini değil, son derece köklü bir sosyo-kültürel çevre değişikliğini de içine alır” (Doğan, 2001, s. 21). Göç edilen ülke sosyo-kültürel açıdan farklılaştıkça, göçmenler açısından bu değişim daha zor ve sorunlu olmaktadır. Elbette bu açıdan kültürel karşılaşma, çok kültürlülük ve kültür şoku gibi konular, Türk işçi göçünün sosyolojik tahlili açısından önemli başlıklar haline gelmektedir. Ancak öncesinde göç ile yakın ilişkili olan uluslararası göç kuramları ve diaspora kavramı üzerine durulacaktır.

1.1.1. Temel Göç Kuramları

Uluslararası göç kuramlarının çağdaş yaklaşımlarını ele almadan önce göçü konu edinen öncü bilim insanlarından ve çalışmalarından kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Göç, 19. yüzyıldan itibaren bilimsel çalışmaların ve araştırmaların konusu olmuştur. Göç

ile ilgili ilk çalışmanın örneğini 1871 ve 1881 yıllarının İngiltere nüfus istatistikleri üzerine çalışan Ernst G. Ravenstein oluşturur. Onu İtme çekme kuramı ile Everett Lee takip ederken, William Petersen göç tiplerini saptayarak göç çalışmalarına katkıda bulunmuştur (Adıgüzel, 2020, s. 24).

1.1.1.1. Ravenstein: Göç Kanunları

Alman-İngiliz kökenli coğrafyacı ve harita uzmanı Georg Ravenstein, yedi göç kanunu geliştirmiştir ve ilk olarak 1885'te bunları *Göç Kanunları (The Laws of Migration)* adı altında yayımlamıştır (Yalçın, 2004, s. 22). Ravenstein'in göç kanunlarında iki model gözümüze çarpmaktadır. Birinci model, basamaklı, kısa mesafeli ve zincirleme şeklinde sanayi ve ticaret merkezlerine doğru gerçekleşen göçtür ve ilk dört kanun bu modelle ilişkilidir. İkinci model, insanların doğrudan uzak mesafeli sanayi ve ticaret merkezlerine yönelmesini ele alan beşinci kanundur. Altıncı ve yedinci kanunu ise yerleşim yerine ve cinsiyete bağlı olarak göç tutumlarını ortaya koymaktadır. Buna göre Ravenstein, göç kanunlarını şu şekilde açıklamaktadır:

1. Göçmenler çoğunlukla sadece kısa mesafeli yerlere göç ederler. İş olanaklarına bağlı olarak göç, büyük merkezlere doğru yönelir. Göç alan merkezin ne kadar göç alabileceği, iş imkânlarının yerel nüfusun yoğunluğuna olan oranına bağlıdır.

2. Sanayileşme ile birlikte meydana gelen kentsel göç, kırsal bölgelerde nüfus eksilmesine yol açar. Kırsal alanlarda oluşan bu boşluklar kırsal alana yakın olan diğer bölgelerden gelen göçmenler ile doldurulur. Bu gelen göçmenlerin boşalttıkları yerler de kendilerine yakın olan bölgelerden insanlar ile doldurulur. Dolayısıyla göç, bölgeden bölgeye meydana gelen dalgalarla devam etmektedir ve evrensel bir boyut kazanmaktadır.

3. Göçler rastgele yapılmaz, belirli bir amaç ve hedef ile gerçekleşir. Kentlerin sanayileşmesi ve ekonomik refaha fırsat tanınması açısından göçmenler bu fırsattan faydalanmak için kentlere göç ederler.

4. Her bir göç akımı, karşı bir göç akımını meydana getirir. Her bölge göç aldığı gibi göç de vermektedir. Dolayısıyla göç zincirleme şeklinde devam eder.

5. Büyük sanayi ve ticaret merkezlerine uzak mesafeli ve doğrudan göç gerçekleşebilmektedir.

6. Kırsal bölgelerde yaşayan insanlar, kentte yaşayanlara göre göç etmeye daha meyillidirler.

7. Kadınlar kısa mesafeli göçlerde, erkekler ise uzak mesafeli göçlerde daha etkindir (Ravenstein, 1885, ss. 167-235).

Ravenstein'in göç kanunlarına bakıldığında göçlerin ekonomik kaynaklı ve sanayi merkezlerine doğru olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bu kanunların ana fikrinde insanların maddi şartlarını düzeltme isteği görülmektedir. Ravenstein'in başlarda "yasa" olarak öne sürdüğü bu varsayımlarının, sonradan yasama organlarının müdahalesiyle değişebileceğini ifade etmiştir (Abadan-Unat, 2017, s. 52). Buna, sınırların kapatılması veya vize zorunluluğu uygulanması gibi devletin veya yerel otoritelerin sınırlamaları örnek gösterilebilir.

1.1.1.2. Everett Lee: İtme Çekme Kuramı

Ravenstein'in ardından Everett Lee 1966'da itme-çekme kuramını geliştirmiştir. Lee'ye göre göç edilecek yere insanı çeken ve bulunduğu yerden onu göçe iten faktörler bulunmaktadır. Yanı sıra bireysel faktörlerden ve göç sürecinde insanların önüne çıkan bazı engellerden bahsetmektedir. Buna göre Everett Lee, göç ile ilgili itme çekme faktörlerini şu şekilde sıralamıştır:

1. Yaşanan yerle ilgili faktörler,
2. Gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörler,
3. Bireysel faktörler,
4. İşe karışan engeller.

(1) İlk olarak Lee'ye göre yerel faktörler göç sürecini başlatmaktadır. Yaşanan bölgede su gibi temel bir ihtiyacın kısıtlılığı veya kuraklık, insanları göçe iten bir sebep olabilmektedir. (2) Bunun yanında refah içerisinde bir hayat yaşama amacı veya çocuğuna daha iyi bir gelecek ve eğitim sunabilmek, göç için çekici bir faktördür. Dolayısıyla hem yaşanan yer hem de yaşamak istenilen yerlerin birbirinden bağımsız olarak itme ve çekme faktörleri vardır. Daha net bir ifadeyle, yaşanan yerin iten ve çeken faktörleri olduğu gibi yaşamak istenilen yerin de kendine ait itici ve çekici yanları bulunmaktadır. Bunlar kendi içerisinde bağımsız bir şekilde bütün olarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda itme ve çekme faktörleri kişisel ve görecelidir.

Örneğin, bir aile için çocuğunun eğitimi önemli bir faktör iken, çocuksuz bir aile veya bekâr biri için bunun önemi olmayabilir.

(3) Lee'nin itme çekme kuramında vurguladığı bir diğer nokta ise göçü belirleyenlerdir. O'na göre göçü belirleyen kişisel (mikro) ve kişisel olmayan (makro) faktörler vardır. Göçmenler göç öncesi yaşadıkları yerin olumlu ve olumsuz yanlarını değerlendirmekte ve itme çekme faktörlerini hesap etmektedirler. Böylece karşılaşacakları hayat şartlarını önceden tahmin edebilirler. Ancak gidecekleri yerin olumlu veya olumsuz yanlarını tam olarak hesap edememektedirler. Dolayısıyla göç ile beraber alınacak olunan riskler ve bu risklere karşı duyulan korku ve endişeler göçmenlerin göç kararlarını doğrudan etkilemektedir.

(4) Yaşanılan yer ve göç edilecek yer arasında bazı engeller bulunmaktadır. Bunlar göç sürecini zorlaştırdığından dolayı göçten vazgeçilmesine sebep olur veya doğrudan göçü engeller. Örneğin, mesafenin uzunluğu, olumsuz hava şartları, sağlık sorunları, ulusal göç yasaları, ulaşım imkânlarının kısıtlılığı, yolculuğun maddi külfeti vb. unsurlar göçü engelleyen faktörler / işe karışan engeller arasında yer almaktadır (Çağlayan, 2006, ss. 72-75).

1.1.1.3. Petersen: Göç Tipleri

William Petersen 1958'de yayımladığı "*A General Typology of Migration*" (*Genel Bir Göç Tipolojisi*) adlı makalesinde göçleri beş temel kategoride ele almaktadır.

1. İlkel (*primitive*) göçler, kuraklık ve kötü hava şartları gibi doğanın getirdiği zorluklar sebebiyle ilkel insanların göçe itilmesi sonucunda ortaya çıkan bir göç türüdür.

2. Zoraki (*forced*) göçler, devlet veya sosyal bir kurum tarafından insanların göçe zorlanması sonucunda ortaya çıkan bir göç türüdür. Bu göç türünde, irade söz konusu değildir ve göçmen iradesinin dışında göçe maruz kalır (Petersen, 1958, ss. 259-261).

3. Yöneltilmiş (*impelled*) göçler, insanların sosyal baskı sonucunda göçe zorlanmalarıdır. Ancak burada yöneltilmiş göçü zoraki göçten ayıran nokta, göçmenlerin kendi isteğiyle bu eylemi gerçekleştirmeleridir. Dolayısıyla sosyal baskı sonucu kendi isteğiyle göç edenler, Petersen'e göre bu kategori altında değerlendirilmektedir.

4. Petersen'in kuramında öne sürülen bir diğer göç türü, serbest (*free*) göçtür. İsminden de anlaşılacağı üzere bu göç türünde, insanlar tamamen kendi istek ve arzuları doğrultusunda göç ederler. Bu göç tipi daha çok bireysel tercihlili göç girişimlerini tanımlamaktadır.

Kitlesel (*mass*) göç, teknolojinin ve ulaşım imkânlarının genişlemesiyle kolektif nitelik kazanan göçü ifade eder. Bireysel olarak giden göçmenler (serbest göç), göç ettikleri ülkenin hayat tarzını, yaşam standardını ve pozitif tecrübelerini anlatarak geride kalanları göçe teşvik eder. Bunun sonucunda göç kitlesel bir hale dönüşmeye başlar. Özellikle ilk göç edenlerin yol gösterici olmaları, diğer insanları göçe cesaretlendirmekte ve göç serüvenlerini kolaylaştırmaktadır. Böylelikle teknolojik gelişme ve öncü göçmenlerin kurdukları göçmen ağları kitlesel (zincirleme) göçü meydana getirmektedir (Petersen, 1958, ss. 261-263)

1.1.2. Çağdaş Uluslararası Göç Kuramları

Yirminci yüzyıl yıl ile birlikte başlayan sanayi devriminin etkileri insan hayatını köklü bir şekilde etkilemiştir. Dünya'nın ekonomik yapısında değişikliklere yol açan sanayi devrimi ile birlikte aynı zamanda dünya küreselleşmeye başlamıştır. İngiltere, Asya'dan ham maddeleri temin ederek dünyanın birçok farklı bölgelerine kumaşlarını pazarlamaya yönelmiştir. Dolayısıyla dünya, ticaretin ve ekonominin eksenini etrafında dönmeye başlamıştır. Bu durum ucuz ham madde ihtiyacının yanında ucuz iş gücü ve maksimum kazanç fikrini meydana getirmiştir. Böylelikle ekonomik çıkarlar için köyden kente yapılan göçler hız kazanarak ulusal sınırları açmış ve uluslararası bir boyut kazanmıştır. Göç, artık uluslararası ve ekonomi merkezli bir olgu haline gelmiştir. Böylece, yirminci yüzyılın toplumbilimcileri farklı kavram, farklı hipotezler ve farklı metotlar kullanarak yeni, çeşitli ve çağın ihtiyaçlarını karşılayacak göç kuramları geliştirmişlerdir (Abadan-Unat, 2017, s. 53).

1.1.2.1. Neoklasik Ekonomi Makro Kuramı

Uluslararası göç hareketini konu edinen en eski kuram, ülkelerin farklı ücret piyasalarını temel almaktadır. Bu kurama göre, emek fazlasına sahip olan ülkelerde ücretler düşükken, ekonomik sermayesine nispeten kısıtlı bir emek piyasasına sahip olan ülkelerde ücretler yüksek olmaktadır. Dolayısıyla emek fazlalığı olan ülkelere iş gücü ihtiyacı olan ülkelere doğru emek göçü gerçekleşmektedir. Diğer bir ifadeyle, insanlar

emek zengini ülkelerden sermaye zengini ülkelere göç etmektedir. Böylelikle emek fazlası olan ülkelerde emek piyasası daralarak işçi ücretleri yükselirken, sermaye zengini ülkelerde ise emek piyasasının genişlemesiyle işçi ücretleri düşmektedir (Abadan-Unat, 2017, s. 53).

Bu kurama göre, ülkeler arasındaki ücret farklılıkları işçilerin uluslararası göçünü meydana getirmektedir. Ayrıca uluslararası iş gücü göçü, emek piyasaları tarafından tetiklenmektedir. Ücret farklılıklarının ortadan kaldırılmasıyla iş gücü göçü sona erecektir. Bu hükümetlerin göç akımlarını kontrol altında alması, iş gücü gönderen ve kabul eden ülkelerin iş gücü piyasalarının düzenlenmesi ve yönlendirilmesiyle mümkündür (Massey ve diğerleri, 1993, s. 434).

1.1.2.2. Neoklasik Ekonomi Mikro Kuramı

Todaro ve Borjas tarafından geliştirilen Neo-klasik Ekonominin Mikro Kuramı, bireyin emeği karşılığında maksimum ücreti hedeflemesi sonucunda ortaya çıkan göç modelidir. Birey yaşadığı ülkede kazanabileceği ücreti, diğer ülkelerle karşılaştırır. Karşılaştırmanın sonucunda rasyonel bir düşünceyle maliyet ve kar hesabı yapan birey, bu çerçevede maksimum kazanç elde etmek üzere göç etmeyi planlar ve gerçekleştirir. Burada birey yeni bir dil öğrenme, yol masrafları, kültürel karşılaşma ve yabancılaşma gibi göçün sonuçlarını hesap etmek durumundadır. Özellikle göç sürecinin maddi külfeti yanında getireceği psikolojik sorunlar da göz önünde bulundurulması gerekir. Nitekim göçmen yabancı bir kültür ve toplum ile uyum içerisinde iç içe yaşamak durumundadır. Yanı sıra göç yasaları çerçevesinde yaşamak, dışlanmak ve belki de ırkçılığa maruz kalmak, göçmenin karşılaşacağı olası durumlardandır. Ayrıca yasal olmayan yollardan göç etmeyi planlayan göçmen, yakalandığı takdirde hapis cezası, sınır dışı edilme vb. yaptırımları da öncesinden hesaba katması gerekir (Abadan-Unat, 2017, ss. 54-55). Dolayısıyla göçmen aday, bütün bu zorlukları ve kazanacağı ücretleri hesaplayarak rasyonel bir karar verir. Bu göç modeline göre, vasıflı işçilerin göç etme olasılıkları daha yüksektir. Nitekim vasıflı iş gücü gittiği ülkede vasıfsız iş gücüne kıyasla daha çok tercih edilecektir ve daha fazla ücret alacaktır. Aynı zamanda işsiz kalma durumu da nispeten daha düşüktür. Tabii bunun yanında yaş, iş deneyimi, öğrenim durumu, medeni hal, sahip olunan yetenek ve beceriler gibi kişisel özellikler de etkili olmaktadır (Güllüpmar, 2012, s. 60).

1.1.2.3. Yeni Ekonomi Kuramı

Oded Stark tarafından geliştirilen Yeni Ekonomi Kuramına göre, göç her iki Neoklasik kuramda olduğu gibi bireysel alınan bir karar değil, mensup olunan ailenin aldığı kolektif bir karardır. Bu kurama göre aile ekonomisinin artması, çeşitlenmesi ve güvence altına alınabilmesi için ailenin bir veya birkaç üyesi farklı yerlere gönderilmektedir. Kimi ülke sınırları içerisinde yakın veya uzak bölgelere giderken kimi de yurt dışına göç etmektedir. Ailenin göçmen bireyi, kazandığının büyük bir kısmını ailesine göndererek ilk etapta onların ihtiyaçlarını karşılanmasına ve sonrasında yatırım yapmalarına olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda yurt dışından gönderilen paralar, ekonomik darlıkta aile için bir sigorta mahiyetini taşımaktadır. Nitekim gelişmiş ülkelerde farklı sigorta çeşitleri ve devlet destekleriyle hane halkının ekonomisi güvence altında tutulurken, az gelişmiş ülkelerde hane halkının sigortasını çalışan aile fertleri oluşturmaktadır (Abadan-Unat, 2017, s. 56). Dolayısıyla yurt dışına gönderilen aile üyeleri ile birlikte ihtiyaçların karşılanması, hane ekonomisinin büyümesi ve ileriye dönük yatırımların yapılması sağlanmaktadır. Bu aynı zamanda olası ekonomik krizlerde aile ekonomisini güvence altına almaktadır.

1.1.2.4. İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Kuramı

İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Kuramı yukarıda ifade edilen diğer üç kurama göre daha makro bir teoridir. Neoklasik ve Yeni Ekonomi kuramları daha çok rasyonel düşünce sonucunda oluşan göçü ele alır. Diğer bir ifadeyle, bu kuramlara göre insanlar göç etmeden önce göçün getirileri ve riskleri üzerine düşünürler ve bu beklentiler göre karar verirler. Buna karşılık İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Kuramı göçün, sanayileşmiş ülkelerin ucuz iş gücü istihdam etme gereksinimlerinin sonucu bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığını savunur (Abadan-Unat, 2017, s. 57).

Bu kuramın önde gelen savunucularından Micehael J. Piore'ye göre gelişmiş sanayi toplumları üç sebepten dolayı sürekli ucuz ve esnek iş gücüne ihtiyaç duyarlar. Birinci sebep ekonomik gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan emek kıtlığıdır (*labor shortages*). Gelişmiş ülkelerin işçiler zamanla terfi isteyerek ücret artışı ve daha iyi çalışma koşulları talep edeceklerdir. Bu durumda yerel işçilere istedikleri verilecek ya da iş gücü ithal edilecektir. Aksi takdirde emek piyasası (*labor market*) darlığa girerek ekonomiye olumsuz etki edecektir. Ancak yerel işçilere verilecek olan ücret artışı

zamanla çok maliyetli olacağından dolayı istihdam alanlarının kısıtlanmasına sebebiyet verecektir. Bu ülkede işsizliğin artmasına ve hayat standardının düşmesine yol açacaktır. Dolayısıyla bu sorunun en ucuz ve karlı çözümü yurt dışından ithal edilen iş gücü olacaktır. Ayrıca işçi ücretlerinin genellikle ıskalanan sosyal boyutu bulunmaktadır. İş gücüne ödenen ücretler sadece yapılan işin karşılığı değildir, aynı zamanda sosyal statü ve itibarı da yansıtmaktadır. Dolayısıyla işçiler icra edilen mesleklerin statülerine göre bir ücretlendirme beklerler. Bundan dolayı işverenler vasıfsız işçi sınıfına ücret zammı yapma taraftarı değildir, çünkü her alt statüye yapılan ücret zammı üst statünün de zam istemesine yol açacaktır. Bundan dolayı ücretlendirme hiyerarşisinin en alt sınıfını oluşturan vasıfsız işlilerin ücretleri mümkün olduğunca düşük tutulmaya çalışılmaktadır (Piore, 1979, ss. 26-33). Yerel işçilerin ücret tarifeleri sendika ve işçi dernekleri tarafından korunduğundan dolayı bu ihtiyacı, verilecek minimum ücrete razı olacak olan ithal iş gücü karşılayacaktır.

İkinci sebep çalışma güdülerinde yatmaktadır. İnsanlar sadece para kazanmak için değil aynı zamanda toplumsal itibar kazanmak için çalışırlar. Diğer bir ifadeyle, meslekleri gereği kazandıkları sosyal statü maaşlarından daha kıymetlidir. Her birey çalıştıkça başarılı olmayı ve belirli bir statüye sahip olmayı hedefler. Bu sosyal motivasyondan dolayı birçok kişi iş gücü hiyerarşisinin en alt tabakasında bulunmak istemez. Ayrıca bu alt tabaka için bir rekabet ortamı da bulunmamaktadır. İnsanların bu alt tabakaya rağbet etmeleri için daha iyi şartlar sağlanması gerekir. Ancak bu, yukarıda ifade edilen sorunları gündeme getirecektir. Dolayısıyla bu sorunun çözümü ve ihtiyacın giderilmesi için gelişmiş ülkeler ithal iş gücüne başvururlar. Nitekim yurt dışından ithal edilen işçilerin statü kaygıları bulunmamaktadır. Onların tek hedefi para biriktirmek ve geldikleri ülkede daha iyi bir hayat standardına ulaşmaktır. Kazandıkları parayla kendi ülkelerinde statü sahibi olacaklardır, bundan dolayı çalıştıkları toplumda yükselme gereksinimi duymazlar. Böylelikle ithal iş gücü sayesinde yerli işçiler rahatlıkla toplumsal statülerini iyileştirirler ve sosyal anlamda tatmin olurlar (Piore, 1979, ss. 33-35).

Gelişmiş ülkelerin sürekli ithal iş gücüne ihtiyaç duymalarının üçüncü sebebi emek piyasasının ikincil alanında oluşan iş gücü ihtiyacıdır. Gelişmiş ülkelerde emek piyasası ikiye bölünmektedir. Birinci bölümünü yerel işçiler oluşturmaktadır. Onlar göçmenler sayesinde terfi ederek itibar kazanmakta ve nispeten iyi bir ücretlendirmeden

faydalanmaktadırlar. Aynı zamanda bu işçiler eğitim ve daha iyi teknolojiler ile donatılarak vasıflı iş gücü haline gelirler. Bu ileri teknoloji ve bilgiyi kullanabilecek vasıflı işçiler sayesinde kazanç artışı sağlanmaktadır. Ayrıca bu vasıflı yerel işçilerin işsiz kalma durumunda sermaye sahipleri onların bakımından sorumludur. Dolayısıyla bu iş gücü sınıfı kolayca işten çıkartılamamakta ve bundan dolayı onlara yatırım yapmak kazançlı hale gelmektedir. Emek piyasasının ikinci bölümünü ise, ithal iş gücü oluşturmaktadır. Onlar vasıfsız, ucuz maliyetli, terfi hedefi olmayan ve istendiği zaman işten çıkarılabildiklerinden dolayı alt tabakayı oluşturacak en ideal işçilerdir. Onlara hiçbir yatırım yapılmasına gerek yoktur. Ekonomik kriz dönemlerinde rahatlıkla işten çıkarılabilirler ve masrafları işçilerin kendi sorumluluğundadır. Bu şekilde ikiye bölünmüş olan emek piyasasının devamlılığı ve ikincil alanda istihdam edilecek iş gücü ihtiyacının karşılanması ancak ithal iş gücü ile mümkündür. Bu ihtiyaç durumu uluslararası göçün devamlılığını beraberinde getirmektedir (Piore, 1979, ss. 36-39).

Büyük ekonomiye sahip ve sanayi devi olan ülkeler sürekli ithal iş gücüne ihtiyaç duyarlar. Kaynaklarından biri tükendiğinde bir diğer ülkeye yönelirler ve oranın iş gücünü kullanırlar. Ülkeler arasındaki ekonomik dengesizlik gelişmiş ülkelerin sürekli az gelişmiş ülkelerden faydalanmasına sebep olmaktadır. Örneğin Batı (Federal) Almanya İkinci Cihan Harbi'nden önce Doğu Avrupa ülkelerinden iş gücü kabul ederken sonra Doğu Almanya'dan işçi kabul etmeye başlamıştır. Savaş sonrası F. Almanya'nın doğusu ve batısı arasında duvar örülünce bu sefer İtalya, Yugoslavya ve Türkiye'ye yönelmiştir (Piore, 1979, s. 26).

Bu saydığımız özellikleriyle birlikte bu kuramın hareket noktası, kamusal yoldan yapılan iş gücü talebine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu kuram Piore'nin iddia ettiği gibi, devletlerin ikili anlaşmaları sonucu olan ithal iş gücü üzerine durmaktadır. Türkiye'nin dış göç serüveni de kitlesel anlamda bu tür bir anlaşmayla birlikte başlamıştır (Abadan-Unat, 2017, s. 68).

1.1.2.5. Dünya Sistemleri (Merkez-Çevre) Kuramı

Dünya Sistemleri Kuramı, Merkez Çevre Kuramı veya Bağımlılık Okulu olarak da adlandırılan bu kuram, Samir Amin, İmmanuel Wallerstein ve Andre Gunder Frank gibi bilim insanları tarafından savunulmuştur. Ülkeleri temel olarak merkez ülkeler ve çevre ülkeler olarak ikiye ayıran bu kuram, uluslararası iş gücü göçünün kapitalizmin bir

gereksinimi ve sonucu olarak ele almaktadır. Bu yönüyle Marksist bakış açısına sahip olan kuram, merkez ülkeleri oluşturan kapitalist gelişmiş ülkelerin, halen kendisine ekonomik bağlı olan çevre ülkeleri sömürdüğünü iddia eder. Merkez ülkeler ham madde, ucuz iş gücü ve üretim mamullerinin pazarlanması için çevre ülkelere ihtiyaç duyarlar. Az gelişmiş çevre ülkeler ise, kapitalist gelişimlerini tamamlamak ve ekonomik refah düzeylerini yükseltmek için merkez ülkelere ihtiyaç duyarlar. Bu karşılıklı çıkar çerçevesinde bu bağımlılık durumu ortaya çıkmaktadır (E. D. E. Özcan, 2017, s. 200). Her ne kadar bu ilişki karşılıklı çıkarlar üzerine temellendirilmeye çalışılsa da sömürgecilik olgusuna çok yakındır. Merkez ülkelerin Neo-kolonyal hükümetleri ve çok uluslu şirketleri, üretim maliyetlerini minimum seviyeye indirmek ve kazançlarını maksimum seviyeye çıkarmayı hedeflerler. Bu hedef doğrultusunda çevre ülkelere montaja dayalı fabrikalar kurarlar. Kadınlar ve çocuklar ucuz maliyetlerinden dolayı bu fabrikalarda iş gücü olarak tercih edilirler. Dolayısıyla erkekler işsiz kaldıklarından dolayı göçe yönelmek zorunda kalırlar. Yanı sıra sanayi mamulü gübre ve tohumlar kullanılarak ziraat mahsulleri artırılırken yerel tarımsal topluluklar zayıflar. Bu gerçek, işsiz kalan insanların kırsaldan kente göçmelerine yol açar. İlâveten merkez ülkeler yatırım yaptıkları çevre ülkelere malları sevk etmek, ham maddeleri ihraç etmek, üretim araçlarını teslim etmek ve ürettiklerini küresel piyasaya pazarlayabilmek için ulaşım ve iletişim sistemleri kurarlar. Bu bilgi, mal, ürün ve sermayenin akışkanlığını hızlandırırken aynı zamanda insanların hareketliliğini de kolaylaştırır. New York, Londra, Paris ve Frankfurt gibi küresel ticaretin kalbini oluşturan şehirlerde yüksek bir refah düzeyi ve yüksek vasıflı iş gücü bulunmaktadır. Ancak bu üst düzey insan topluluğuna hizmet edecek bahçıvan, garson, otel personeli ve ev hizmetçisi gibi vasıfsız iş gücüne de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç, çevre ülkelerden merkez ülkelere göçü meydana getirmektedir. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde günümüzde Neo-kolonyal merkez ülkelerin kendilerine ekonomik olarak bağladıkları çevre ülkelerin genellikle eski sömürgelerinden oluştuğu görülmektedir. Bu elbette ideolojik ve kültürel bağlılığın bir sonucudur. Örneğin Senegal'in resmî dili Fransızcadır ve insanlar çocuklarını Fransız okullarına göndermeyi tercih ederler, dolayısıyla uluslararası göç söz konusu olduğunda Senegallilerin ilk tercih edecekleri yer Fransa olacaktır. Son olarak kapitalist ekonomiler, yaptıkları yurt dışı yatırımlarını korumak için ihtiyaç duyduklarında siyasi ve askerî

müdahaleler yapmaktan çekinmemektedirler. Bunun sonucunda bir diğer uluslararası göç türü olan sığınmacılık meydana gelmektedir (Abadan-Unat, 2017, ss. 61-63).

Bu kuram uluslararası göç hareketliliğinin sebeplerini ele alırken aynı zamanda ekonomi ve siyasal güç dağılımının eşitsizliğine de vurgu yapmaktadır. Buradan hareketle göç, merkez ülkelerin sermaye sahipleri için ucuz iş gücü anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla göç, Neo-kolonyal bir sömürgeciliği, ülkeler arası eşitsizliğin derinleşmesini ve kapitalizmin bir sonucunu ifade eder. Böylelikle göç, merkez ülkelerin sermayesini koruyan ve çevre ülkelerin bağımlılığını sağlayan bir olgudur (İnce, 2019, s. 2599).

1.1.2.6. İlişkiler Ağı (Network) Kuramı

Göçmen ağları, göçmenler, eskiden göç etmiş olanlar ve göç etmemişler arasında akrabalık, arkadaşlık, etnik köken ve diğer sosyal bağlar sonucunda oluşan insani ilişkilerdir. Bu ilişkiler çerçevesinde gerçekleşen bilgi alışverişi neticesinde, göçün masrafları ve riskleri azalır ve böylece amaçlanan kazancın artması sağlanır. Aynı zamanda bu ilişkiler, göçmen adaylarının gidecekleri ülkede istihdam edilmelerini sağlayan sosyal sermayeleridir. Göçmenler ile kurulan ilişkilerin getirdiği avantajlar ile birlikte göç cazip hale gelmektedir ve doğal olarak her yeni göçmen bu ağı genişletmektedir. Böylece uluslararası göç çok geniş kitleler halinde gerçekleşmekte ve her yeni göçmen yeni göç dalgalarının önünü açmaktadır (Massey ve diğerleri, 1993, s. 449).

Bu ilişkiler ağı sonucunda dalgalar halinde gerçekleşen zincirleme göç örneği, Konya'nın Kulu ilçesinden İsveç'e göç edenlerde açık bir şekilde görülmektedir. İlk başlarda F. Almanya'ya yönelen Kulu'lular, uzun bürokratik işlemler sebebiyle sonrasında İsveç'e yönelmiştir. İlk etapta bireysel girişimler sonucunda İsveç'e Kulu'dan beş kişilik bir kabile gitmiştir. Sonrasında üç kişiden oluşan ikinci bir kabile onları izlemiştir. Yukarıda ifade edilen göçmen ilişkiler ağı sonucunda birçok hısım, akraba ve komşu bu göç kervanına dahil olmuştur. Kulu'dan ilk önce beş sonra üç kişi ile başlayan 45 yıllık göç macerası sonucunda günümüzde İsveç'te resmî olmamakla birlikte sadece Kulu'dan yaklaşık 20 bin göçmenin bulunduğu kabul edilir (Korkmaz, 2011a, ss. 137-138).

1.2. Diaspora Kavramı ve Yurt dışındaki Türkler

Diaspora kavramı, eski Yunanca bir kelime olan *diasporá* kelimesinden türemiştir ve “dağılma” anlamını taşımaktadır. Kavram, ilk etapta insanların mekânsal hareketliliğini, daha doğrusu farklı yerlere dağılmalarını ifade eden bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır (Strohmaier, 2019, s. 34). Diaspora kavramı, ilk kez M.Ö. VI. yüzyılda Filistin toprakları dışında yaşayan Yahudiler için kullanılmıştır. Ancak günümüzde bu kavram dünyanın farklı yerlerine dağılan bütün göçmen toplulukları için kullanılmaktadır (Erten, 2014, s. 22). Nitekim diaspora çalışmalarıyla tanınan sosyolog Khachig Tölölyan diasporanın, *dispersion* kavramının bir alt başlığını oluşturulduğunu ifade eder. Diğer bir ifadeyle, *dispersion* kavramının insanların mekânsal hareketliliğini genel anlamda ifade ettiğini, diaspora kavramının ise etnik dağılmanın özel bir bölümünü oluşturduğunu savunur. Ancak günümüzde bu kavramların yer değiştirdiğini ve diasporanın bütün mekânsal hareketlilikler için kullanıldığını belirtir (Tölölyan, 2012, s. 7).

Her ne kadar çıkış noktası olarak diaspora Yahudileri için kullanılmış olsa da bugün sosyal bilimcilerin birçoğu kavramın evrenselliğini savunmaktadır. Ancak sosyal bilimciler arasında bazı ufak ayrıntılardan kaynaklı fikir ayrılıkların bulunduğu da ifade edilmelidir. Buna göre birçok sosyal bilimci diaspora kavramının kullanımı için bazı ölçütler ortaya koymuşlardır. Burada, bu görüşlerin hepsine tek tek yer vermeye imkân bulunmadığından dolayı Rainer Bauböck (2010), William Safran (1991), Robin Cohen (2008) ve Kim D. Butler’in (2001) görüşleri maddeler halinde sentezlenerek sunulacaktır. Böylece Diaspora:

1. Aynı çıkış noktasından farklı bölgelere dağılım,
2. Ana vatanın dışında, ona bağlı olarak kolektif bir kimliğin oluşumu ve nesillere aktarma yoluyla devamlılığı sağlanması,
3. Göç edilen ülkeye tam anlamıyla uyum sağlanamaması ve yabancılaşma hissedilmesi,
4. Farklı bölgelere dağılan topluluklar arasında ortak hatıralardan hareketle aidiyetin oluşması,
5. Ana vatan ile ilişkilerin devam etmesi,
6. Ana vatana dönme arzusu.

Bu özelliklerin birlikte bulunduğu göçler, diaspora olarak adlandırılmaktadır. Burada ifade edilmesi gerekir ki, ana vatana geri dönme arzusu zorunlu olarak gerçekleşmesi gerekmemektedir. Bu arzu bir düşünce ve hasret duygusundan ibarettir. Ana vatana geri dönüş gerçekleşebilir ama tam anlamıyla bu yönde bir caba ve mücadelenin verilmesi zorunlu değildir. Dolayısıyla diaspora, geri dönüşün kesin olduğu geçici ikamet (*sojourning*) ile geri dönüşün imkânsız olduğu sürgünün (*exil*) arasında yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, diasporada bulunanlar ana vatanlarına geri dönebilme imkânına sahip olmalarıyla birlikte buna mecbur değillerdir, ancak geri dönüş isteklerini ve ana vatanlarına bağlılıklarını sürdürürler (Strohmaier, 2019, s. 37).

Küreselleşmeyle birlikte nüfus hareketliliği artmaya devam etmektedir ve birçok insan istihdam, eğitim, ticaret vb. sebeplerden dolayı ülkesinin dışında yaşamaktadır. Devletler, yurt dışında yaşayan vatandaşlarını kasten diaspora olarak tanımlayarak onların ülkelerine olan bağımlılığını ve ilişkilerini devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Nitekim yurt dışında bulunan vatandaşların ailelerine yaptıkları döviz havaleleri, yatırımlar ve aile ziyaretleri ülkenin ekonomisine ve edindikleri eğitim ve bilgi de ülkenin kalkınmasına katkı sağlamaktadır (Strohmaier, 2019, s. 40). Sosyal bilimlerde olduğu gibi siyasette de diaspora kavramı ilk kullanımından soyutlanarak ana vatanının dışında yaşayan bütün göçmenler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla diaspora kavramının Yahudilere ait bir kavram olduğunu ve sadece onlar için kullanılabileceğini savunmak, diğer göçmenler için kullanılmasının yanlış olduğunu iddia etmek bilime ve günümüz kullanımına aykırıdır.

1960'larda geçici bir ikamet için yurt dışına iş gücü olarak giden Türkler, 1973'de aile birleşimiyle birlikte kalıcı olma gerçeği ile karşı karşıya kalmışlardır. Birçoğu belirli bir birikime ulaştıktan sonra ana vatana geri dönme isteğini gerçekleştirmiş olsa da özellikle yeni nesillerin yetişmesiyle Avrupa'da yaşayan Türkler orada kalıcı olmuşlardır. Ancak geri dönme arzusunu yitirmeyen, akrabaları ile bağlılığını devam ettiren, her fırsatta tatili ana vatanında geçiren, ana vatanındaki siyasi gündemi yurt dışında takip eden, kolektif bir kimlik inşa eden ve aidiyetlerini güçlendiren Türkler ana vatanlarına bağlılıklarını hiçbir zaman yitirmemişleridir. Nitekim Korkmaz'ın (2011, s. 14) İsveç'te yaşayan Türk nüfusu üzerine yaptığı bir araştırmada, Kululu göçmenlerin, uydu üzerinden Türk televizyon kanallarını izlediklerini, cep telefonu ve internet gibi teknolojiler aracılığıyla Türkiye'deki akraba ve yakınlarıyla sürekli iletişim halinde

olduklarını belirtmişidir. Böylece göçmenler, ana vatan ile ilişkilerini yoğun olarak sürdürmektedirler. Dolayısıyla yukarıda ifade edilen özelliklerin hepsini taşıyan Avrupalı Türkler için diaspora kavramının kullanımı uygun olacaktır. Son olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin yurt dışında yaşayan vatandaşlarına hizmet etmek için 2010 da kurulan Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı da yurt dışında bulunan Türkleri "Türk Diasporası" (ytb.gov.tr, 2022) olarak tanımlamaktadır.

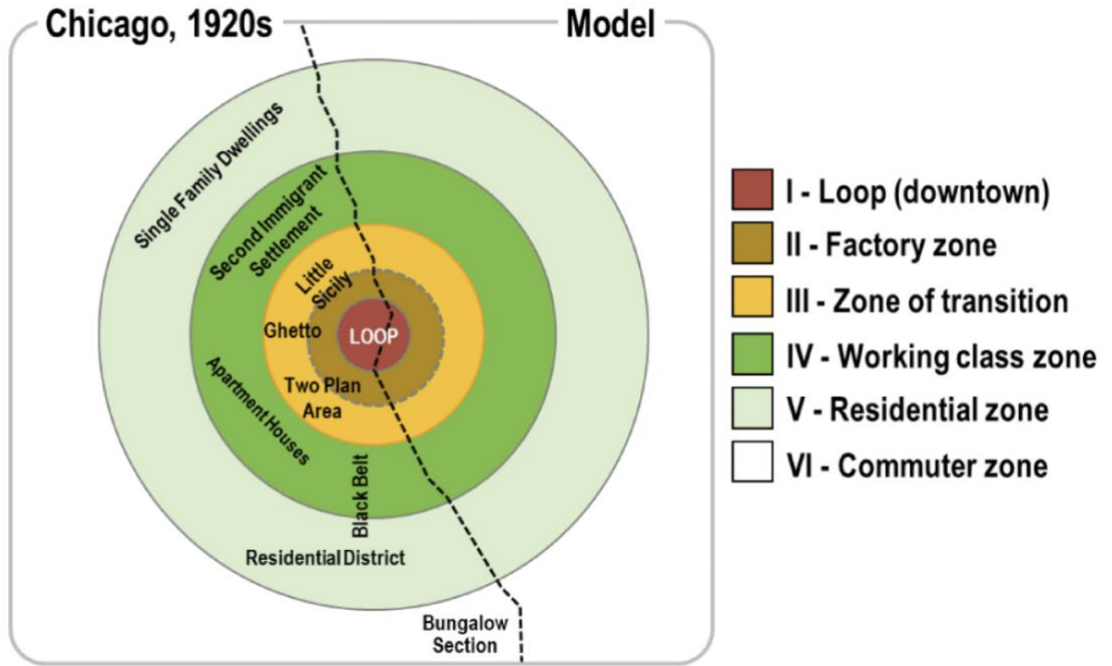
1.3. Kültürel Karşılaşma (Akültürasyon) ve Kültür Şoku

Küresel göçler, Avrupa toplumlarının farklı kültürler ile yüzleşmesine sebep olmuş ve ulus devletlerin kültürel homojenliğini sorgulanabilir hale getirmiştir. İki farklı kültürün karşılaşmasını ifade eden "kültürel karşılaşma", göçmenlerin ve göç alan toplumların birbirlerinden etkilenmelerine ve böylece maddi ve manevi birçok kültür değişimin meydana gelmesine yol açmaktadır. Bu etkileşim, her iki tarafta, yani göçmenlerde ve göç alan/edilen toplumda kendi kültürlerini koruma refleksi geliştirmektedir. Bu aşamada göçmenler, ev sahibi toplumun maddi kültürlerine daha kolay uyum gösterebilirlerken, manevi kültür değerlerinin değişimi birkaç kuşak sürebilen uzun zaman almaktadır. (Adıgüzel, 2020, ss. 162-163).

Göç ile birlikte dil, din, gelenek ve kültür gibi birçok açıdan farklılıklar barındıran bireyler bir arada yaşamaya başlarlar. Bu farklılıklar uluslararası göç ile birlikte daha belirgin olmaktadır. Bu durum beraberinde birçok sorunu getirmektedir. Özellikle göç edilen toplumun dilini bilmeme bu sorunların en başında gelmektedir. Bunun yanında ev sahibi toplumun kültürüne, değer yargılarına ve dinî inanışlarına yabancı olunması iletişim ve uyum anlamında çok büyük sorunlara işaret etmektedir. Bu farklılıklardan meydana gelen uyum sorunları 'kültür şoku' olarak ifade edilmektedir. Diğer bir ifadeyle "kültür şoku, genel olarak bir kültürden başka bir kültüre giden bireylerin, yeni kültüre uyum sağlamakta karşılaştıkları güçlükler, sıkıntı ve bunalımlar, gösterdikleri tepkilerdir" (Aksoy, 2012, s. 299). Böylelikle yeni bir kültürle karşılaşan bireylerin bu şoku atlatalmaları bireysel özelliklere bağlı olarak şekillen bir süreçtir ve uyum sürecini doğrudan etkilemektedir. Kültür şoku kavramı olarak ilk kez 1960'da Kalvero Oberg tarafından kullanılmıştır. Oberg bu kavramı yeni bir kültür ile karşılaşma sonrasında nasıl davranılacağına bilinmemesinden oluşan sıkıntı ve kaygılı hali tanımlamak için kullanmış ve kültür şokunun faz modelini ortaya koymuştur. Oberg göç ile karşılaşan

yeni kültüre uyum sürecini **dört evrede** açıklamaktadır. Yeni bir kültürle karşılaşılma sonucunda doğan ilk evreyi (1) balayı evresi (*Honeymoon Stage*) olarak tanımlar. Bu evre göç edilen kültürle ilişkin ilk deneyim ve izlenimler sonucunda ortaya çıkan büyülenme durumudur. Bu aşamada göçmen, ev sahibi toplum tarafından güler yüz ve misafirperverlik ile karşılaşılır. Ancak günlük yaşamın başlamasıyla ev sahibi ülkenin gerçek koşulları ile karşılaşıldığında ve sorumluluklar ile başa çıkılması gerektiğinde ikinci evre olan (2) kriz (*crisis*) dönemi başlar. Bu evrede kültürel farklılıklar ve ondan meydana gelen sorunlar göçmende korku, öfke ve yetersizlik duygusu ortaya çıkarır. Bu durumu Oberg, kültür şoku olarak tanımlar. Bu şokun sebebi ona göre, çocukluda öğrenilmiş kelimeler, davranış biçimleri, değer yargıları, yeme-içme, giyim-kuşam, mimik ve vücut dili gibi kültürel unsurların yitirilmesidir. Yanı sıra çevresel ve fiziksel farklılıklar da bu durumu tetiklemektedir. Bu aşamanın en belirgin özelliği, bu duygulara kapılan göçmenlerin yurttaşlarıyla birlikte ev sahibi toplumdaki kendilerini soyutlamaları ve ev sahibi ülkeyi eleştirmeleridir. Zamanla dil ve günlük hayatın kuralları öğrenildiğinde (3) iyileşme (*recovery*) evresi başlar. Bu dönemde ev sahibi kültüre karşı öfkeli ve eleştiriler tutum azalır ve uyum süreci başlar. Uyum sağlandığında baskın kültür benimsenir ve kültürel farklılıkların oluşturduğu korku ve yetersizlik duyguları kaybolmaya başlar. Böylece son evre olan (4) uyum (*adjustment*) evresi gerçekleşmiş olur (Genkova, 2013, ss. 15-16). Oberg kültür şokunu bir psikolojik hastalık olarak görür. Ona göre, şokun etkisiyle uyku bozukluğu ve iştahsızlık gibi rahatsızlıklar meydana gelmektedir. İlâveten bu durum davranış bozukluklarına ve uyuşturucu kullanımına da yol açmaktadır. Bu durum iş hayatını da etkilemekte ve üretimi azaltmaktadır. Dolayısıyla sağlıklı bir yaşam için kültür şokunun atlatılması gerekmektedir. Oberg'e göre kültür şokunun atlatılması ancak uyum evresine ulaşılmalarıyla sağlanabilir (Oberg, 1960, ss. 177-178). Her ne kadar Oberg ve bazı bilim insanları kültürel karşılaşmayı ve buradan meydana gelen sorunları psikolojik hastalık olarak el alsalar da sonraki dönemlerde bunun patolojik bir durum olmadığı, aksine zenginlik ve ufuk açıcı bir gelişme olduğunu savunulmuştur (Adıgüzel, 2020, s. 162).

1.4. Kentsel Dönüşüm Kuramlarına Kısa Bir Bakış

The Burgess Urban Land Use Model

Görsel 1.1. Burgess'in kentsel alan kullanım modeli (transportgeography.org, 2022)

Burgess'in (1925, s. 55) Chicago örneğinde oluşturduğu kentsel alan kullanım modeline göre merkezde -Chicago'da "loop" (döngü) adı verilen- şehir merkezi bulunmaktadır. Burası hizmet (üçüncül) sektörünün yoğun olduğu ve kentin ulaşım altyapısının birleştiği ve bu yüzden çok kolay ulaşılabilir olan merkezi iş bölgesidir. İkinci Bölge, merkezi iş bölgesinin hemen bitişiğinde bulunan ve çevresindeki iş gücü ve alışveriş imkânlarından dolayı endüstriyel faaliyetlerin yer aldığı bir bölgedir. Bunun yanında liman, tren garı gibi ulaşım merkezleri birinci bölgeye yakınlığından dolayı burada yer almaktadır. Üçüncü Bölge, içinde eski binaların ve kısmen gecekonduların bulunduğu, "zone in transition" (geçiş bölgesi) olarak isimlendirilen, düşük maliyetli konutları içermektedir. Dördüncü Bölge "working class" olarak tanımlanan, işçi sınıfının ve önceki bölgeden uzaklaşabilecek olanların egemen olduğu yerleşim bölgesidir. Bu bölge, başlıca istihdam bölgelerinin (I ve II) yakınında yer alma avantajına sahiptir ve bu nedenle işçi sınıfı için düşük maliyetli bir yeri temsil etmektedir. Beşinci Bölge ise orta ve üst tabakanın oluşturduğu, müstakil evlerin ve villaların bulunduğu mahallelerdir (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, s. 5).

Burgess'in kentsel alan kullanımı modeline göre hem fabrikalara yakınlığı hem de eski yerleşim yeri olmasından dolayı konut kiralarının düşük olması, üçüncü ("zone in transition") bölgenin göçmen işçiler tarafından tercih edilmesine sebep olmaktadır. Bunun yanında bu bölgelerin kentsel dönüşüm projelerine dahil edilmeleri, mevcut sakinleri tarafından yavaşça terk edilmelerine yol açmaktadır. Her ne kadar bu bölgeler mevcut durumda yerel vatandaşlar tarafından çok tercih edilmeyen mahalleler olsa da süreç içerisinde bu bölgelerin göçmen mahallelerine dönüşmesi sorunsuz ve kolay gerçekleşmektedir.

Kent sosyolojisi bağlamında bu durum "invasion" (istila) ve "succession" (yer değiştirme) kavramlarıyla tartışılır. McKenzie'ye göre *invasion*, "daha yüksek bir kültürel grubun daha düşük bir kültürel grup tarafından değiştirilmesi"dir. Bu sürecin tersi, ekonomik olarak yüksek grubun daha düşük bir grubu yerinden etmesiyle de gerçekleşebilmektedir, örneğin kentsel dönüşüm sonrası gecekonduların bulunduğu mahallelerin villalar için imara açılması gibi. Böylece *invasion* ile *succession*, yani istila ile yer değiştirme süreci başlatılmaktadır. Bu kavramlar başta kentleşmenin kronolojik değişim süreci için ortaya atılmışken, sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda nüfus hareketliliğinin kentleşme üzerindeki etkisini ortaya koymak için de kullanılmaya başlanmıştır. Hollingshead 1938'de yaptığı bir araştırmada, bölgelerin (mahallelerin) nüfus özelliklerindeki değişimin dışarıdan alınan göç veya içerden verilen göç sonrası da meydana gelebileceğini tespit etmiştir (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, ss. 9-10,12).

Bu kentsel değişim süreci Gibbard'a (1941, s. 837) göre dört aşamada gerçekleşmektedir.

1. "Invasion", bölge başkaları tarafından istila edilir.
2. Bu istila bölgede direnç ile karşılaşılır ve engellenmeye çalışılır.
3. Direnç yıkılır ve bölge sakinleri bölgeyi terk eder.
4. Bölge yeni sakinlerine göre değişim geçirir, *succession* (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, s. 14).

Buraya kadar çalışma boyu ihtiyaç duyulacak olan kavram ve kuramlara kısaca değinildi. Şimdi F. Almanya'ya Türk işçi göçünün tarihsel süreci ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DEN FEDERAL ALMANYA'YA İŞÇİ GÖÇÜNÜN TARİHSEL SÜRECİ

Türkiye'den F. Almanya'ya yapılan iş gücü göçleri, kitlesel boyutta **üç dalga** şeklinde gerçekleşmiştir; bunlar (1) 1961'de imzalanan iş gücü anlaşması sonrasında gerçekleşen iş gücü göçü, (2) 1973 yılında iş gücü anlaşmasının durdurulmasıyla aile birleşimiyle meydana gelen göç ve (3) 1980'de sığınma talebiyle gerçekleşen göç dalgasıdır. İlaveten 1961 öncesinde kitlesel nitelik taşımayan ve daha çok bireysel ve ufak ölçekli olan göçleri de ele alacak olursak toplan 4 dönemden bahsetmek mümkündür. Bunlar; iş gücü anlaşması öncesi göç, iş gücü göçü, sosyal göç ve siyasal göç (Adıgüzel, 2020, s. 69).²

2.1. İşgücü Anlaşması Öncesi

F. Almanya ve Türkiye arasında gerçekleşen iş gücü anlaşması öncesinde, bazı bireysel girişimler ve özel aracılar sonucunda Türkiye'den F. Almanya'ya işçi, stajyer ve öğrenci gönderilmiştir. İstanbul'da bulunan ve eşleri alman olan bazı iş adamlarının vesilesiyle mesleki bilgilerini geliştirmek ve yeni bilgiler edinmek üzere F. Almanya'ya işçi davet edilmiştir (Abadan-Unat, 2017, s. 83).

Nazi döneminde Türkiye'ye göç etmiş ve orada Türkiye hükûmeti için tarım uzmanı olarak çalışmış olan, Kiel Dünya Ekonomi Enstitüsü direktörü Fritz Bade, 1956'da Türk zanaatkârları için bir eğitim projesi hayata kazandırmıştır. Yine benzer bir proje 1957'de dönemin F. Almanya Cumhurbaşkanı Theodor Heuss'un destekleriyle gerçekleşmiştir (Hunn, 2011, s. 11). Prof. Dr. Bade'nin Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu proje kapsamında, mesleki niteliklerini geliştirmek, Almanca öğrenmek ve ileride alman yatırımlarında istihdam edilmek üzere 1 Nisan 1957 tarihinde F.

² Bunlara ek olarak günümüzde bir de beyin göçünden bahsetmek mümkündür. Türkiye'de üniversite tahsilini tamamlamış doktor, mühendis, mimar gibi nitelikli meslek sahipleri Türkiye'deki ekonomik darlıktan ve buna bağlı olarak düşük ücretlerden dolayı yurtdışında çalışmayı tercih etmektedirler. Bu noktada Almanya tercih edilen ülkeler arasında en başta gelmektedir. Ancak yukarıda araştırmanın 1961-1984 yıllarıyla sınırlandırıldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla burada son yıllarda artan ve popüler hale gelen bu göç dalgası dikkate alınmamaktadır.

Almanya'nın Kiel kentine 12 kişilik ilk stajyer kafilesi ulaşmıştır. Yol masrafları, ibate, iâşe ve eğitim masraflarının Alman Dışışleri Bakanlığı tarafından karşılandığı bu programa sonradan 200 kişi daha eklenmiştir. İkinci kafilenin ardından dönemin F. Almanya Cumhurbaşkanı Theodor Heuss, Türkiye ziyaretleri esnasında bu projeye 150 sanat enstitüsü mezununun stajyer olarak dahil edileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Türkiye'deki Sanat Okulları Mezunları Derneği'nin projeye olan ilgi ve desteğiyle, toplamda 362 sanat enstitüsü mezunu F. Almanya'da staj görme imkânı elde etmiştir (Abadan-Unat, 2017, s. 83).

Bu gelişmeleri takiben Alman Sanatkârlar Genel Merkezi (*Zentralverband des Deutschen Handwerks*) ve Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu'nun "Orta sınıf orta sınıfa yardım ediyor" ("*Mittelstand hilft Mittelstand*") adında gerçekleştirdikleri iş birliği ile farklı alanlarda mesleki hayatlarını sürdüren sanatkârların mübadelesine yeni bir ivme kazandırılması amaçlanmıştır. Buna ilaveten 1959'da Alman-Türk Ekonomik İlişkiler Araştırma Merkezi (*Forschungsinstitut für Deutsch-Türkische Wirtschaftsbeziehungen*), Dr. Selahattin Sözer'in başkanlığında ve Hamburg'daki esnafların katkılarıyla kurulmuştur. Bu araştırma merkezi Hamburg ve Bremen'de faaliyet gösteren tersanelerde istihdam edilmek üzere elektrikçi, kaynakçı vb. vasıflı işçilere aracılık ediyor ve ayarlanan işçi başına ücret talep ediyordu. Bu alanda istihdam edilecek olan Türk işçiler özel davet ile F. Almanya'ya getiriliyor ve masrafları şirketler tarafından karşılanıyordu. Ancak bu tür yerli veya yabancı işçi yerleştirme faaliyetleri sadece resmî bir devlet kurumuna müsaade edildiğinden dolayı bahsi geçen araştırma merkezi bir buçuk yıllık faaliyet süresi sonrasında kapatılmıştır (Abadan-Unat, 2017, s. 84).

Her ne kadar bu işçi hareketlikleri niceliksel anlamda bir değeri olmasa da F. Almanya'nın Türk işçilerini tanımasını ve Türkiye'deki iş gücü potansiyelinin farkına varmasını sağlamıştır. Nitekim F. Almanya Dışışleri Bakanlığı'nın yansira Federal İş ve İşçi Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu (*Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*) da bu tarz faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin, bu kurum 1956'da uluslararası iş organizasyonu uzmanı olarak Ankara'da bulunan çalışanı Heinrich von Dreyer'den Türk işçilerin Alman tarım ve sanayisinde istihdamının daha geniş ve sağlam temellere dayandırmanın imkânları üzerine bir araştırma yapmasını istenmiştir. Bu konuda ilgili kurum için bu istihdamın gerçekleşebilmesi birincil, devlet

düzeyi, yarı özel veya tamamen özel gibi hangi temelde gerçekleşeceği ikincil bir öneme sahip olmuştur. Dreyer, Türk hükûmeti içinde de Türklerin F. Almanya'ya gönderilmesi konusunda isteklerin olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Alman hükûmetinin kısa süre içinde Türkiye'den bununla ilgili resmî bir talep bekleyebileceğini bildirmiş ve bu konuda destek verebileceğini açıklamıştır. İlâveten Türkiye'de büyük bir "Almanya sempatisi" olduğunu ve "Türklerin çok becerikli, yetenekli [...] ve çalışkan" olduklarını vurgulamıştır. Ancak iki tarafın da ilgisine rağmen iş gücü anlaşmasıyla ilgili görüşmeler çok yavaş ilerlemiş ve bireysel yollardan F. Almanya'ya çalışmaya giden Türklerin sayısı artmaya devam etmiştir. Nitekim 1960'da 2.500 Türk işçinin F. Almanya'da çalıştığı tespit edilmiştir. F. Almanya'nın Türk işçilerine olan talebinden doğan bu gelişmeler, daha kolay ve kontrol edilebilir bir iş gücü göçü için iki hükûmet üzerindeki baskıyı arttırmıştır. İlâveten 1960 darbesinden sonra kurulan Türk hükûmeti, Yurt dışına işçi gönderme konusunda daha olumlu bir tavra sahip olmuştur (Hunn, 2011, ss. 11-13). Nitekim 1960 Anayasası ile birlikte yurt dışına seyahat özgürlüklerinin gelişmesi, ülkedeki işsiz kesimler için yurt dışına gitme fırsatını oluşturmuş ve bu yönde bir eğilim meydana gelmiştir. Bu eğilim aynı zamanda devletlerarası anlaşmalara ciddi anlamda hız kazandırmıştır (Perşembe, 2005, s. 63).

2.2. 1960'li Yıllar- İşgücü Göçü

İkinci Cihan Harbi sonrasında ekonomik kalkınma yaşayan F. Almanya'nın emek piyasası, iş gücü ihtiyacını karşılayamaz hale gelmiştir. Hızla büyüyen ekonominin yanında, düşük doğum oranlarının emek piyasasına girişi, eğitim sürelerin uzatılması, haftalık çalışma saatlerinin azalması, ortalama emeklilik yaşındaki artış, F. Almanya Silahlı Kuvvetleri'nin (*Bundeswehr*) ordusunu genişletmesi ve 1961'de Berlin duvarının tamamlanmasıyla, Doğu Almanya'dan işçi akımının durdurulması emek piyasasını daraltmıştır (Herbert, 2001, s. 208). Hızla büyüyen ekonominin önünü kesmemek ve üretim sayılarını düşürmemek adına bu ihtiyacın karşılanması için yurt dışından iş gücü ithali gündeme gelmiştir. F. Almanya'nın emek piyasasının yetersizliğinden dolayı ortaya çıkan ihtiyaç kadar, iş gücü gönderecek ülkelerin de bu yönde istekleri bulunuyordu (Jamin, 1998, s. 69). Çünkü bu yolla emek fazlalığı bulunan ülkelerde işsizlik sayıları azalacak, giden işçiler döviz ile ülke ekonomisine katkı sağlayacak ve edindikleri bilgi ve birikim ile nitelikli işçi haline geleceklerdi. Buna karşılık F. Almanya ithal iş gücünü ekonomik kalkınmaya ve Avrupa entegrasyonuna katkı olarak görmekteydi (Herbert,

Hunn, ve Bundesministerium für Arbeit und Soziales und Bundesarchiv, 2007, ss. 704-705). İlâveten Türkiye Beş Yıllık Kalkınma Planında (1962-1967) artan işsizliğin önüne geçmek ve Türkiye'nin endüstrileşmesi için gerekli eğitilmiş tecrübeli elemanları sağlayabilmek adına “artan iş gücü ihracatı” (Perşembe, 2005, s. 63) ve “İşgücü fazlasının, iş gücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ülkelerine gönderilmesi” (Türkdoğan, 1984, s. 150) hedef olarak belirlenmiştir. İş gücüne ihtiyaç duyan birçok Avrupa ülkesi eski sömürgelerinden bu ihtiyacı karşılarken, sömürgesi olmayan F. Almanya NATO üyesi Akdeniz ülkelerinden bu ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır (Adıgüzel, 2020, s. 68). Bu doğrultuda F. Almanya ilk iş gücü anlaşmasını (*Anwerbeabkommen*), tarımda istihdam edilmek üzere, İtalya (1955) ile gerçekleştirmiştir. Ardından İspanya (1960), Yunanistan (1960), Türkiye (1961), Fas (1963), Portekiz (1964), Tunus (1965) ve Yugoslavya (1968) ile anlaşmalar sağlanmıştır (Oltmer, 2012, ss. 10-11). Her ne kadar bu gelişmeler iki taraf için olumlu gözükse de “merkez ülkeler” yabancı iş gücü ile emek piyasasının en alt tabakasını doldurma ve kendi iş gücü kaynaklarını vasıflı ve nitelikli hale getirme hedefinde olmuşlardır. Ayrıca bu durum gönderen ülkelerin aleyhine “yeni bir bağımlılık” meydana getirmiş, işsizliğin, yoksulluğun ve azgelişmişliğin devam etmesine yol açmıştır (Abadan-Unat, 2017, s. 80).

İspanya ve Yunanistan'dan sonra Türkiye'yi de işçi kabul edilecek ülkeler listesinde dahil eden ilk somut teklif, 1960 yılının ağustos ayında İstanbul'daki F. Almanya Başkonsolosluğu tarafından F. Almanya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na yapılmıştır. Teklifte aynen şu cümleler yer almıştır. “Alman sanayisinin Türk işçilerine ihtiyacı durumunda [...] Federal Cumhuriyet ile İtalya, Yunanistan ve İspanya arasında olduğu gibi [...] Türkiye'yle de misafir işçi anlaşması yapılabilir.” (Hunn, 2011, s. 13) Ancak bu teklifle ilgili Federal hükûmet içindeki tutumlar farklılaşmıştır. Örneğin Dışişleri Bakanlığı, aynı uzaklıkta olan diğer ülkelerin anlaşma taleplerini engellemek için Türkiye ile anlaşma yapmayı tavsiye etmemiştir. Aynı şekilde Federal Çalışma Bakanlığı da Türkiye ile anlaşma sonrası benzer ülkelerin anlaşma istekleri reddedildiğinde ayrımcılık yapıldığını düşünmemeleri için bu teklife sıcak bakmamıştır, ancak diğer üç ülke ile yapılan anlaşma da olduğu gibi anlaşma inisiyatifinin Türk hükûmetine bırakılmasını tavsiye etmiştir. İtalya, İspanya ve Yunanistan'dan talep edilen işçilerin öngörülen resmî yol yerine bireysel yollardan, vize olarak F. Almanya'ya gelmeleri ve istenilen -özellikle kadın ve kalifiye- işçilerin sınırlı sayıda başvurmaları,

Alman yetkililerinin Türkiye ile yapılacak anlaşmaya daha temkinli yaklaşımlarına sebep olmuştur. Bu çekincelere rağmen, Federal Çalışma Bakanlığı iş gücü anlaşmasıyla ilgili görüşmeleri kolaylaştırmak ve başkonsolosluğa destek vermek için bir heyetin İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini ve bu konuda ilk adımın F. Almanya tarafından gerçekleşmesinin mümkün olabileceğini savunmuştur. İstanbul'daki F. Almanya Cumhuriyeti Başkonsolosluğu'nun da bu heyetin gönderilmesi hususunda istekli olmasına rağmen Federal Dışişleri Bakanlığı çekinken tavrını sürdürmüştür. Çok fazla zaman geçmeden Federal Dışişleri Bakanlığı'na Türkiye hükûmeti tarafından iş gücü anlaşması talebi ulaşılmıştır. Bu talebinin altını doldurmak için Türkiye hükûmeti, 1960 anayasasına atıfta bulunarak, yurt dışına daha fazla işçi gönderme arzularını dile getirmiş, bu taleplerinin geri çevrilmesi durumunda bunu "bir ayrımcılık olarak kabul edeceklerini" bildirmiştir. 09.02.1961 tarihli Federal Arşiv 'deki B 149/22372 numaralı belgeye göre, Türkiye tarafından bu net talep üzerine Federal Dışişleri Bakanlığı fikir değiştirerek, Federal Çalışma Bakanlığı'nın en kısa zamanda Türkiye'ye bir heyet gönderilmesi hususundaki önerisini kabul etmiştir. Bunun üzerine Temmuz 1961'de Federal İş Kurumu dört çalışanını Alman İrtibat Bürosunu kurmak üzere İstanbul'a göndermiştir (Federal Arşiv, B 149/22372). Bütün görüşmelerin ve hazırlıkların ardından 30 Ekim 1961'de F. Almanya'nın başkenti Bonn'da anlaşma imzalanarak, resmîyet kazanmıştır. Ancak diğer ülkeler ile yapılan devletler arası anlaşma yerine Türkiye ile bu anlaşma nota teatisi suretiyle gerçekleşmiştir (Hunn, 2011, ss. 13-14; Türkdoğan, 1984, s. 149). Türkiye ile yapılan anlaşmadan hareketle benzer ülkelerin de anlaşma taleplerini engellemek için ve Türkiye ile yapılan anlaşmanın çok fazla yankı bulmaması için bu anlaşma Federal Resmî Gazete (*Bundesanzeiger*) yerine sadece Federal Çalışma Bakanlığı'nın duyuru organı (*Bundesarbeitsblatt*) tarafından duyurulmuş ve "resmî kurumlar tarafından basın açıklaması" (Federal Arşiv, B 149/22372) yapılması istenmemiştir (Hunn, 2011, s. 14).

Böylece Türk vatandaşları **üç yoldan** F. Almanya'ya işçi olarak gitme imkânına sahip olmuştur. Birinci ve en kolay yol, 30 Ekim 1961 tarihinde yürürlüğe giren iş gücü anlaşması kapsamında gitmek olmuştur. İkinci seçenek olarak Türkler isme özel iş (çalışma) davetiyesiyle alman konsolosluğuna başvurularak F. Almanya'ya gitme hakkına sahiplerdi. Ancak bu işlem alman polisi ve iş kurumunun onayına bağlıydı. Üçüncü ve seçenek, turist olarak F. Almanya'ya seyahat ettikten sonra oradan çalışma iznine başvurmaktı. İki devlet arasında gerçekleşen anlaşma sonucunda ilk yol daha çok

tercih edilirken diğer yollar nispeten daha az tercih edilmiştir (Sala, 2007, ss. 104-112). Bu üç yolun dışında bir de aile birleşimi kapsamında, işçilerin eş ve çocukları Almanya'ya göç edebiliyorlardı.

İki devlet arasında imzalanan iş gücü anlaşması sonrasında, F. Almanya'ya işçi olarak gitmek isteyenler, önce İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurmakta ve ardından sağlık kontrolü ve evrak işleri gibi diğer gerekli işlemleri gerçekleştirmek üzere İstanbul Tophane'deki Alman İrtibat Bürosuna kendisini takdim etmekteydi. F. Almanya'ya gitmesine müsaade edilen işçilere çalışma mukavelesi imzalatıldıktan sonra Sirkeci garından trenle Münih'e yolculukları başlamıştır. F. Almanya'ya ulaşan işçiler Münih'ten çalışacakları şehirlere aktarma yapıyorlardı. Sözleşmenin dışına çıkamayan Türkler maden ocağı, demir- çelik fabrikası, taş ocağı, kiremit-tuğla fabrikaları, plastik ve lastik işletmeleri, otomotiv ve tekstil sanayileri vb. işyerlerinde çalışmışlardır. (Perşembe, 2005, ss. 65-66).

Yapılan anlaşmaya göre işçilerin dönüşümlü olarak F. Almanya'da çalışmaları ve en fazla iki yıl (1+1) kalmaları hedeflenmiştir (Hunn, 2011, s. 16). Bu sebeple Türk işçiler "misafir işçi" ("*Gastarbeiter*") olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar Alman hükûmeti Türklerin kalıcılığını engellemek adına istihdamı dönüşümlü bir şekilde gerçekleştirmeye çalışsa da işverenler işçilere yaptıkları masraflardan dolayı ve işi öğrenmiş elemanı kaybetmemek için onların geri dönmelerine sıcak bakmamışlardır. İlaveten Türk işçilerin para kazanma ve biriktirme arzusu, onları F. Almanya'da biraz daha kalmaya teşvik etmiştir. (Abadan-Unat, 2017, s. 86; Adıgüzel, 2020, s. 70). Nitekim işverenlerin baskısı sonucunda Federal İçişleri Bakanlığı iki yıllık sınırlamayı kaldırmaya ikna olmuştur. Ancak yinelenen anlaşmada da bu iş gücü göçünün geçiciliğine vurgu yapılmış ve işçilerin ailelerini yanlarına getirmesi öngörülmemiştir. Federal İçişleri Bakanlığı'na karşı Türkiye Cumhuriyeti Almanya Büyükelçiliği bunun bir ayrımcılık olduğunu iddia ederek tepkisini ortaya koymuş, Federal Ekonomi Bakanlığı ayrımcılık içeren böyle bir koşulun doğuracağı sonuçlarla ilgili ikaz da bulunmuş ve Federal Çalışma Bakanlığı Türkiye'nin bunu kabul etmesi durumunda bile F. Almanya'daki işçi sendikaların protestolarıyla karşı karşıya kalma tehlikesini hatırlatmıştır. Nitekim Türkiye hükûmetinin de bu şartı kabul etmemesi sonucunda Federal İçişleri Bakanlığı işçilerin ailelerini getirme hakkını engelleyen özel koşulu kaldırmış ve 30 Eylül 1964'de iş gücü anlaşması yinelenmiştir (Hunn, 2011, s. 17). Anlaşmanın yinelenmesiyle birlikte

Türkiye'nin kalkınması için gerekli görülen ve geri dönmeleri beklenen tecrübeli işçiler de hayal kırıklığı yaratmıştır.

Grafik 2.1. 1960-1990 Yılları Arası F. Almanya'ya Yıllık Göç Sayıları. (<http://www.destatis.de>)

1960'lı yıllarda Türkiye'den F. Almanya'ya göç edenlerin (işçi, turist, aile birleşimi) sayısı Alman Federal İstatistik Dairesinin rakamlarına göre şu şekildedir: 1960'da 2.700, 1961'de 8.707, 1962'de 17.559, 1963'de 31.025, 1964'de 71.256, 1965'de 72.476, 1966'da 60.488, 1967'de 33.106, 1968'de 79.711 ve 1969'da 151.142 (Tablo: 1). Görüldüğü üzere Türkiye'den F. Almanya'ya göç edenlerin sayılarının yıllık rakamları ikili anlaşma sonrasında hızla yükselirken 1966-67 de düşüş yaşamıştır. Buna 1966-1967 yıllarında F. Almanya'nın otomobil sektöründe meydana gelen ekonomik kriz sebep olmuştur. Hatta o dönemde 70.000 Türkün işten çıkarıldığı bilinmektedir. İşsiz kalan Türklerin büyük çoğunluğu Türkiye'ye geri dönmeyip Hollanda, Belçika ve Danimarka gibi komşu ülkelerde iş arayışına girmişlerdir. Krizin hızlı bir şekilde toparlanması sonucunda 1967'nin ilkbaharında bu işçilerin hemen hepsi tekrar işe alınmıştır (Abadan-Unat, 2017, s. 88). Böylelikle bu kısa vadeli kriz göç rakamlarında bir düşüşe sebep olmuştur. Ancak 1960'lı yılların sonuna kadar göç rakamlarında yükseliş devam etmiş, hatta sona doğru 150.000'i geçmiştir. Buna göre 1960 yılların başında F. Almanya'da 6.700 Türk bulunurken bu sayı 1960 yılların sonunda 249.400 rakamına ulaşmıştır (Perşembe, 2005, s. 72).

İlaveten yukarıdaki grafikte (2.1.) 1973 ve 1980 yılları için hızlı bir artış görülebilmektedir. 1973 yılında tavan yapan göç rakamı iş gücü anlaşmasının durdurulmasıyla ilişkilidir. F. Almanya'ya göç etme niyetinde olanlar iş gücü anlaşması

durdurulmadan önce bu hedeflerini anlaşma kapsamında veya sonrasında aile birleşimiyle gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla bu “son fırsat” göç rakamlarında kendini belirgin bir şekilde göstermiştir. Ancak anlaşmanın durdurulmasıyla 1973’ü takip eden yıllarda göç sayıları belirgin bir şekilde azalmıştır (Lingl, 2018, s. 76). Bir diğer yüksek göç rakamlarına ulaşılan yıl 1980’dir. Bu 1980 yılında Türkiye’de gerçekleşen darbe sonucunda iltica talebinde bulunanların doğrudan göç rakamlarına yansımadır. Sonraki bölümlerde bu iki göç dalgası daha detaylı ele alınacaktır.

2.3. 1970’li Yıllar- Sosyal Göç

1955 ile 1973 yılları arasında artışla devam eden işçi göçü, F. Almanya Cumhuriyeti’nin refah ve istikrarı için alternatifsiz olmuştur. Nitekim sürekli yurt dışından takviye edilen işçi pazarı, yurt içindeki maaş yükselişini frenlemiş ve yerel işçilerin kariyer yükselişlerini olumlu anlamda etkilemiştir. Dolayısıyla 1973 yılına kadar yabancı işçilerin F. Almanya Cumhuriyeti’ne yoğun göçü, Alman ekonomisine ve dolayısıyla Alman toplumuna büyük fayda sağlamıştır (Lingl, 2018, ss. 31-32). Ancak 1970’li yılların başlarından itibaren yabancı işçiler giderek tartışılmaya başlanmıştır. Örneğin Mart 1972’de dönemin F. Almanya Cumhuriyeti Çalışma Bakanı Walter Arendt, yurt dışından ithal edilen “ucuz iş gücü” ile Alman sanayisinin yeni otomasyonlara yatırımları azalarak uluslararası rekabette geri kaldığını ve işçilerin ailelerini de yanlarına almaları sonucunda farklı masrafların doğmasıyla ekonomik açıdan verimsizleştiğini söylemiştir. Artarak devam eden bu tarz şikayetler sonucunda ilk önce 1972’de yukarıda ifade edilen F. Almanya’ya giden ikinci yol, F. Almanya’da çalışmak isteyenlerin fırsat eşitliğini koruma altına almak ve zincirleme göçü engellemek için kapatılmıştır. İlaveten 1973’de hükümet, anlaşma kapsamında gelen işçilerin işlem harçlarını 300 Mark’tan 1.000 Mark’a çıkarmıştır. Son olarak da 23 Kasım 1973’de meydana gelen petrol krizi sonucunda işçi alımı tamamen durdurulmuştur (Herbert, 2001, ss. 223-229; Lingl, 2018, s. 53). Ancak söylenmesi gerekir ki Alman hükümeti, Arap devletlerinin Ekim 1973’de ilan ettikleri petrol boykotunu bu kararını meşrulaştırmak için kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle, uzun süredir devam eden yabancı işçi maliyet-fayda tartışmaları ve işçi alımının durdurulması arasındaki determinist (sebeup-sonuç) ilişki, petrol krizi ile kamufle edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin bu işçi alımı durdurmasından muaf tutulma isteği, kabul edilmemiştir (Lingl, 2018, ss. 54-55).

Böylece yukarıda bahsi geçen üç yoldan ikisi -iş gücü anlaşması ve isme özel davetiye- kapanmış turist veya aile birleşimi kapsamında F. Almanya'ya göç imkânı devam etmiştir. Ancak her ne kadar F. Almanya'ya göç imkânları bulunsa da işçi alımının durdurulması göç rakamlarına hemen yansımıştır. Nitekim 1973'de Türkiye'den 131 bin işçi F. Almanya'ya göç ederken, bu sayı 1974'de 29 bine kadar gerilemiştir (Lingl, 2018, s. 76).

İşçi alımının durdurulmasıyla birlikte mevcut işçilerin, özellikle de işsiz olan Türk işçilerin, geri dönmeleri teşvik edilmiştir. İlk olarak 1973'de Federal Çalışma Bakanlığı, işsiz olanlar için bir kere ödenecek 2000 Marklık geri dönme teşviki planlamıştır. Bu geri dönüş teşvikiyle 300 bin Türkün geri dönmesi beklenmiştir. Ancak bu teklif yazısı (Federal Arşiv, B 149/46782), Federal Çalışma Bakanı Arendt'in bilinmeyen sebeplerden ötürü fikir değiştirmesiyle dönemin Federal Maliye Bakanı Helmut Schmidt'e gönderilmemiş ve Federal Mecliste gündeme alınmamıştır (Yıldız, 2017, ss. 42-45). Federal Çalışma Bakanlığı'nın, yabancı işçi sayısını düşürme yönündeki isteği ve çabası devam ettiğinden dolayı, 1975 yılında yurt dışında bulunan çocukları için yabancı işçilere ödenen çocuk parasında indirimle gidilmiştir. Yurt dışında bulunan ilk çocuk için alınan 50 Mark 10 Mark'a, ikinci çocuk için alınan 75 Mark 25 Mark'a ve üçüncü çocuk için alınan 120 Mark 60 Mark'a düşürülmüştür. Burada Çalışma Bakanlığı, işsiz olup yurt dışında çocukları bulunanların bu değişikliklerle ana vatanlarına geri dönmelerini hedeflemiş ve öngörmüştür. Ancak beklentiler karşılık vermemiş hatta ters etki ederek Türk işçilerin çocuklarını F. Almanya'ya getirmelerine yol açmıştır. Nitekim Günçe (1976, s. 215)'nin araştırmasına göre F. Almanya'da yaşayan Türk çocuk nüfusu yıllara göre şu şekilde büyümüştür; 1960'da 40.000, 1972'de 100.000, 1973'de 225.000, 1974'de 325.000 ve 1975'de 344.000. (Höhne, Linden, Seils ve Wiebel, 2014, s. 7; Yıldız, 2017, ss. 49-50).

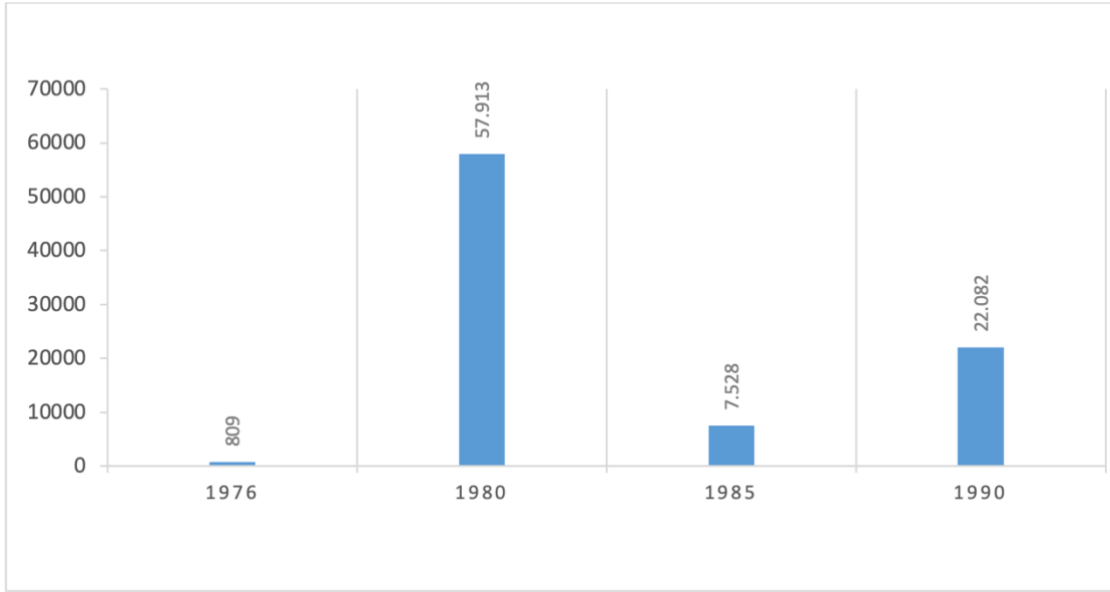
Diğer taraftan F. Almanya'da 1971'de 653 bin olan Türk nüfusunun 1982 yılında 1.58 Milyona kadar yükselişi, göçün devamlılığına işaret etmektedir. Her ne kadar işçi anlaşması durdurulmuş olsa da aile birleşimi ve turist olarak F. Almanya'ya gidenler göçü sürdürmüştür. Ancak 1973'den sonra Türk işçilerin ailelerini de F. Almanya'ya getirmesiyle olağanüstü bir göç dalgasından söz etmek mümkün değildir. Aslında 1960'ların sonlarından itibaren artarak devam eden aileye bağlı göç, 1973'den sonra işçi alımının durdurulmasıyla göçün devamını sağladığı için 1970'lı yıllar sosyal göç dönemi

olarak tanımlanmaktadır. Nitekim ekonomik açıdan işsizlik sorunun devam ettiği Türkiye'ye geri dönüş işçiler için çok anlamlı gözüküyordu. Böylece eşlerini ve çocuklarını F. Almanya'ya getiren işçiler artık geri dönüşü zor olan bir yola girmiş bulunuyorlardı. Bunun farkında olan Alman hükûmeti, işçilerin sosyal haklarının tanınması için görüşmeler başlatmışlardır. İmzalanan sosyal güvenlik anlaşmaları çerçevesinde Türk işçilerine sağlık bakımı, iş kazalarında güvence, doğum ve çocuk yardımı, işsizlik parası ve emeklilik gibi sosyal haklar tanınmıştır (Abadan-Unat, 2017, s. 88). Aileleriyle birlikte yaşamaya başlayan Türk işçileri, “*Heim*” adı verilen işçi lojmanlarından aileleriyle kalacakları evlere taşınmışlardır. Geri dönme hedeflerini sürdüren Türk işçiler böylelikle ucuz mahallelerden ev kiralamışlardır. On ve üstü katlı binalardan oluşan bu mahalleler kolektif bir biçimde yabancılar tarafından tercih edilmesiyle zamanla yabancı mahallelerine dönüşmüşlerdir. Özellikle Berlin, Köln, Münih ve Frankfurt gibi metropol şehirlerde Türklerin müstakil mahalleleri oluşmuştur. 1980'lerden sonra Türklere iş yeri kurma olanağı sağlandıktan sonra Türk esnaflarından oluşan caddeler ve çarşılar da oluşmuştur. Böylelikle F. Almanya'da yaşayan Türk toplumu varlığını baskın kültür ve toplum içinde devam ettirmiştir.

1980 yılına gelindiğinde F. Almanya Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk kadınlarının %97'sinin ve Türk erkeklerinin de %83'ünün eşleri F. Almanya'da bulunuyordu. Bu, aile birleşimi potansiyelinin 1980'de çok ciddi anlamda azaldığını göstermektedir. Dolayısıyla eş ve çocukların F. Almanya'ya getirilmesiyle belirgin olan 1970-1980'li yıllardaki sosyal göç dalgası sona ermiştir (Lingl, 2018, ss. 21-22).

2.4. 1980'li Yıllar ve sonrası- Siyasal Göç

F. Almanya Cumhuriyeti'nin “misafir işçi” olarak kabul ettiği yabancı iş gücü, istenilen ve beklenenin tersine birkaç yıl çalışıp geri dönmek yerine F. Almanya'da kalıcı hale gelmiş ve aile fertlerini de F. Almanya'ya getirmesiyle zincirleme göç meydana getirmiştir. Bu süreç F. Almanya'nın -baştan beri engellenmeye çalıştığı ama başarısız olduğu- göç ülkesine dönüşmesine yol açmıştır. Bu noktada aile birleşimini mümkün kılan Alman göç politikaları sorumlu tutulmuştur. Alman göç politikaları 1981 yılında radikal değişiklikler ortaya koymuş, uyum politikaları yerini göç engelleme politikalarına bırakmıştır. Dolayısıyla “yabancı problemi”nin çözümü 1980'lerin odak noktası olmuştur (Lingl, 2018, s. 21).

Grafik 2.2. Türkiye'den F. Almanya'ya İltica Talebinde Bulunanların Sayısı (Statistisches Bundesamt, 1995, s. Tablo 12.2).

F. Almanya'ya göçün üçüncü dalgası 12 Eylül 1980 darbesi sonucunda ülkede hâkim olan baskı rejimi nedeniyle Türkiye'den kaçarak F. Almanya'ya sığınmak isteyenlerden oluşmaktadır. Buna göre F. Almanya'ya iltica talebinde bulunanların sayısı 1976'de 809 iken 1980'de 57.913 olarak kayıtlara geçmiştir (Grafik 2.2). Bu sığınmacı akımı ile birlikte gitgide kalabalıklaşan Türk nüfusunun kontrol altına alınabilmesi için 1980 yılının Ekim ayından itibaren F. Almanya, Türkiye'ye vize şartı getirmiştir ve aile birleşimi yaşını 18'den 16'ya düşürmüştür (Adıgüzel, 2020, s. 74). İlâveten dönüşü özendirilen yasalar ile Türk nüfusunun azalması için harekete geçilmiştir. Özellikle 1982'de iktidara gelen Hristiyan Demokratlar Birliği (CDU) yabancı nüfusunun azalması için politikalar geliştirmiş ve geri dönüş çalışmalarının hızlandırılması konusunda çaba göstermiştir. 28 Kasım 1983'de çıkartılan yasaya göre 31 Ekim 1983 ile 30 Haziran 1984 tarihleri arasında ülkesine kesin dönüş yapan Yugoslav, Türk, İspanyol, Portekiz, Fas, Tunus ve Koreli işçilere 10.500 Mark yardım, her çocuk için 1.500 Mark ve birikmiş emeklilik tutarları ödenmesi planlanmıştır. Bu teşvik ile 250 bin Türk işçi ana yurda dönmüş ve Türk nüfusunda 5,4% lük bir düşüşe yol açmıştır. Ana yurda dönen bu işçilerden sadece 253'ü Türkiye'de İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurmuştur. Dolayısıyla 1961'de sağlanan anlaşmayla Türkiye'nin endüstrileşmeye katkıda bulunacak vasıflı işçilerin yetişmesi hedeflenmesine rağmen yurda dönen ezici çoğunluk birikimleriyle, gayrimenkul yatırımlarıyla veya ticarete yönelerek geçimini sağlamıştır.

Böylece Türkiye'nin yeni üretim teknolojilerine hâkim nitelikli iş gücü beklentisi boşa çıkmıştır (Abadan-Unat, 2017, ss. 97-99; Perşembe, 2005, ss. 69-70).

1980'li yıllar aynı zamanda dernekleşme hareketlerinin yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. 1961'den sonra işçilerin haklarını savunmak ve onlara destek vermek üzere işçi dernekleri kurulmuştur. Bu derneklerin sayısı 1974'te 112'ye ulaşmıştır. Ancak 1970 yıllarıyla birlikte özellikle 1980'lerde farklı hedefler ve amaçlar doğrultusunda dernekler kurulmuştur. Bu derneklerin kimisi Türkiye'deki siyasi partilerin Avrupa temsilcilikleri gibi çalışırken bazıları da farklı dinî ve ideolojik örgütlenmelerden oluşmaktaydı. Örneğin 1973'te Milliyetçi Hareket Partisi F. Almanya'nın altı büyük şehrinde "Bozkurt" adında bir dernekleşme faaliyetinde bulunmuştur, ancak bu hareket 1976'da F. Almanya tarafında kapatılmış, sonra farklı isimler altında devam etmiştir. Aynı şekilde Millî Selamet Partisi'ni destekleyen muhafazakâr dinî örgütlenmeler meydana gelmiştir (Abadan-Unat, 2017, s. 95). Veya kendilerine Süleyman Hilmi Tunahan'ın talebeleri olarak nitelendiren dinî grup Almanya'da 1973 yılında faaliyete başlamıştır (Yaman, 2017, s. 133). Bunun dışında farklı tarikat, cemaat ve ideoloji mensuplarının bir araya gelerek kurdukları örgütler bu dönemde -1980'li yıllarda- hızlanmıştır. Bu dernekleşme faaliyetleri bölümlerde daha detaylı ele alınacaktır.

1991'de yürürlüğe giren yeni yabancılar yasasıyla genç kuşağın Alman vatandaşlığına geçişi kolaylaştırılmıştır. Buna karşın aile birleşimi zorlaştırılmıştır ve sekiz yıl aralıksız F. Almanya'da yaşama şartına bağlanmıştır. Bu şartı taşıyanlar eşlerini F. Almanya'ya getirebilmiş ancak gelen eşlere beş yıl sonra bağımsız bir oturum ve çalışma izni tanınmıştır (Perşembe, 2005, s. 71). Yanı sıra bu yasayla birlikte F. Almanya'da doğmuş ve ailesiyle dönüş yapmış 15-21 yaş arası gençlere F. Almanya'ya tekrar dönüş hakkı verilmiştir. Bu yasaya 2000 yılında yapılan eklemeler ile birlikte F. Almanya'da doğanlar, doğuştan vatandaşlık hakkı kazanmışlar ve 23 yaşına kadar çifte vatandaşlık haklarını sürdürebilmişlerdir. Ardından iki vatandaşlık arasında bir tercih yapmak zorunda kalmışlardır. Bu yasayla birlikte 1999'da Türk nüfusu 2.053.600 iken 2009 yılının sonunda 1.658.000'e düşmüştür (Tablo 2.1). Bu düşüşün sebebi Alman vatandaşlığına geçen Türklerden ve emekli olan ilk neslin Türkiye'ye temelli dönmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak mevcut Türk nüfusu ve Alman vatandaşlığına geçen Türklerin sayıları toplandığında Almanya'daki Türk nüfusu 2003 yılında 2 milyon 503 bin 642 olarak hesaplanmıştır (Perşembe, 2005, s. 73). 2016 yılında Alman İstatistik

Dairesi, 1 milyon 369 bini Alman, 1 milyon 428 bini Türk vatandaşı olmak üzere Türkiye kökenli insanların toplam nüfusunun 2 milyon 797 bin olduğunu açıklamıştır.

Yıl	F. Almanya'da Türk Vatandaşı	F. Almanya'da Türk Nüfusu
1961	6.700	
1970	249.400	
1973	605.000	
1977	508.000	
1987	1.453.700	
1989	1.612.600	1.625.180
1990	1.675.900	1.690.514
1993	1.918.400	1.956.935
1998	2.110.223	2.348024
2000	1.998.500	2.423.000
2001	1.947.900	2.448.000
2002	1.912.169	2.476.900
2003	1.877.661	2.498.635
2010	1.629.480	2.485.000
2015	1.506.113	2.851.000
2020	1.461.910	2.757.000

Tablo 2.1. F. Almanya'da Türk Nüfusu (1961-2016) (Alman Federal İstatistik Dairesi, <http://www.destatis.de>; Perşembe, 2005, ss. 72-74)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK ÇERÇEVE

Buraya kadar göç olgusunun temellendirilmeye çalışıldığı ve F. Almanya'ya gerçekleşen Türk göçünün de arkasında yatan unsurları ortaya çıkarmaya çalışan göç kuramları tanıtıldı. Ardından dört aşamada gerçekleşen Türk iş gücü göçünün tarihsel arka planı ortaya kondu. Böylece araştırmanın ampirik çerçevesinden önce kavramsal, kuramsal ve tarihsel çerçeve aktarılmış ve ilgili temel oluşturulmuştur. Bu bölümde önce katılımcılarla ilgili önemli bilgiler aktarıldıktan sonra F. Almanya'ya göç eden Türklerin karşılaştıkları sosyal ve dinî sorun ve zorluklar tespit edilecektir. Devamında bu sorun ve zorluklara karşı geliştirdikleri çözümler ve örgütlenme süreçleri tahlil edilecektir.

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri ve Görüşmelerin Nitelikleri

3.1.1. Kodlama ve Gerçek Ad Kullanımı

Katılımcılara, görüşmeler sonucunda elde edilen bulguların anonim bir şekilde kullanılacağı taahhüt edilmiştir. Bu iki açıdan önemsenmiştir. Birincisi katılımcıya daha rahat kendini ifade hakkı verilmiştir, özellikle dinî hayat gibi özel konularda bu önem arz etmektedir. İkincisi bu araştırma şahısların tecrübelerinden hareketle objektif bir değerlendirme ve sosyal olay ortaya koyma çabasıdır, dolayısıyla şahıslardan ziyade olaylara dikkat çekmek adına katılımcıların gizliliği önemsenmiştir. Böylece katılımcılar K1, K2, ..., K24 olarak kodlandırılmışlardır. Bu sıralama görüşme sırasına göre yapılmış olup herhangi bir anlam taşımamaktadır. Katılımcıların soruları cevaplarken işaret ettikleri şahsiyetlerin isimleri yine aynı hassasiyetten dolayı gizlenmiştir. Bu hassasiyet, araştırmanın hiçbir şahsiyeti veya dinî grubu suçlama veya yargılama niyetinde olmayıp sadece F. Almanya'da yaşamış birinci ve ikinci nesil Türk işçilerin yaşamış oldukları dinî tecrübeyi ortaya koyma çabasından kaynaklanmaktadır. Nitekim sosyoloji normatif değil, deskriptif bir bilim dalıdır.

İlaveten kodlanan katılımcıların dışında DİTİB'in kuruluşunda irade gösteren dönemin T.C. Diyanet İşleri Başkanı Sayın Tayyar ALTİKULAÇ beyefendi ile görüşme yapılmış ve önemli verilere ulaşılmıştır. Ancak araştırmanın bir katılımcısı olarak sayın Altıkulaç'ın kodlanmamasının sebebi, elde edilen verilerin içinde geçen bilgilerin dönemin Diyanet İşleri Başkanı'na ait olduğu bariz bir şekilde anlaşılır olmasıdır. Yeri gelmişken ifade edilmesi gerekir ki, sayın Altıkulaç'ın yoğun gündemi ve birçok önemli

bilginin halı hazırda kendi otobiyografisinde bulunmasından dolayı sayın Altıkulaç ile sadece otobiyografide detaylandırılmamış veya araştırmanın konusu açısından eksik kalan hususlar hakkında görüşülmüştür. Sayın Altıkulaç, F. Almanya'ya işçi veya din görevlisi olarak göç etmediğinden ve verilerin gerçek ad ile kullanıldığından dolayı aşağıdaki demografik gruplandırmaya dahil edilmemiştir.

Son olarak istifade edilen yazılı kaynaklardan özellikle de otobiyografilerden elde edilen bulgular kodlanmamış olup yararlanılan kaynaklar metin içi atıf ile doğrudan gösterilmiştir. Doğrudan alıntı olukları için metinler, olduğu gibi korunmuş yazım ve imla hataları düzeltilmemiştir.

3.1.2. Cinsiyet

Araştırmaya 22 erkek ve 3 kadın katılımcı dahil edilmiştir. İlk etapta kadın katılımcı sayısının düşüklüğü dikkat çekici gözükebilir. Ancak araştırmanın konusu göz önünde tutulduğunda erkeklerin daha çok tercih edilmesi anlamlı olmaktadır. Nitekim erkeklerin teşkilatlanma faaliyetlerinde daha aktif rolü bilinen bir gerçektir. Bu kadınların hiçbir şekilde bu faaliyetlerde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak kadınlar daha çok bu faaliyetlerde erkeklere destekçi rolünü üstlenmişlerdir. Diğer taraftan teşkilatlanma faaliyetleri içerisinde kadınların teşkilatlanması daha geç gerçekleşmiştir. Örneğin en erken kadın teşkilatları arasında yer alan Avrupa Millî Görüş Teşkilatları (AMGT) Kadın Kolları'nın 1980'lerin son yıllarına kadar genel merkez düzeyinde birimi bulunmamaktaydı (Damar, 2013a, s. 35). 1970-1990 yılları arası elbette kadınlar da faaliyette bulunmuşlardır ancak genel merkez bünyesinde kadın kolları teşkilatı 1990 yılında yapılan AMGT Genel Kurulu'nda kurulmuştur. (Gündoğmuş, 2018, s. 199). Bu bilgilerden hareketle ilk dönem teşkilatlanma faaliyetlerinde erkeklerin bariz bir şekilde ön planda oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu gerçek dikkate alınarak katılımcılar tercih edilmiştir. Ancak kadınların sosyal ve dinî tecrübelerinin yanında ilk dönem teşkilatlanma faaliyetleriyle ilgili gözlemlerinin de araştırmaya dahil edilebilmesi için kadınlar araştırmanın tamamen dışında bırakılmamıştır. Katılımcıların kodları ile cinsiyetleri şu şekilde eşleşmektedir.

Kod	Cinsiyet	Kod	Cinsiyet	Kod	Cinsiyet	Kod	Cinsiyet
K1	Erkek	K7	Erkek	K13	Erkek	K19	Erkek
K2	Kadın	K8	Erkek	K14	Erkek	K20	Erkek
K3	Erkek	K9	Erkek	K15	Erkek	K21	Erkek
K4	Kadın	K10	Erkek	K16	Erkek	K22	Erkek
K5	Erkek	K11	Erkek	K17	Erkek	K23	Erkek
K6	Kadın	K12	Erkek	K18	Erkek	K24	Erkek

Tablo 3.1. Katılımcı Kodları ile Cinsiyet.

3.1.3. Göç Öncesi İkamet Yeri

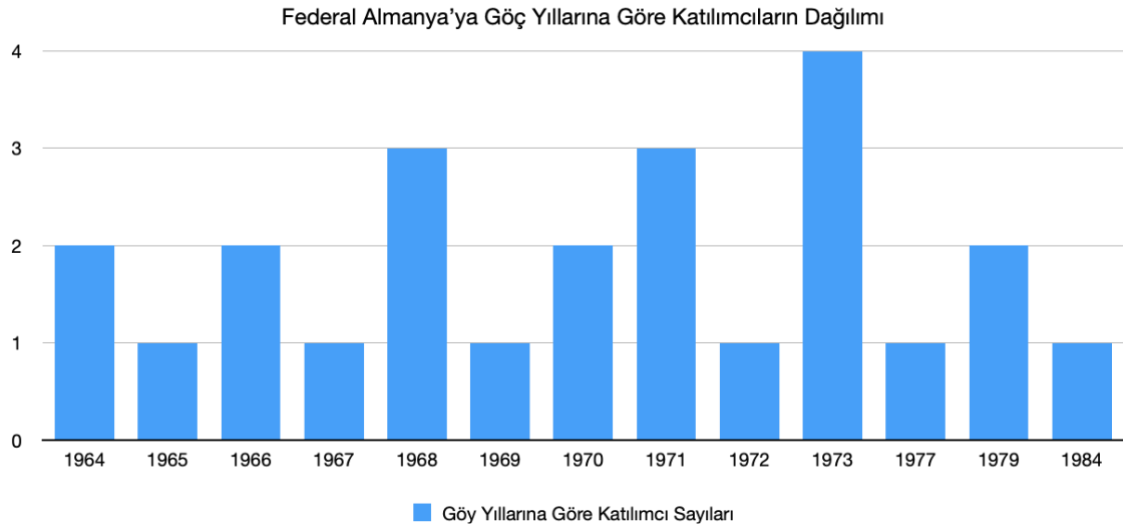
Katılımcıların göç öncesi ikamet yerleri şu şekildedir; Konya (7), İstanbul (3), Ankara (2), Trabzon (2), Afyon, Amasya, Antalya, Çankırı, Isparta, Karaman, Samsun, Sinop, Sivas, Yozgat. İstanbul'dan göç eden işçilerin İstanbul doğumlu olmayıp F. Almanya'ya göç öncesi İstanbul'a Erzurum, Trabzon ve Sinop'tan göç ettikleri tespit edilmiştir. Göç öncesi Ankara'da ikamet eden bir katılımcının da dış göç öncesi Kırşehir'den Ankara'ya evlilik nedeniyle göçtüğünü belirtmiştir. Bu durumda olan katılımcıların memleketleri parantez içinde belirtilmiştir. Diğer katılımcıların doğum yeri ile göç öncesi ikamet yerleri arasında bir farklılık tespit edilmemiştir. Göç öncesi Konya'da ikamet eden işçilerin sayısının nispeten fazlalığı, araştırmanın Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yürütülmesinden kaynaklanmıştır. Nitekim F. Almanya'dan emekli olup tekrar Konya'ya yerleşen işçilerle görüşmenin zaman, masraf ve ulaşılabilirlik açısından kolaylığı ve kartopu örneklem seçme tekniğine bağlı katılımcıların yine Konyalı işçiler tanıyıp tavsiye etmeleri bu konuda etkili olmuştur. Katılımcıların kodları ve cinsiyetleri ile göç öncesi ikamet yerleri şu şekilde eşleşmektedir:

Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet
K1	Erkek	Konya	K7	Erkek	İstanbul (Erzurum)	K13	Erkek	Yozgat	K19	Erkek	Amasya
K2	Kadın	Konya	K8	Erkek	İstanbul (Sinop)	K14	Erkek	Karaman	K20	Erkek	Antalya
K3	Erkek	Trabzon	K9	Erkek	Konya	K15	Erkek	Konya	K21	Erkek	Konya
K4	Kadın	Ankara (Kırşehir)	K10	Erkek	Konya	K16	Erkek	İstanbul (Trabzon)	K22	Erkek	Isparta
K5	Erkek	Konya	K11	Erkek	Sinop	K17	Erkek	Ankara	K23	Erkek	Sivas
K6	Kadın	Samsun	K12	Erkek	Ankara	K18	Erkek	Afyon	K24	Erkek	Çankırı

Tablo 3.2. Katılımcı Kodları, Cinsiyet ve Göç Öncesi İkamet Yeri.

3.1.4. Göç Yılı

Katılımcıların F. Almanya'ya göç yılları şu şekildedir; 1964(2), 1965, 1966(2), 1967, 1968(3), 1969, 1970(2), 1971(3), 1972, 1973(4), 1977, 1979(2), 1984. Katılımcıların F. Almanya'ya göç yılları incelendiğinde, araştırmaya dahil edilen katılımcıların birinci ve ikinci nesil Türk işçilerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Grafik 3.1. F. Almanya'ya Göç yıllarında Göre Katılımcıların Dağılımı.

Katılımcıların kodları, cinsiyeti, göç öncesi ikamet yerleri ile göç yılları eşleştirildiğinde şu tablo oluşmaktadır:

Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Göç Yılı	Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Göç Yılı
K1	Erkek	Konya	1966	K13	Erkek	Yozgat	1973
K2	Kadın	Konya	1968	K14	Erkek	Karaman	1969
K3	Erkek	Trabzon	1973	K15	Erkek	Konya	1977
K4	Kadın	Ankara (Kırşehir)	1971	K16	Erkek	İstanbul (Trabzon)	1973
K5	Erkek	Konya	1971	K17	Erkek	Ankara	1973
K6	Kadın	Samsun	1968	K18	Erkek	Afyon	1979
K7	Erkek	İstanbul (Erzurum)	1968	K19	Erkek	Amasya	1979
K8	Erkek	İstanbul (Sinop)	1970	K20	Erkek	Antalya	1964
K9	Erkek	Konya	1966	K21	Erkek	Konya	1984
K10	Erkek	Sinop	1970	K22	Erkek	Isparta	1967
K11	Erkek	Sinop	1964	K23	Erkek	Sivas	1965
K12	Erkek	Ankara	1971	K24	Erkek	Çankırı	1972

Tablo 3.3. Katılımcı Kodları, Cinsiyet, Göç Öncesi İkamet Yeri ve Göç Yılı.

3.1.5. Göç Sonrası İkamet Yeri

Katılımcıların F. Almanya'ya göç sonrası ikamet ettikleri yerler şu şekildedir: Hanau (8), Offenbach (2), Frankfurt (2), Singen (2), Mannheim, Hammeln, Hamburg, Stuttgart, Gießen, Köln, Münih, Dortmund, Bad Salzuflen, Berlin. Hanau, Offenbach ve Frankfurt'ta ikamet eden katılımcıların sayısı olarak fazlalığı, saha araştırmasının bu şehirlerde gerçekleşmesinden kaynaklıdır. Ancak katılımcıların farklılığını sağlamak için diğer katılımcılar F. Almanya'nın farklı bölgelerinden tercih edilmiştir. Bu durumun daha anlaşılır olması için katılımcıların göç sonrası ikamet yerleri aşağıdaki haritada açık renkle ve eyalet isimleri yazılı bir şekilde gösterilen eyaletlerdir. Koyu renkli eyaletlerden katılımcı bulunmamaktadır. Türk işçilerin yoğun buldukları endüstri bölgeleri şunlardır; Nordrhein-Westfalen, Hessen, Baden-Württemberg ve

Baverya (Abadan-Unat, 2017, s. 132). Bu bilgi göz önünde bulundurulduğunda katılımcıların Türklerin ağırlıklı olarak yaşadıkları eyaletlerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.

Görsel 3.0.1. Katılımcıların Almanya'daki İkamet Yerlerine Göre Dağılımı (<https://online.seterra.com/de/vgp/3014>).

Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Göç Yılı	Göç Sonrası İkamet	Kod	Cinsiyet	Göç Öncesi İkamet	Göç Yılı	Göç Sonrası İkamet
K1	Erkek	Konya	1966	Singen	K13	Erkek	Yozgat	1973	Frankfurt
K2	Kadın	Konya	1968	Singen	K14	Erkek	Karaman	1969	Stuttgart
K3	Erkek	Trabzon	1973	Hanau	K15	Erkek	Konya	1977	Gießen
K4	Kadın	Ankara (Kırşehir)	1971	Hanau	K16	Erkek	İstanbul (Trabzon)	1973	Frankfurt
K5	Erkek	Konya	1971	Hanau	K17	Erkek	Ankara	1973	Hanau

K6	Kadın	Samsun	1968	Mannheim	K18	Erkek	Afyon	1979	Hanau
K7	Erkek	İstanbul (Erzurum)	1968	Hammeln	K19	Erkek	Amasya	1979	Hanau
K8	Erkek	İstanbul (Sinop)	1970	Hanau	K20	Erkek	Antalya	1964	Köln
K9	Erkek	Konya	1966	Hanau	K21	Erkek	Konya	1984	Münih
K10	Erkek	Konya	1970	Offenbach	K22	Erkek	Isparta	1967	Dortmund
K11	Erkek	Sinop	1964	Offenbach	K23	Erkek	Sivas	1965	Bad Salzuflen
K12	Erkek	Ankara	1971	Hamburg	K24	Erkek	Çamkırı	1972	Berlin

Tablo 3.4. Katılımcı Kodları, Cinsiyet, Göç Öncesi İkamet Yeri, Göç Yılı ve Göç Sonrası İkamet Yeri.

Katılımcıların bir kısmı ilk günden beri aynı şehirde ikamet ederken, bazıları F. Almanya içinde şehir değiştirmişlerdir. Şehir değiştirmiş olan katılımcılar için teşkilatlanma faaliyetleri hakkında bilgi verdikleri şehirler esas alınmıştır. Bu bilgiler ışığında katılımcıların bütün demografik özellikleri birleştirildiğinde tablo şu şekilde tamamlanmaktadır.

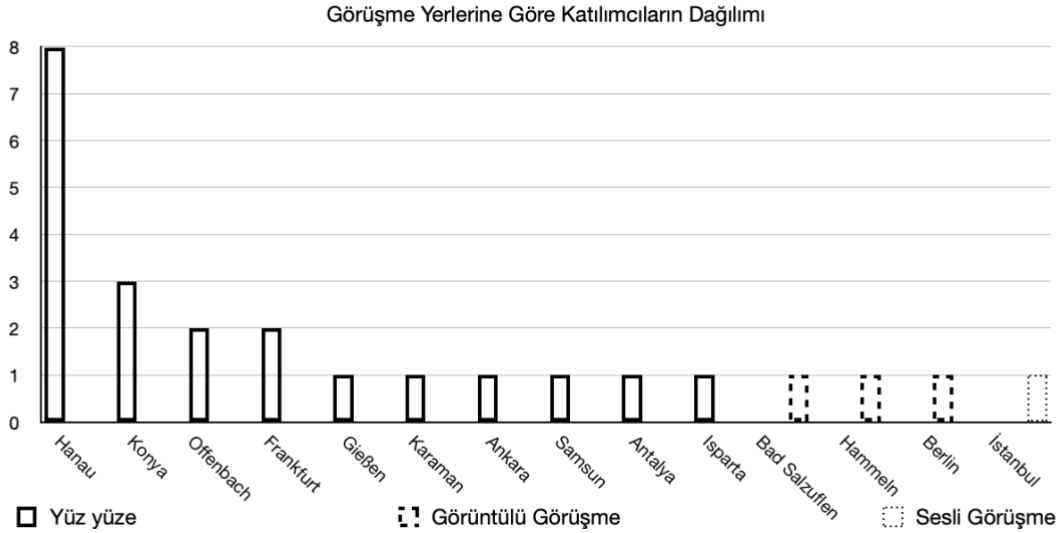
3.1.6. Görüşme Türü, Süresi ve Uzunluğu

Katılımcılar ile görüşmeler, 01.02.2020- 24.12.2020 tarihler arasında gerçekleşmiştir. Araştırmaya nitel veri sağlayan 25 görüşmenin 21'i yüz yüze, 3'ü görüntülü telefon görüşmesi, 1'i sesli telefon görüşmesiyle gerçekleşmiştir. İlaveten veri toplamak amacıyla araştırmacı, 31.05.2021-13.06.2021 tarihleri arasında araştırma izniyle F. Almanya'da bulunulmuştur. Görüşmeler ses kaydı cihazı ile kayıt altına alınmış olup, 25 görüşmeden toplam 939 dakikalık (15 saat 39 dakika) veri ortaya çıkmıştır. Bu ses kayıtlarından 93 sayfa (A4, Times New Roman, 12 punto, iki yana yaslı, 1,5 satır aralığı) veri elde edilmiştir.

3.1.7. Görüşme Yeri

Araştırmacı 31.05.2021-13.06.2021 tarihleri arasında F. Almanya'da bulunmuş olup 13 görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler Hanau (8), Frankfurt (2), Offenbach (2) ve Gießen şehirlerinde gerçekleşmiştir. Türkiye'de gerçekleşen görüşmeler Konya (3), Karaman, Ankara, Samsun, Antalya ve Isparta şehirlerinde

gerçekleşmiş ve araştırmacı her bir şehre kendi imkânlarıyla seyahat etmiştir. Telefon ile görüşülen katılımcılar Hameln, Bad Salzuflen, Berlin ve İstanbul'dan bağlantı kurmuşlardır.

Grafik 3.2. Görüşme Yerlerine Göre Katılımcıların Dağılımı.

3.2. Türk İşçilerinin Federal Almanya'ya Göç Süreci

Yukarıda F. Almanya'ya Türk işçi göçünün objektif tarihsel süreci aktarılmıştır. Bu alt başlık altında ise bu tarihsel süreç subjektif bir şekilde aktarılacaktır. Diğer bir ifadeyle göçmenlerin bu göç sürecinde yaşadıkları kişisel yaşantılar ve tecrübeler aktarılıp yorumlanacaktır. İlavenen yukarıda bahsi geçen göç kuramlarının Türk işçi göçü çerçevesinde değerlendirilmesi de ilgili alt başlıklar altında gerçekleşecektir.

3.2.1. Göç Öncesi Sosyo-Ekonomik Durum

1972 yılında Türkdoğan tarafından gerçekleştirilen “Batı Almanya'nın Bir Kentinde Türk İşçilerinin Sosyo-ekonomik Yapısı” adlı çalışmada, katılımcıların (104) %68'inin köy ve kasabalardan göç ettikleri tespit edilmiştir (Türkdoğan, 1973, s. 5). Türkdoğan'ın bir başka araştırmasında köyde doğan işçilerin oranı % 78.2 olarak tespit edilmiştir (Türkdoğan, 1984, s. 166). Farklı bir çalışmada ise F. Almanya'ya göç eden işçilerin %75'lik bir çoğunluğunun yoksul ve Anadolu'nun kırsal kesimlerinden olduğu ortaya konulmuştur (Arayıcı, 2016, ss. 43-45). Bu bilgiler ışığında Türk işçi göçünün ağırlıklı olarak kırsaldan başladığını söylemek mümkün

olacaktır, dolayısıyla Ravenstein'in 6. göç kanunu, kırsalda yaşayan insanlar göçe daha meyilli olması, Türk iş gücü göçü için de geçerlidir.

Sadece köyden göç edenlerin rakamlarına bakıldığında 1969 yılında %57'lerde olan bu rakamın 1972'de %42,53'e kadar gerilediği fark edilmektedir. Türkdoğan bu farkın, gerilemenin iç göçten kaynaklandığını ve Türkiye'de önemli ölçüde yatay hareketliliğin (iç göçün) olduğunu ifade etmiştir. Böylece köyden göçen işçilerin rakamlara yansiyandan daha fazla olduğu kabul edilmektedir (Türkdoğan, 1977, s. 74). F. Almanya'ya giden İşçiler üzerinde yapılan bir diğer araştırmada işçilerin %22'inin F. Almanya'ya göç öncesi Türkiye içinde bir göç gerçekleştirdiği ortaya koyulmuştur. Diğer bir ifadeyle "Almanya'ya giden her dört kişiden biri ya bir köyden kasabaya veya şehre veya bir kasabadan bir şehre göçmüştür" (Aker, 1972, s. 28). Yine 1963 yılında yapılan bir araştırmada işçilerin yarısından fazlası İstanbul ve Trakya'yı ikamet yeri olarak belirtmiş olup sadece %17'sinin bu illerde doğduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla yurt dışına giden işçilerin önemli bir kısmı "iç göç" süreci geçirmiş oldukları anlaşılmaktadır (Abadan-Unat, 2017, s. 133).

Bu durumun katılımcılardan göç öncesi ikamet yerleriyle ilgili elde verilere de yansıdığı fark edilmektedir. Özellikle askerlik sonrası iş hayatına atılan göçmen adaylarının dış göç öncesinde köyden kente veya İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlere göç etmiş olmaları dikkat çekicidir. Örneğin K1 köyden kente, K13 köyden ilçeye göç ettiğini bildirmektedir:

"Askerden döndükten sonra Çumra'da iş imkânlarının kısıtlılığından dolayı, Konya sanayisinde matbaada çalışmaya başladım." (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

"İlkokulu köyümde, Orta okulu Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesinde okudum. Ondan sonra Amcamın dükkânı vardı ilçedeki sanayide orada çalışırdım. Bir yaz babam izine gelmişti Almanya'dan. 'Oğlum seni Almanya'ya götüreyim mi?' dedi, ben de 'olur baba nasıl arzu edersen', dedim. Biletimizi aldık Türk Hava Yollarıyla Almanya'ya uçtuk." (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

Aynı şekilde K4, K7, K8, K13 ve K16'nın askerlik veya evlilik sonrası Ankara ve İstanbul başta olmak üzere daha iyi iş imkânlarından dolayı büyük şehirlere göç

ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla köyden kente göç etmeyi (iç göçü) göze alan katılımcıların, bir sonraki aşamada daha iyi imkânlar için dış göçe kolayca ikna olmaları beklenebilir olmuştur:

“Kırşehir’de doğdum, evlendikten sonra Ankara’ya taşındım. Eşim 70 yılında Almanya’ya göç etti, ben de bir sene sonra onunla beraber gittim. Orta halli bir hayatımız vardı. Ben hiç okula gitmedim, kız çocukları okumaz derdi babam. Eşim Ankara’da bir otelde çalışıyordu, bir oğlumuz vardı.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Erzurum Horasanlıyım 1946 doğumluyum, 1960 senesinde 15-16 yaşlarındayken ekim bitmemişti, kıtlık vardı abimin kayınıyla İstanbul’a gittim. Orada 1965 senesine kadar kaldım. 1965’de Askere gittim 2 yıl. 1967’de Tekrar İstanbul’daydım ve tekstil fabrikasında çalışıyordum.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Türkiye’de mermerciydim. İstanbul’da camilerde, saraylarda, çalışıyordum. Örneğim Topkapı, Dolmabahçe, beylerbeyi vb. saraylarda çalıştım. Sonra oradan çıktım Kunduracılık yaptım. Birkaç yıl kunduracılık yaptıktan sonra iflas ettik. Sonra turist olarak Almanya’ya geldim.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Asker’den sonra abim beni yanına aldı İstanbul’daki karayollarına 22 yaşındaydım, İstanbul boğaz köprüsünde vinç operatörü olarak çalıştım. Köprüyü bitirdikten sonra Alman firmasının seçtiği 20-25 kişilik bir ekip ile Almanya’ya geldim.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

Bu noktada Zaimoğlu’nun “önce İstanbul’a taşınmam gerektiğini anladım” ifadeleri, aslında bazıları için iç göçün dış göç öncesinde bir ön koşul olduğunu da göstermektedir:

“Askerlik bittikten sonra Afyon/Dazkırı’ya döndüm. Çiftçilik yapmak istemiyordum ve aklım hâlâ İstanbul ve Almanya’daydı. Ama babamdan nasıl izin alacağını bilmiyordum. Bir gün kahvede otururken, gazetede ‘İstanbul’da ikamet edip Almanya’da çalışmak isteyenlere Almanca mektup yazıyoruz’ başlığını okudum. Bunun üzerine önce İstanbul’a taşınmam

gerektiğini anladım. Bir gün akluma bir fikir geldi, kendime İstanbul'dan gönderilmiş gibi bir davet mektubu yazdım ve babama okudum. Böylece babam ikna oldu ve gittiğimde sürekli İstanbul'dan mektup yazmamı, onları habersiz bırakmamamı istedi. Nihayet 1960'ın Eylül ayında İstanbul'a yolculuk ettim. [...] İstanbul'da asker arkadaşımın çalıştığı bir tamirhane de elektrikçi olarak işe başladım”(Zaimoğlu, 2013, s. 18,21)

Bunun yanında K15'de olduğu gibi doğrudan kırsal bölgeden dış göçe katılım da söz konusudur:

“Konya, Bozkir'da Rençber'dim, çiftçilikle uğraşırdım. Ama amelelik yapıyordum, yani kim iş verirse, nerede iş bulursam orada çalışırdık günlük. Konya'nın amele pazarına çıkardık, işçi ihtiyacı olanlar gelir götürürdü bize yevmiye karşılığında. Baktım olmayacak, Almanya'ya gittim.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

Türkdoğan bir araştırmasında F. Almanya'ya giden işçilerin takriben %39'u vasıflı işçi, %49'u vasıfsız işçi olduğunu belirtmiştir. Bir diğer çalışmada Abadan vasıflı işçi oranını %42,2 olarak tespit etmiştir (Türkdoğan, 1973, s. 8). Aker'in araştırmasına göre işçilerin %53,3'ü sanayide işçi, %15,6'sı tarımda küçük üretici ve %12,9'u küçük sanayi üreticisidir. Dolayısıyla işçilerin %66,2'si sanayide çalışırken, %15,6'sı tarım ile meşguldür (Aker, 1972, s. 43). Türkdoğan ve Aker'in bu verilerinden 10 yıla aşkın bir süredir iş gücü ihracatına rağmen halen çok fazla vasıflı iş gücünün göç kervanına dahil olduğu anlaşılmaktadır. Yugoslavya, İtalya ve Yunanistan'ın temel olarak vasıfsız işçi göndermeyi hedeflemiş ve başarmışken, Türkiye bunun zıddı bir tutumu ortaya koymuştur (Türkdoğan, 1973, s. 8). Türkiye sanayisini %12 civarında büyümesine rağmen en çok sanayiden iş gücü F. Almanya'ya göç etmesi ve asıl işsizlik sorunun yaşandığı tarımdan nispeten daha az iş gücünün göç etmesi gösteriyor ki “gidenlerin kimler ve hangi mesleklerden olacağını belirleyen, Türkiye'nin özel koşullarından ziyade, Alman ekonomisinin talep süzgecidir” (Aker, 1972, s. 44).

Elde ettiğimiz bulguları, önceki araştırmaların bulguları ışığında değerlendirdiğimizde F. Almanya'ya göç eden Türk işçilerin büyük çoğunluğunun

sosyo-ekonomik olarak alt tabakaya ait oldukları söylenebilir. Ancak Türk işçilerin tamamının sosyo-ekonomik alt tabakaya ait olduklarını iddia etmek gerçekçi olmayacaktır. Nitekim devlet memurlarının da dış göçe yönelimi söz konusu olmuştur (Aker, 1972, s. 50)³. Memur olup da Almanya'ya işçi olarak gidenlerle ilgili bulgular şu şekildedir:

“Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü'nde ayniyat memuruydum. O zamanlar herkes ‘Almanya Almanya’ deyip duruyordu biz de kapıldık onlara.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Devlet Demir yollarında çalışıyordum, Almanya'dan gelip gidenleri görünce heves ettim, ben de başvurduğum” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzungen)

“PTT'de çalışıyordum. Şayet aldığım para yeterli olsaydı gitmezdim. Sıkıntılar yüzünden Almanya'ya gitmeyi senelerden beri düşünürdüm. 18 günde çıktı isteğim. Birinciyi kaçırdım, ikinciyi 10 dakika geç geldiğim için kaçırdım, üçüncüde gitmek nasip oldu. S.L. (20, Muğla)” (Duman, 2019, s. 21)

“Ankara Aşağıöveçler ilkokul Müdürü Ali İhsan Öztürk maden işçisi olarak Almanya'ya gitmeye karar vermiştir. İş ve İşçi Bulma Kurumu'na müracaatını yapan 32 yaşındaki Öztürk, gözleri arkada kala kala 14 yıllık mesleğin den ayrılacağını söylemiştir. İki odalı gecekonduda ya şayan öğretmen şöyle demiştir: ‘Altı yıl önce aldığım iki kravatımdan birini karıma ters yüz ettirdim. Şimdi öyle kullanıyorum.’” (26 Aralık 1964, Milliyet)” (Duman, 2019, s. 70)

3.2.2. Göç Kararı

İnsanlık tarihinde varlığı inkâr edilemeyecek olan köle ticareti bir yana bırakılacak olursa iş gücü göçü sanayi devrimi sonrasında başlamıştır. İlk örnekleri arasında İrlanda'dan ve Kıta Avrupa'sından İngiltere'ye gerçekleşen iş gücü göçü yer almaktadır. Bu iş gücü göçünün köle ticaretinden en belirgin farkı işçilerin yurt dışına kendi istekleriyle gitmeleridir. Ancak burada önemli bir husus gözden

³ Aker'in araştırmasında örneklemin %4,6'sı göç öncesinde memur olarak çalıştığını belirtmiştir.

kaçırılmamalıdır. İşçiler kendi istekleriyle gitmekte ancak bu göç emperyalist tekellerin çıkarlarına uygun ve onların belirledikleri koşullarda gerçekleşmektedir (Tüm İktisatçılar Birliği, 1975, ss. 6-7).

Çöloğlu'na göre Türkiye'den Avrupa'ya iş gücü akımının üç sebebi bulunmaktadır. Bunlar; Türkiye'deki işsizlik, ücret seviyesindeki farklılık ve sosyal cazibedir (Çöloğlu, 1984, s. 8). Araştırma gurubundaki kişilerin F. Almanya'ya göç kararlarını nasıl aldıklarını tespit etme amacıyla sorulan “*F. Almanya'ya göç kararını nasıl aldınız, hangi sebepler sizi bu karara yöneltti?*” sorusuna, katılımcılar, ekonomik kaygı, Almanya furyası, akraba teşviki ve aile birleşimi şeklinde yanıt vermişlerdir.

Ekonomik kaygı, gelir yetersizliği, daha iyi imkânlarla sahip olma, düğün yapma ve gayrimenkul sahibi olma arzusu gibi ekonomik sebepler, göçün başlıca sebepleri arasında görülmektedir:

“Çalıştığım fabrikada daha evvel Almanya'ya gitmiş olanlar vardı onlar izine geldiğinde bizi ziyarete geliyorlardı. Üsteleri başları muntazam ve temiz. Bize Almanya'dan bahsediyorlardı, Almanya iyidir hoştur diye hep övüyorlardı. Almanya'da sosyal hayat var, iş çok, insan emeğine değer veriyorlar diyerek bizleri ümitlendirdiler. Biz de genç olunca heveslendik ve kendimizi yazdırdık Almanya'ya. Şu kadar para alıyorum dedi, biz kazandığımız parayı onların kazandıkları parayla karşılaştırıyorduk, haliyle bize cazip geldi. Biz de 'biz daha genciz gidelim Almanya'ya', dedik. Gittim kendimi iş ve işçi bulma kurumuna yazdırdım, meslek olarak da dokumacı olarak yazdım.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Turist olarak geldim ben Almanya'ya. Türkiye'de iflas edince ve tekrar eski mermencilik işime de geri dönemeyince mecbur Almanya'nın yolunu tuttuk. Dayımın oğlu vardı 65 yılında gelmiş Almanya'ya, o izine gelmişti İstanbul'a. Bana gel seni de götürüyim Almanya'ya dedi. Öylelikle hevesle geldik. İş yerimi de o ayarladı (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Konya'nın amele pazarına çıkardık, işçi ihtiyacı olanlar gelir götürürdü bize yevmiye karşılığında. Baktım olmayacak, Almanya'ya gittim.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

“Asıl geliş sebebim, nişanlıydim düğün paramı biriktirmek için geldim. Türkiye’de düğün parası biriktirmek çok zordu. Kısa yoldan bir yıl çalışalım düğün paramızı hazırlayalım dedik. Geldik burada üç düğün yaptık, ama halen buradayız.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

“İş yok değildi ama çalıştığımızın karşılığı azdı, eşten dosttan duyuyorduk ‘filanca Almanya’dan anasına babasına şu kadar para göndermiş, ev almışlar’ diye. Kazandığımız para geçindiriyordu bizi ama üstüne koyamıyorduk. Bir ev parası biriktirelim istedik.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

Katılımcıların da ifadelerinde görüldüğü üzere, ekonomik gerekçeler F. Almanya’ya göç kararında önemli bir etkiye sahiptir. Yüksel’in yaptığı bir araştırmaya göre yurt dışına giden işçilerin sebepleri % olarak şu şekilde sıralanmaktadır (Yüksel, 1982, s. 174).

Yurt dışına gidiş sebebi	%
Gelir yetersizliği	58,4%
Yurt dışını görme ve yaşama arzusu	14,4%
Yeni meslek sahibi olma arzusu	6,5%
Yurt içinde iş bulamamak	4,0%
Yakınlarının daveti	2,7%
Eğitim ve Öğretim amacı	2,3%
Mevcut işinden memnun olmamak	2,1%
Diğer sebepler	9,6%
Toplam	100%

Tablo 3.5. Türk İşçilerin Yurt dışına gidiş sebepleri (Yüksel, 1982, s. 174).

Tablodan da anlaşıldığı üzere ekonomik nedenler F. Almanya’ya göç konusunda en etkili sebeplerdir. Aker’e göre işçilerin %62,4’ü geçim sıkıntısı, %13,4’ü para biriktirmek ve %11,4’ü iş kıtlığından dolayı Almanya’da çalışmayı tercih etmiştir.

Böylece ekonomik gerekçelerin F. Almanya’ya göç kararında en etkili argüman olduğunu söylemek mümkündür, ancak tek başına etken değildir. Nitekim

çoğu durumlarda ekonomik sebeplerin yanında F. Almanya furyası ve akraba teşviki de etkili olmuştur. Dolayısıyla göç kararını sadece bir sebebe bağlamak doğru olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle, F. Almanya'ya göç kararında birden fazla sebep etkili olmuştur. Mesela K7, F. Almanya'dan izine gelen işçi arkadaşlarının anlattıklarından heveslenerek F. Almanya'ya göç kararını aldığından bahsetmektedir, ancak bu kararın altında yine F. Almanya'nın sunduğu ekonomik avantajlar etkili olmuştur. Bir diğer örnekte, K8'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, her ne kadar ekonomik gerekçeler katılımcının F. Almanya'ya göç etmesine etken olduysa da bu göçün gerçekleşmesinde akrabasının yardımı da önemli bir etkiye sahiptir.

Ravenstein'in göç kanunlarına bakıldığında 3. ve 5. kanunun da Türk işçi göçü için geçerli olduğu fark edilecektir. Nitekim 5. göç kanunu gereği Türk işçi göçü Federal Almanya'nın büyük sanayi ve ticaret merkezlerine uzak mesafeli ve doğrudan gerçekleşmiştir. Bu göçün rastgele olmayıp ekonomik refah sunması açısından amaçlı olması 3. kanuna karşılık gelmektedir. İlaveten Everett Lee tarafından geliştirilen itme çekme kuramı incelendiğinde, Türk işçi göçüyle ortak noktalarının bulunduğu fark edilecektir. Öyle ki Türkiye'nin 1960'lı yıllarda bulunduğu ekonomik sıkıntılar Türk işçiler için göçe iten faktörler arasında yer alırken, Almanya'nın işçilere sunduğu çalışma imkânı ve ekonomik refah, işçiler için çekici faktör olmuştur.

Bazı durumlarda ekonomik gerekçelerin dışındaki etkenler başrol oynamıştır:

“Ben 1959-61 senelerinde askerdim. Askerde duydum Almanya'ya gidiliyormuş. Askerden sonra ben Konya'da matbaa da çalışıyordum, her gün duyuyorduk işçiler Almanya'ya gidiyormuş, böyle birkaç sene duyduk. Benim işim iyi idi, o yüzden pek ilgilenmedim, ama merak etmiyor da değildim. Benim amca oğlu vardı, o İsviçre'deydi. Bir gün Türkiye'ye geldi ve dönerken abimi yanında götürdü. Abim gittikten sonra İsveç hududuna 5 km uzaklıkta Almanya'nın Singen şehrinde işe başladı. Bir sene sonra bana da aynı iş yerinden yer ayarlamış ve davet mektubu hazırlatmış. Ben de Almanya'ya gidiyim oraları bir görüyüm istedim.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“O zamanlar herkes 'Almanya Almanya' deyip duruyordu biz de kapıldık onlara. Devlet memuruydum, aylığım da iyi idi, ama heves işte. Hatta

Almanya'ya gidiş için işlemleri halletmeme rağmen şefim istifa dilekçemi imzalamak istemedi. Ben de 'ister imzala ister imzalama ben bugün yarın gideceğim', dedim. Baktı ki ben kararlıyım, imzaladı. 1973 Haziran ayı Almanya'ya geldim, Eylül ayında durduruldu işçi gönderimi." (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

"Ankara'da yaşıyordum. Bir hevesle İşçi bulma kurumuna müracaat ettim, 6 sene sonra çıktı. Almanya'ya gitmiş olan eşe dosta sorduk, onlar da hep güzel yanlarından bahsettiler, kararımızı verdik. Doktor muayenesinden geçtikten sonra 1971 Ağustos 2'de Uçakla Münih'e oradan Trenle Hamburg'a geçtik." (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

"Devlet Demir yollarında çalışıyordum, Almanya'dan gelip gidenleri görünce heves ettim, ben de başvurduğum." (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzungen)

Katılımcıların ifadelerinden hareketle çevrenin etkisiyle F. Almanya'da yaşama ve yurt dışını görme merakı ve hevesi de bazı durumlarda etken olmuştur. Yine tablo 3.5'de de görüldüğü üzere F. Almanya'ya furyası, diğer bir ifadeyle yurt dışını görme ve yaşama arzusu %14,4 ile göç sebepleri arasında ikinci sırada yer almaktadır. Dolayısıyla Türk işçiler radyo ve basının etkisiyle değil, tanıdık, akraba ve hemşerilerle gerçekleşen görüşmeler sonucunda F. Almanya'ya göç etme kararı almışlardır (Abadan-Unat, 2017, s. 133). Özellikle sonraki yıllarda işçi göçmenlerin eşlerini ve çocuklarını yanlarında almasıyla ikinci bir göç dalgasının meydana geldiğini ifade edilmişti. Katılımcıların eş veya akrabalarının yanında göç etmeleri de böylece önemli bir göç sebebi olarak ortaya çıkmaktadır:

"Eşimin babası Almanya'daydı. Önce turist olarak geldi sonra burada işçi olarak kalınca çocuklarını da Almanya'ya getirdi. 2 oğlunu yanına aldı. Kendisi çiftiydi, ekonomik durumu çok iyi değildi. Asıl amaç para kazanmaktı." (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

"Benim beyim Almanya'daydı. Ben de yanına gittim 68 yılında. Orada 9 ay kaldıktan sonra tekrar geri dönmek zorunda kaldım, kucağında çocukla. Çünkü oturum vermediler bana. Beyimin 3 yıl orada kalmış olması lazım, "

ailesini getirebilmesi için. Ardından 1969’da tekrar işçi olarak gittim” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Bir yaz babam izine gelmişti Almanya’dan. ‘Oğlum seni Almanya’ya götürüyüm mi’ dedi, ben de ‘olur baba nasıl arzu edersen’, dedim. 1973 yılında 17 yaşındayken geldim Almanya’ya. Babam ve Amcam benden önce Almanya’dalardı. Ben de aile birleşimi olarak onların yanına geldim” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

Petersen’in göç tipolojisinde ortaya koyduğu kitlesel göç kuramı göçmenlerin göç ettikleri ülkenin hayat tarzını, yaşam standardını ve tecrübelerini anlatarak geride kalanları göçe teşvik ifade eder. İlişkiler ağı kuramında ise akrabalık, arkadaşlık, etnik köken ve diğer sosyal bağlar sonucunda oluşan ilişkiler sonucunda göçün kitlesel hale dönüşümü ortaya konmuştur. Türk işçi göçü, 1961’den sonra her yıl artışa geçerek kitlesel boyutlara taşınmıştır. 1960’da 2.700, 1961’de 8.707, 1962’de 17.559, 1963’de 31.025, 1964’de 71.256, 1965’de 72.476, 1966’da 60.488 Türk işçi Almanya’ya göç etmiştir (Grafik 2.1). Görüşmelerden elde edilen veriler ve Almanya’ya göç rakamlarının gelişimi gözlemlendiğinde bu iki kuramın Türk dış göçü için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Yeri gelmişken yukarıda zikredilen diğer göç kuramlarının Türk iş gücü göçü açısından kısa bir değerlendirilmesi faydalı olacaktır. Türk işçilerin yurt dışına iş gücü olarak gitmek istemelerinin arkasında yatan en güçlü sebeplerden bir diğeri de ücret farklılıklarıdır. Aynı işçi mesleğinin Türkiye ile Almanya arasındaki geliri karşılaştırıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır.

İşçi Mesleği	Türkiye’de Aylık Gelir (TL)	Almanya’da Aylık Gelir (TL)	Katsayısı
Maden işçisi	709.6	3037.0	4.27
İnşaat işçisi	808.6	3587.4	4.43
Metal işçisi	984.5	3286.7	3.33
Tuğla duvarcısı	1175.0	4061.5	3.45
Beton kalıpcısı	1082.5	4016.3	3.71

Tablo 3.6. Aynı işçi mesleğinin Türkiye - Almanya gelir karşılaştırması (Aker, 1972, s. 80).

Tablodan da anlaşıldığı gibi önemli derecede ücret farklılıkları söz konusu olmuştur. Bu fark işin türüne bağlı olmakla beraber 3 ile 4.5 katsayısı arasında değişim göstermiştir. Dolayısıyla ücret farklılıkları, Neoklasik ekonomi kuramında olduğu gibi Türk işçiler rasyonel bir tercihe -işçinin emeği karşısında maksimum kazanç hedeflemesi- yöneltmiştir.

Aynı emek karşısında alının ücret farkı yalnızca Türkiye ile Almanya'da çalışan işçiler arasında meydana gelmemiştir. Aynı şekilde Almanya'da çalışan yabancı işçiler de aynı emek karşılığında yerli işçilere göre daha az ücret almışlardır. Bu, neredeyse saat ücretinde 1 Mark'a kadar fark gösterebildiği tespit edilmiştir. Bunun başlıca iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, yabancı işçiler sendika faaliyetlerine katılmadıklarından ve ikili anlaşma çerçevesinde tarifelerin önceden belirlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İkincisi, Almanca bilmedikleri için pazarlık yapamazlar. Dolayısıyla verileni kabul etmek durumundadırlar (Tüm İktisatçılar Birliği, 1975, ss. 43-45). Yerli ve yabancı işçi arasındaki bu ücret farklılığına bölünmüş emek piyasası açısından değerlendirildiğinde yerli işçilerin altını dolduracak, onların yapmak istemedikleri işleri yapacak sürekli bir iş gücü ordusu hazırda beklemektedir. İlaveten en alt işçi tabakasının düşük ücretli yabancı işçiler ile doldurulmasıyla yerli işçilere terfi ve sosyal statü yolu açılacaktır.

3.2.3. Başvuru Süreci: Alman İrtibat Bürosu, Yetenek Testi ve Muayene

İş ve İşçi Bulma Kurumu İstanbul Tophane semtinde bulunan dört katlı binası içinde bir büroyu işçi başvuruları, işçi seçimi ve sağlık muayenesi için F. Almanya'ya tahsis etmiştir (Duman, 2019, s. 9). Böylece İstanbul'daki ve zaman zaman Ankara'daki Alman İrtibat Bürosu, İşçilerin seçim ve aracılık işlemlerini üstlenmiş, ayrıca işverenlerin Alman işçilerine verdiği aynı ücreti Türk işçilerine de vermesini ve uygun bir lojmanın tahsis etmesini sağlamıştır (Hunn, 2011, s. 8). 15 Temmuz 1961'de faaliyete başlayan Alman İrtibat Bürosu'nun temel görevleri işverenlerin aradıkları şartlara uygun ve sağlıklı işçiler seçmek ve onların F. Almanya yolculuğunu organize etmek olmuştur (Jamin, 1999, ss. 147, 153). Alman İrtibat Bürosu işçi anlaşmasının durdurulduğu 1973'e kadar, 2 milyon 300 bin başvuru almıştır (Duman, 2019, s. 9). Böylece 1961 ile 1973 yılları arasında F. Almanya'ya göç eden 866.677 işçinin 638.761'i Alman İrtibat Bürosu'nun aracılığıyla göç etmiştir (Jamin, 1999, s. 152). Bu

yoğun talep karşısında Alman İrtibat Bürosu ve bulunduğu sokak faaliyet gösterdiği yıllar boyunca dolup taşmıştır. Alman İrtibat Bürosu'nun bu yoğunluğu Görsel 3.2 ve 3.3'de de çok net bir şekilde görülebilmektedir.

Görsel 3.0.2. İstanbul Tophane'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu önü (Hunn, 2011, s. 10).

Görsel 3.0.3. "İşçi Bulma Merkezi İstanbul" (Berger ve Mohr, 1987, s. 62).

Katılımcılar, başvuru ve muayene sürecinde yaşadıklarını şu şekilde aktarmışlardır:

“1966 senesinin nisan ayında ben de abimle gittim Almanya’ya. Tabii gitmeden önce sağlık kontrolünden geçtim. Ankara’da muayene oldum, bir alman doktoru ve bir de Türk doktoru vardı. Baştan aşağı, kulağımızdan dişimize, her yerimizi kontrol ettiler, sağlıklı mıyız diye.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Stuttgart’tan bir asfalt şirket geldi, bize bazı sorular sordular, bazı iş yaptırdılar. Sonra aramızdan benimle beraber 17 kişi seçtiler ve Almanya’ya işçi olarak götürdüler. Almanya’ya gitmeden önce İstanbul’da muayenede doktorun yanına girdim bana sadece hastalığım var mı diye sordu ben olmadığını söyleyince beni muayeneden geçirdi. Bizden önce gidenler hep bahsediyordu her yerine bakıyorlar diye, ama bende öyle bir şey olmadı. Galiba son gidenler olunca çok bakmadılar.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Sonra 69 yılında ben eş olarak değil işçi olarak Almanya’ya başvurduğum. Tek başına İstanbul’a gittim. İstanbul’da abim yaşıyordu onun yanında kaldım. Bir hafta da çıktı benim kağıdım. Muayeneler oldu, benim kan değerlerim yüksek geldi. Bizimle muayenelere girenler, alkolün kan değerlerini düşürdüğünü söylediler. Abim de bana bir bardak rakı içirdi. Sonra tekrar kan verdim, öylelikle muayeneden de geçmiş olduk. Bir de dişim noksandı, dişimi de yaptırdım. Sonra biletlerimizi ve evraklarımızı verdiler. Yolculuk zamanını bekledik.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Gittim kendimi iş ve işçi bulma kurumuna yazdırdım, meslek olarak da dokumacı yazdım. Oradaki çalışanlar hep Türk’tü. Sekiz ay sonra çağırdılar beni, “bir tekstil fabrikasında işçi alımı var gider misin” dediler, ben de kabul ettim. Ardından tekrar bana tebligat geldi, bu sefer doktor muayenesine çağırdılar. Diğer Türk işçilerle grup halinde muayene odasına aldılar. Bizim turnaktan başa kadar her şeyimizi kontrol ettiler, Röntgen çektiler, dişlerimize baktılar ardından sağlık raporunu verdiler. İki Doktor vardı, Türk ve Alman

bir de Tercüman vardı. Bir dişi noksan olanları bile Almanya'ya almıyorlardı.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Turist olarak gidenlere muayene olmuyordu. Sonra Almanya'da işe başladığımızda da istemediler.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

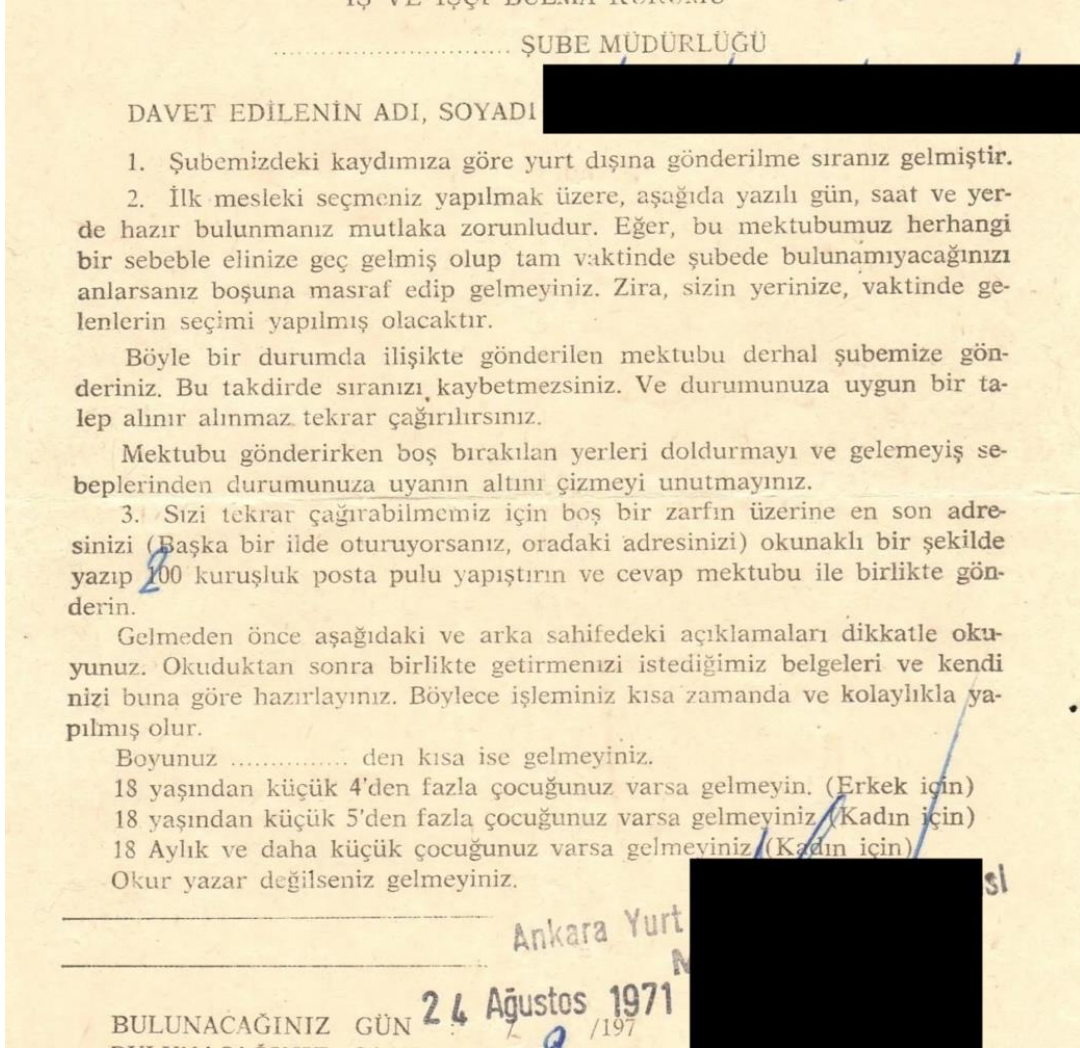
“Bizi anadan üryan soydular, her yerimize baktılar. Tepeden tırnağa. Göz muayenesinde gözüme mercek tuttular ve bana rakamları okutturdu. Ben de az çok rakamları öğrenmiştim. Rakamları Almanca söyleyince muayenem kısa sürdü.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Benim evraklarımda eksikler olduğu için İstanbul Tophane'deki İş ve İşçi Bulma Kurumuna birkaç defa gitmek zorunda kaldım. Her gittiğimde önünde bir kalabalık oluyordu. Kimi benim gibi başvuruya veya eksik belgeleri teslim etmeye gelmiş, kimi muayene girecek endişeli endişeli bekliyor. Bir de bizden para kazanmayı bekleyenler var, evrak işlerinde yardımcı oluyor, aklınca yol gösteriyor, sana akıl veriyor karşılığında para alıyor. Sürekli bir telaşe bir hareketlilik. Neyse evraklardan sonra sağlık muayenesine girdim, orada ayıptır söylemesi elinde bir çubukla avret mahallemize bile baktılar. Göğüs filmi falan çektiler, bir sürü tahlil aldılar. Tam detaylı hatırlamıyorum muayeneyi ama çubuk olayını hiç unutamam, hayatımda bu kadar utanmamıştım.” (K22, Erkek, Isparta, 1963, Dortmund)

“Ben Ankara'daki Alman bürosuna başvurduğum ve orada muayene oldum. Gözümüz görüyor mu, kulağımız duyuyor mu, herhangi bir hastalımız var mı ona baktılar.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzungen)

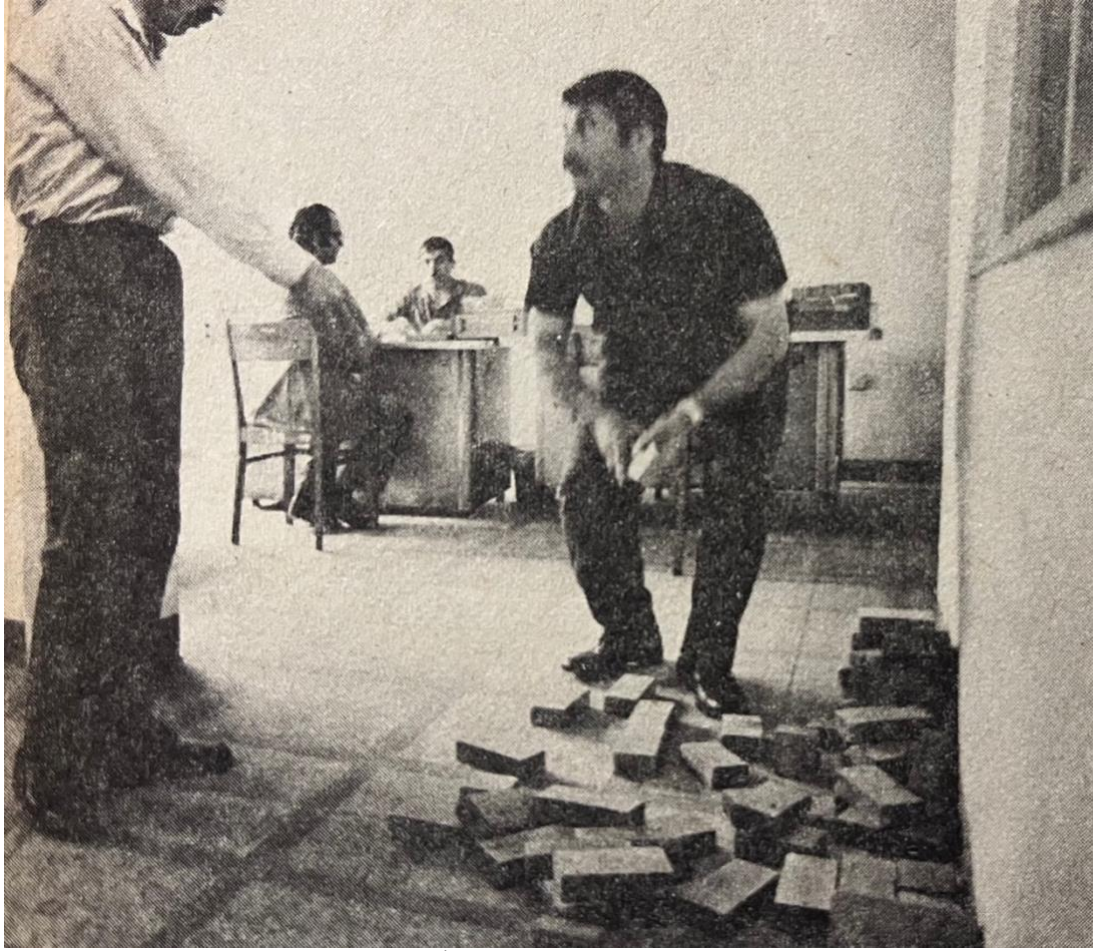
Katılımcıların da ifadelerinden anlaşılacağı üzere, F. Almanya'ya işçi kabulü kesin bir sıra olmamakla beraber üç aşamada gerçekleşmiştir. İşçiler ilk olarak T.C. İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurarak, gerekli evrakları tamamlayıp teslim etmişlerdir. Başvurularını tamamlayan adaylar, ilgili kurumdan davetin gelmesini beklemişlerdir. Örneğin K6 bir hafta içinde bütün işlemlerini bitirdiğini, K7 ise başvurudan sekiz ay sonra görüşmeye çağrıldığını ifade etmiştir. Görsel 3.4'de T.C. İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından işçi adayına gönderilen mektupta adayın sırasının geldiği

belirtilmekte ve bildirilen gün ve saatte mesleki seçim için adayın hazır bulunması istenmektedir.

Görsel 3. 4. T.C. İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından gönderilen davet mektubu (zis-virtuelles-museum-der-migration.de, 2022).

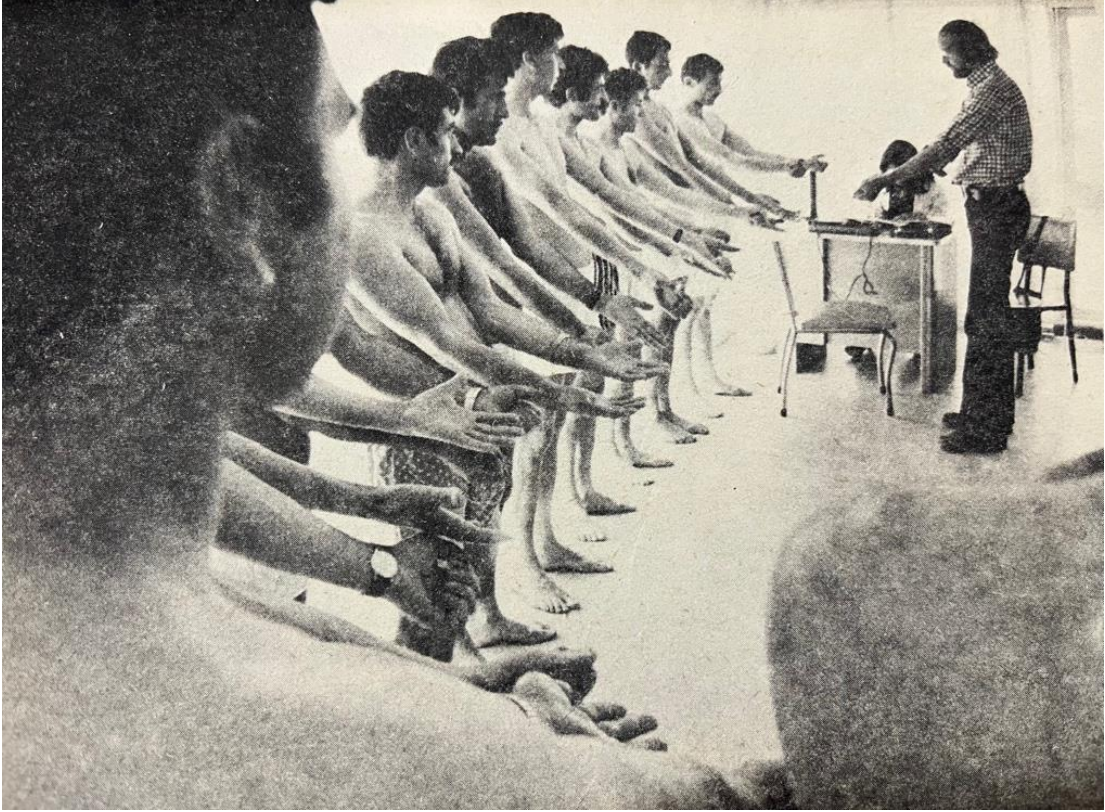
İkinci aşamada, çalışacakları işler için gerekli yeteneklerin testleri yapılmıştır (Berger ve Mohr, 1987, s. 61). Örneğin K3, F. Almanya'dan gelen bir asfalt şirketinin, mesleki yatkınlık ve beceriye göre işçi seçiminde bulduklarını ifade etmiştir. Bu yetenek testlerinin en açık örneği bir işçi adayının duvar örme becerilerini sergilediği fotoğrafta (Görsel 3.5.) görülmektedir.

Görsel 3.5. “Bir köy duvarcısı İstanbul’daki iş bulma merkezinde duvar örme testinde. Bu Aday başarısızlığa uğramıştır.” (Berger ve Mohr, 1987, s. 60).

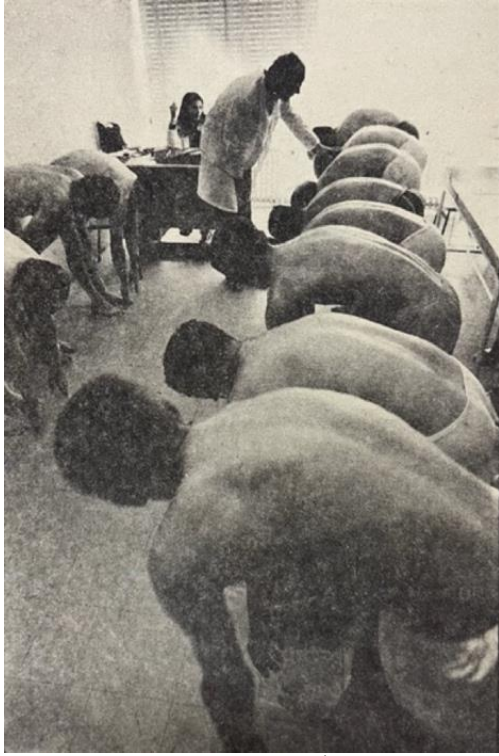
Son ve üçüncü aşamada işçi adayları sağlık muayenesinden geçmişlerdir. Daha uzak ve daha az gelişmiş ülkelerden gelen işçilerin sağlıksız olma riskinin daha yüksek görülmesinden dolayı sağlık konusunda Türk işçilerinde daha hassas davranılmıştır. Nitekim Sağlık muayenelerinin genel kabule göre uygulanan bir prosedür olmasına rağmen, Alman İç İşleri Bakanlığı bu uygulamayı Türkiye ile yapılan iş gücü anlaşmasının maddelerine özellikle dahil etmiştir. Bu durum sonraları 1965’de gerçekleşen Tunus-F. Almanya iş gücü anlaşmasında da söz konusu olmuştur (Hunn, 2011, s. 16).

K1 ve K7 muayenede bir Türk ve bir Alman doktorun bulunduğunu ifade etmiştir. İlâveten K7, Alman doktorun yanında bir de tercümanın bulunduğunu belirtmiştir. Bu tercümanın kadın olduğu Mattes'in (2005, s. 74) ve Jamin'in (1999, s. 158) çalışmalarında ifade edilmektedir. Yine 22.04.1971 tarihli Cumhuriyet gazetesinin beşinci sayfasında bulunan bir iş ilanında yer alan, "ALMAN İRTİBAT BÜROSU ACELE ELEMEN ARAMAKTADIR: [...] Sıhhi muayenelerde tercümanlık etmek üzere iyi Almanca bilen bir hanım tercüman aranmaktadır." cümleleri, sıhhi muayenelerde tercümanlık görevi için kadınların istihdam edildiğini göstermektedir. İlâveten Görsel 5, 6 ve 7'de muayene sırasında erkek doktorun yanında bir kadının, yüksek ihtimalle tercümanın, bulunduğu görülmektedir.

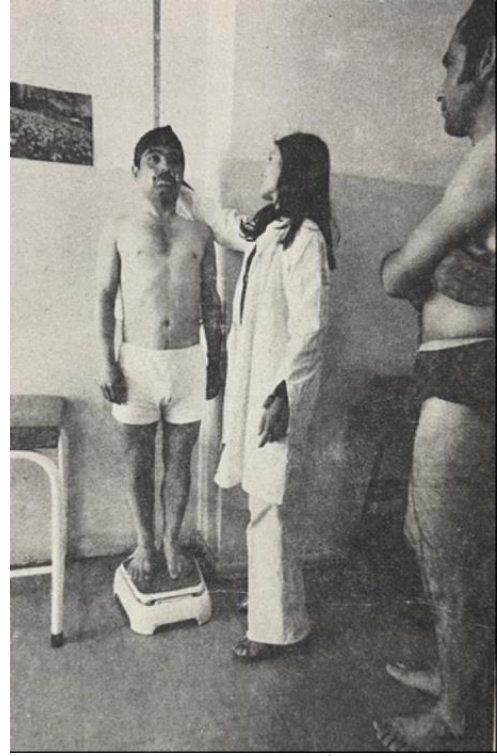

Görsel 3.6. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 1. (Berger ve Mohr, 1987, s. 51).

Adaylar önce Türk doktor tarafından yapılan bir ön muayeneden geçtikten sonra Alman doktora muayene olmuşlardır. Bu sağlık kontrolünün asıl amacı, kronik ve bulaşıcı hastalık sahibi olanları, özellikle de tüberküloz hastalarını tespit edip işçi alımından elemek olmuştur. Nitekim 1971 yılında İngiltere’de bildirilen tüberküloz vakaların %32’si yabancı işçilerdir. Aynı şekilde 1971 yapılan bir araştırmaya göre aktif tüberküloz insidansı yabancı işçilerde Almanlara kıyasla 2.5 kat daha fazladır (Öztek ve Bertan, 1982, s. 24). İlâveten kadın adaylarda hamilelik eleme sebebi olarak uygulanmıştır. Bunun yanında doktorlar kalp dolaşım sistemi, göreme ve duyma yetenekleri, diğer organların çalışma performansını ve hareket organlarının çalışma durumunu (Görsel 3.6 ve 3.7) incelemişlerdir. Ayrıyeten Görsel 3.4’deki davette yazılı olan “boyunuzden kısa ise gelmeyiniz” uyarısı ve Görsel 3.8, adaylarda asgari boy ölçüsünün arandığını ve kontrol edildiğini göstermektedir.

Görsel 3.0.7. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 2. (Berger ve Mohr, 1987, s. 54).

Görsel 3.0.8. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 3. (Berger ve Mohr, 1987, s. 58).

İşçi seçme komisyonları ellerinde bulunan sağlık şartları kataloğunu sıkı bir şekilde takip etmişlerdir. Bu zahmetli ve detaylı uygulamanın arkasında yatan yegâne sebep, işverenlerin ve böylece bütün ekonomik sistemin sadece sağlıklı ve anında çalışmaya hazır işçilerin varlığında bu iş gücü anlaşmasından en verimli bir şekilde

faydalanabileceği gerçeğiydi. Nitekim (1) sağlıklı işçi daha verimli çalışır ve (2) sağlıklı işçiyle bulaşıcı hastalıkların ülkeye girişi engellenir (Öztek ve Bertan, 1982, s. 23). Kapitalist ekonominin gereği olarak kapitalizmi ekonomi modeli olarak benimseyen ülkeler de kazanç uğruna bütün değer ve normlarını çiğnemeyi göze almışlardır. Maksimum kazanç amaç, bu yolda insan dahil her şey araçtır. Dolayısıyla araçtan maksimum verimli şekilde faydalanılmalı, diğer bir deyişle iş gücü olan insan bu sistem için son gücüne kadar çalışmalı. Bu durumu şu cümleler çok net bir şekilde açıklamaktadır:

“Onlar emeklerini sunmaya gelmektedirler. İşgüçleri kullanılmaya hazır durumdadır. Üretimi bundan yararlanacak olan sanayileşmiş ülke, bu iş gücünün yaratılmasındaki giderlerin hiçbirine katılmamıştır. Çalışamayacak kadar hasta ya da yaşlı göçmen işçilerin geçimleri için gerekli ödemeyi de yüklenmeyecektir. Şehirleşmiş ülkelerin ekonomisi bakımından göçmen işçiler ölümsüzdürler: ölümsüzdürler çünkü sürekli olarak yerleri başkalarıyla doldurulabilir. Göçmen işçiler doğmaz, yetiştirilmez, yaşlanmaz, yorulmaz, ölmezler. Bir tek işlevleri vardır onların, çalışmak.”(Berger ve Mohr, 1987, s. 68)

Bu sebepten dolayı çok yoğun başvurulara rağmen -bu sayı 1973 yılında günlük ortalama 400 muayeneye kadar çıkmıştır- sağlık muayenelerinde taviz verilmemiştir. Ancak her ne kadar doktorlar uzun bir sağlık şartları kataloğuna göre detaylı bir şekilde muayene yapsalar da objektif bir muayeneden bahsetmek mümkün değildir, nitekim 1966’da %13 olan ret oranı, doktorun değişmesiyle iki sene içinde %7 kadar gerilemiştir (Mattes, 2005, ss. 72-75). Katı bir şekilde takip edilen muayeneye rağmen K3’ün *“bana sadece hastalığım var mı diye sordu ben olmadığını söyleyince beni muayeneden geçirdi. Bizden önce gidenler hep bahsediyordu her yerine bakıyorlar diye, ama bende öyle bir şey olmadı. Galiba son gidenler olunca çok bakmadılar”* ifadesi, bazen doktorların sağlık şartları kataloğunu çok sıkı uymadıklarını göstermektedir. Bu durum bir ihtimal K3’ün devamında belirttiği üzere F. Almanya’ya işçi olarak seçilen son adaylardan biri olmasından kaynaklanmış olabilir.

Genel fiziki muayene, akciğer grafisi, frengi yönünden serolojik testler, idrar testleri, çiçek aşısı, kan tahlilleri ve görme testi gibi tam kapsamlı bir muayeneden geçen adayların dişlerine de bakılmış olması dikkat çekicidir (Öztek ve Bertan, 1982, s. 24). K7'nin "*Diğer Türk işçilerle grup halinde muayene odasına aldılar*" ifadesi, Görsel 3.6 ve Görsel 3.7, adayların sadece iç çamaşırlarıyla gruplar halinde muayeneye alındıklarını göstermektedir. İlaveten doktorun yanında bulunan kadın tercüman ve diğer adayların yanında avret yerlerinin incelenmesi (Görsel 3.9), işçi adayları için onur kırıcı ve aşağılayıcı bir uygulama olmuştur. Ağırıklı olarak kırsal bölgelerden başvuran adayların detaylı bir şekilde vücutlarının incelenmesi ve bunun toplu halde yapılması, sahip olduklarını utanç kültürünü zedelemiştir (Berger ve Mohr, 1987, s. 56; Mattes, 2005, s. 74). Bu durumu birçok aday için kültür şoku olmuştur (Jamin, 1999, s. 158). Nitekim K22'nin bu uygulama esnasında utandığı kadar hayatında hiç utanmadığını söylemesi, bu uygulamanın adayları ne kadar zorladığını ortaya koymaktadır. Görsel 3.9 dikkatli incelendiğinde muayene olan adayın dışındakilerin bakışlarını kaçırdıklarını ve başka yönlere baktıkları fark edilmektedir. "Çoğunun yüzünde, dinginlik içindeki ya da dua eden kimselerinkine benzemeyen o içe dönük bakış. Bütün bu olup bitenler ona olağan geliyorsa, bunun nedeni bu önemli yaşantıyı orada bulunan herkesin paylaşmasıdır" (Berger ve Mohr, 1987, s. 56).

Görsel 3.0.9. Alman İrtibat Bürosu Sağlık Kontrolü 4 (Berger ve Mohr, 1987, s. 53).

Diğer taraftan kan değerlerini indirmek için alkol alan K6, görüşmemizin diğer bölümlerinde dindar olduğunu ifade etmiştir.⁴ Dindar biri olmasına rağmen sağlık kontrolünden geçebilmek için alkol kullanmayı göze alması, F. Almanya'ya gidebilme uğruna adayların kolayca değerlerini çiğneyebildiğini göstermektedir.

Son olarak K8'in "*Turist olarak gidenlere muayene olmuyordu. Sonra F. Almanya'da işe başladığımızda da istemediler.*" ifadesinden hareketle turist olarak F. Almanya'nın yolunu tutan işçilerin doğal olarak bu tür bir sağlık testinden geçemedikleri ve F. Almanya'da işçi olma hakkını kazandıklarında da bu tür bir muayene zorunlu tutulmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bir kısım Türk işçiler çıkarılan af sonrası Türkiye'ye geri gönderilmiş ve yukarıda bahsettiğimiz bütün prosedürlerden geçtikten sonra tekrar F. Almanya'da çalışmaya devam etmişlerdir.⁵

3.2.4. Federal Almanya Yolculuğu Öncesi

F. Almanya'da işçi olma hakkını kazanan katılımcılar, o dönemde yaşadıkları duyguları şu şekilde ifade etmişlerdir:

"Çok heyecanlıydım. İlk defa yurt dışına hatta kasabamın dışına çıkıyordum."
(K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

"Tabii bir sevinçle geldik biz Almanya'ya, heyecanlıydık, daha iyi bir hayat bizi bekliyordu ancak korkuyorduk da. Önceden gelenler, 'orada hep bira içiliyor, içki içiliyor' diyorlardı 'ne yiyip ne içeceksiniz orada' diyerek korkutuyorlardı bizi."
(K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

"Beyim orada olduğu için sevinçliydim tabii, ama aklım çocuklardaydı biraz korku biraz endişe." (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

"Biraz korku vardı yabancı bir devlet, lisan bilmiyoruz tabii biraz heyecanlandık. Trende en az 300 kişiden fazla vardı, başımızda ne bir hoca ne bir lider ne bir eleman hiç kimse yoktu bizi başıboş Almanya'ya gönderdiler. Bize bir dosya

⁴ "Türkiye'de çocukluğumdan beri 5 vakit namazımı hiç bırakmazdım" (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim).

⁵ Bkz. 3.2.7. alt başlık altında, aşağıda, K15, s.74.

verdiler, içinde kontratımız vb. evraklarımız vardı. Bir de Almanya hakkında bilgilendirme kâğıdı vardı. Almanya'nın sanayi ülkesi olduğu, Dünya Harbinden yeni çıktığı gibi şeyler yazıyordu.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Almanya'ya gittiğimiz için seviniyorduk, ama bir de içimizden geçiriyorduk, Almanya gâvur biz Müslümanız başımıza neler gelir biraz korkuyorduk. İkinci Dünya Harbinde Hitler Yahudileri yakmış, bunları biliyorduk, bizi de Yahudiler gibi yakmasın diye bir endişemiz vardı.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Sağlık muayenesinde karşılaştıklarımın sonra, biraz korkmaya başladım. Almanya'da neler ile karşılaşacağımı bilmiyordum. Orada ne yiyeceğiz, ibadetlerimizi nasıl yapacağız bilmiyordum.” (K22, Erkek, Isparta, 1963, Dortmund)

F. Almanya'da işçi olma hayalinin gerçekleşmesi, sevinç, umut ve heyecanı beraberinde getirmiştir (K2, K4, K6, K7). Ancak bu duygular, birçok ve farklı endişelerin gölgesinde kalmıştır. Örneğin, K6 geride bıraktığı çocuğu için endişelenirken, K4'ün endişeleri önceki gidenlerin kötü tecrübelerinden etkilenerek korkuya dönüşmüştür. K7 ise yabancı olduğu bir ülkeye, daha açık bir ifadeyle dilini, dinini ve kültürünü bilmediği bir ülkeye giderken, devlet tarafından hiçbir destek ve rehberlik görmemenin verdiği güvensizliği dile getirmektedir. İlâveten K20, F. Almanya'nın geçmişte farklı etnik kökene sahip insanlara uyguladığı zulmü hatırlatarak, Müslüman olarak F. Almanya'ya gitmenin kendisine verdiği korkuyu belirtmiştir. K22 ise gayrimüslim bir ülkede dinî ibadetlerini nasıl yerine getireceğiyle ilgili endişelenmiştir.

Farklı bir kültürle karşılaşma öncesinde katılımcıların yaşamış oldukları endişe ve korkuları bu kadar net bir şekilde ifade etmeleri, aslında yaşamak zorunda kalacakları kültür şokunun habercisi olmuştur. Dolayısıyla F. Almanya'ya göç eden Türk işçiler de yukarıda tanımlanmış olan kültür şoku yaşamak zorunda kalmışlardır.⁶ F. Almanya'ya göç eden birinci ve ikinci kuşak işçilerin sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarını inceleyen araştırmanın bulgularına göre Türk işçilerin %75'lik bir çoğunluğu yoksul ve

⁶ Bkz. yukarıda, s.20.

Anadolu'nun kırsal kesimlerinden insanlardan oluşmaktaydı (Arayıcı, 2016, s. 43). Dolayısıyla kırsaldan başlayan yolculuk, Avrupa'nın büyük sanayi metropollerinde son bulmuştur. F. Almanya'ya giderken ilk defa kasabasında ayrılan K2'nin ifadeleri bu gerçeği ortaya koymaktadır. Bunun yanında göçmenlerin %73'ü ilkokul mezunu, %14'dü ortaokul ve lise mezunu olduğu belirtilmektedir (Çöloğlu, 1984, s. 9). Dolayısıyla yüksek teknoloji ve sanayiye sahip olan şehirle göç eden Türk işçiler ilk başlarda F. Almanya'ya göç etmen hayalinin gerçekleşmesiyle büyülenmişken ilerleyen süreçte karşılaşacakları sosyal sorunlar onları kültür şokuna maruz bırakmıştır.

Mesleki beceri testini ve sağlık muayenesini başarılı bir şekilde geride bırakan adaylara Türkçe ve Almanca olan iş mukaveleleri imzalatıldıktan sonra işçilere pasaportları, tren biletleri ve 89,5 Mark yol parası verilmiştir (Duman, 2019, s. 16).

Katılımcılar kendilerine verilen iş mukavelelerinin 1 yıllık olduğunu ifade etmişlerdir:

“Abim inşaat işçisiydi Türkiye’deyken, Almanya’da da inşaatta çalışıyordu. Ben de onun yanında bir sene inşaatta çalıştım. İnşaatta bir sene çalıştıktan sonra Adapazarlı bir arkadaşım vardı, bana ‘inşaatın yazı var kışı var sen fabrikaya gel, ben fabrikadayım çok memnunum’, dedi. Oradan çıktım arkadaşımın çalıştığı yere, demir döküm fabrikasına girdim ve emekli olana kadar orada çalıştım.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Kontratım 1 yıllıktı, kontratım dolduktan sonra çalıştığım yerden ayrılıp, Siemens’de işe başladım.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

“İlk çalıştığım kâğıt fabrikasında 1 yıllık sözleşmem vardı. Ancak 9 ay sonra anlaşarak ayrıldım fabrikadan, başka bir işe girdim.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“1 yıllık kontrat ile geldik, hatta biz geldik bizden sonra işçi alımı durduruldu. Bizi geri göndermelerini bekliyorduk, göndermediler biz de kaldık.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

Alman hükûmetinin 1+1 yıl olmak şartıyla en fazla 2 yıllık bir istihdam tasarladığını ancak her iki tarafında isteği doğrultusunda bu şartı sonradan kaldırdığı

yukarıda değinilmişti.⁷ Katılımcıların ifadelerinden anlaşılacağı üzere, bu doğrultuda Türk işçiler bir yıllık mukavele ile F. Almanya'ya gönderilmiştir. Bir yıl zorunlu olarak anlaşılın iş yerinde çalışan işçilere, ardından ister aynı iş yerinde ister farklı bir iş yerinde çalışma hürriyeti verilmiştir.

K7, iş mukavelelerinin yanında ayrıca F. Almanya ile ilgili bir broşürün verildiğini ifade etmiştir. İşçilere ayrıyeten birtakım öğütlerin bulunduğu bir kâğıdın da verildiği bilinmektedir. Bu öğütler kâğıdında şunlar yazmaktadır:⁸

“İşçi kardeşim, yabancı ilde yapacağın iyi iş de, kötü iş de şahsına yüklenmez, memleketimize ait olur. Attığın her adımı ülkeni, bayrağını, şeref ve namusunu düşünerek at. İşini çabuk öğren. Vaktinde git. Bilmediğini sor maktan çekinme. Tembellik etme. Verilen işi zamanında ve muntazam bitir. Aileni, evini unutma. Sürekli mektup yaz, kendini merak ettirme. Tutumlu ol, paranı sokağa atma. Artırabildiğini evine gönder. Ama para biriktireceğim diye de gerektiğinden aşağı bir şekilde yaşama. Kimseden öteberi isteme, muhtaç olsan da belli etme. Parayla olacak işleri parasız yapmaya kalkma. Cimrilik bize yakışmaz, cömert ol. Sağlığını koru. Sarhoş olma. Uçkuruna sahip çık. Sik sık yıkan. Saçlarını daima taranmış tut. Her gün sakal tıraşı ol. Temiz giyin. Ayakkabılarını boyat. Elbisende yırtık, söküük olmasın. Yemeğini yerine göre çatal, bıçak, kaşık kullanarak ye. Yemeğin suyuna ekmeğini banma. Bağırarak konuşma, Türk'e yakışan, güler yüz ve tatlı dildir. Haksızlık karşısında hakkını ara ama kavga etme. Yalan söyleme. Harama el uzatma. Verdiğin sözü tut. Uyku saatinde uyu. Yolun ve bahtın açık olsun.” (Öğütler, iş ve İşçi Bulma Kurumu, 1963)” (Duman, 2019, s. 17)

İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun işçilere verdiği bu öğütler dizisinin tamamen Türk devletini ve milletini temsil etmeye dayalı olduğu anlaşılmaktadır. İş ahlakından kişisel bakıma, nezaketten kaşık çatal kullanımına kadar birçok öğütte bulunulmuştur. Her bir Türk işçisinin orada Türkiye'yi temsil ettiği düşünüldüğünde bu öğütler önem arz

⁷ Bkz. yukarıda, s.27.

⁸ İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından işçilere dağıtılan bu öğütler kağıdının basılı bir örneği için bkz. Ek 1, aşağıda, s.208.

etmektedir. Ancak İşçilerin orada karşılaşacakları muhtemel sorunlara ve zorluklara değinilmemiş, onların F. Almanya'ya daha kolay uyum sağlamalarına katkı sunacak bilgilere yer verilmemiştir.

İlaveten İş ve İşçi Bulma Kurumu, Türk işçiler F. Almanya'da karşılaşacakları komünist propaganda karşısında uyarılmış ve bu tür propaganda faaliyetlerinden uzak durmalarını ve arkadaşlarını da bundan uzak tutmalarını istemiştir. İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun komünist propaganda uyarısı:

“İşçi kardeşim, Almanya milliyetçi bir devlettir. Orada yaşayan Almanlar da tıpkı bizim gibi milliyetçidir. Ancak orada da aranızda girerek zehirli fikirlerini sizlere aşılama isteyen birtakım insanlar olabilir. Size para ve kadın vadeder; çalıştığınız işten soğutmaya kalkışır ve daha iyi işler bulacaklarını söyleyerek aldatmaya yeltenirler. Daha da önemli olarak; cesaret buldukça ulusumuzu, yurdumuzu, devletimizi kötülemeye ve sizi doğru yoldan saptırmaya uğraşırlar. Bu gibileri hemen aranızdan uzaklaştırın. Budapeşte'den, Doğu Almanya'dan kendisine Bizim Radyo diyen kızıl radyoyu ve diğer Demirperde arkası memleketlerden yapılan yayınları dinlemeyin, yazılarını okumayın. Kızıl radyoların yalanlarına kapılabilecek arkadaşlarınız olursa da onlara bu gerçekleri hemen hatırlatın.” (Almanya'da Yaşama Şartları, İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1963)”(Duman, 2019, s. 27)

Bu noktada üzümlere büyük bir eksikliğe değinilmesi gerekir. Elbette bu öğütler, işçilere Türk devletini ve milletini temsil etme bilincini aşılması açısından kıymetlidir, ancak onların F. Almanya'ya intibak sürecini kolaylaştıracak bilgilerin de aktarılması önemli, hatta gerekli olurdu.

3.2.5. Federal Almanya Yolculuğu

1961 ile 1973 yılları arasında Alman İrtibat Bürosu aracılığıyla F. Almanya'ya göç eden işçilerin dörtte üçü tren ile yolculuk yapmıştır. 1970'den sonra işçiler uçaklar ile taşınmaya başlanmıştır, ancak bundan da ağırlıklı olarak kadın işçiler istifade edebilmişleridir (Jamin, 1999, s. 154). 1970 öncesi F. Almanya'ya göç eden katılımcılarımız (K1, K6, K7, K20, K23) tren ile yolculuk etmişlerdir:

“Tabii o zamanlar tren vardı sadece, biz de trenle gittik. Ben bir askere trenle gitmiştim, başka hiç trene binmemiştim. O da lokomotif trenleydi, Sirkeci'den

bindiğimiz tren dizel motor çok güzel bir trendi. Her ülkede trenin başı değişiyordu, pasaport ve evrak kontrolleri yapıyordu. (...) Konya'dan çıktık yola, İstanbul'da bir akrabamızın yanında kaldık oradan da Almanya'ya devam ettik. Konya'dan yola çıkmadan önce sarma, börek vb. azık hazırlamıştık kendimize. Yolculuk İstanbul aktarmalı olunca birkaç gün kaldık İstanbul'da, yolluklarımız hep bozuldu. Almanya trenindeyken karnımız açıldı, ama yolluklarımız bozulduğu için yiyemedik. Mola için durduğumuz bir garda çikolata aldım, açlığımızı gidersin diye, hayatımda yediğim en lezzetli çikolataydı, tadı hâlâ damağımda.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Yolculukta keçi etinden bir yemek dağıttılar yolculara. O yemek bütün treni ishal etti. Tuvaletler zaten az, tren koridoru tuvalet sırası olurdu. Öyle bir macera yaşamıştık. Ben tek gittim. 4 kişiydik vagona, hepsi bayan. (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Hepimizin eline dosyalarımızı ve gideceğimiz şehir numaralarımızı vermişlerdi. Sirkeci-Münih 3 gün, Münih-Hameln 7 saat. Trenlerin koltukları konforlu değildi, yani normal koltuktu, yatmıyordu. Biz bütün yemeğimizi yanımızda getirdik, trende yemek verilmedi, zaten tercüman bizi uyarmıştı öncesinden. Köfte, yaprak sarması, zeytin, peynir falan aldık yanımıza. Aynı fabrikaya giden yaklaşık 20 kişiydik, beraber gidiyorduk. Bütün arkadaşlar yanında içki getirmişler, benden hariç herkes sarhoştı. Herkes içiyordu, Almanya'ya gidiyorum diye eğleniyordu. Kimisi kadınlar olduğu tarafa gidip orada sohbet ediyordu. Böyle olunca pek tanışma ve muhabbet ortamına giremedim.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Çok kötü bir yolculuktu, yaklaşık üç gün falan sürdü herhalde. Oturmaktan perişan olduk. Yolculuktan sonra 2 gün sırt ağrısı çektiğimi hatırlıyorum. Hatta F. Almanya'ya pazartesi günü sabah varmıştım, salı günü bana “iş başı yapacaksın” dediler. Salı günü işe gittim, ama ayakta duramıyordum, tercüman aracılığıyla durumu anlattım öğleden sonra patrandan izin istedim.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Vallahi yolculuk iyi geçti diyemem. Temizlik adına hiçbir şey yoktu. Üç gün sürdü, çok yorucuydu.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzuflen)

1970 sonrası F. Almanya'ya göç eden K4, K8, K13 ve K14 bu yolculuğu uçak ile gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir:

“1971’de geldim ben, bizim zamanımızda artık uçak ile yolculuk ediliyordu.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Uçakla geldik biz, fevkalade bir yolculuktu. Frankfurt’a indik oradan da tanıdık bir arkadaş aldı bizi Stuttgart’a götürdü.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Biletimizi aldık Türk Hava Yollarıyla F. Almanya’ya uçtuk. Ankara’dan bindik Frankfurt Havalimanına indik.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

“1975 yılında uçakla seyahat ettik” (K14, Erkek, Karaman, 1969, Stuttgart)

Görsel 3.0.10. 1970’e kadar F. Almanya’ya giden işçiler için kullanılan B3yg model kısa sefer treni (wikiwand.com, 2022).

Tren yolculukları 1970 yılına kadar oldukça zor ve insan onurunu kırıcı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bakımları geciktirilen, kışları kaloriferleri çalışmayan ve nadiren temizlenen trenlerle Sirkeci-Münih arasında gerçekleşen yolculuk elliyle elli beş saat arası sürmüştür. Tren yolculuğunu zorlaştıran temel sorun Alman Demir Yolları’nın Türk işçilerin taşıma ücretlerini düşük tutmak için B3yg model (Görsel 3.10.), koltuk başı/kafa yastığı bulunmayan (Görsel 3.11.) kısa sefer trenlerinin üç gün süren işçi nakli için kullanılmış olmasıdır. Bu şartlar ancak 1970’den sonra başlayan uçak seferine rekabet

edebilmek için iyileştirilmiş ve modern yataklı vagonlara sahip uzun yol trenleri kullanılmıştır (Jamin, 1998, ss. 155-161, 1999, s. 154). Tren yolculuğunun kötü ve meşakkatli şartlarını, K7 ve K20 de ifadeleriyle desteklemektedir. K7'nin "*Trenlerin koltukları konforlu değildi, yani normal koltuktu, yatmıyordu*" ve K20'nin "*Oturaktan perişan olduk, yatağı geçtim kafanı yaslamaya yer yoktu, perişan olduk*" ifadesi Türk işçilerini taşımak için uygun uzun yol trenlerinin kullanılmadığını ve işçilerin 50-55 saat süren yolculuğu konforsuz bir şekilde geçirdiklerini göstermektedir. Nitekim K20 yolculuktan sonra iki gün boyunca sırt ağrısı çektiğini bildirmiştir.

Görsel 3.0.11. 1970'e kadar F. Almanya'ya giden işçiler için kullanılan ve kafa yastığı bulunmayan B3yg model kısa sefer treninin içi (wikiwand.com, 2022).

Yolculuk esnasında yemek servisinde bulunulmadığı ve işçilerin kendilerinin hazırladıkları erzaklar ile bu uzun yolculuğa çıktıkları K1 ve K7'nin ifadelerinde yer almaktadır. Buna karşın K6, yolculuk esnasında yemek dağıtıldığını belirtmiştir. İki gece üç gün ve yaklaşık elli saat süren bu yolculuk için işçilere bir kumanya paketi ve iki litre su verilmekteydi (Adıgüzel, 2020, s. 71). Görsel 3.12'de yer alan fiş, işçilere Yugoslavya'da kumanya hakkı verildiğini göstermektedir. Bu fiş işçilere Alman İrtibat Bürosu tarafından Sirkeci-Münih biletinin yanında verilmiştir. Buradan hareketle yolculara yemek verilmesi konusunda farklı uygulamaların bulunduğu veya organizasyon eksikliğinden dolayı bazı yolculara kumanya verilmediği söylenebilir.

Görsel 3.0.12. Yugoslavya Kumanya Fişi (DOMİD-Archiv, Köln, E 1382, 2601)(<https://virtuelles-migrationsmuseum.org>, 2022).

3.2.6. Federal Almanya'ya Varış: Münih Garında Aktarma

Sirkeci'den hareket eden trenin son durağı Münih Garı olmuştur. Burada işçiler anlaştıkları şirketlerin buldukları şehirlere giden trenlere aktarılmışlardır. Alman halkı yabancı işçilerin gelişini kutlamış ve işçilere misafirperver davranmışlardır. Nitekim Türkiye'den gelen trenler uzun yıllar bando ve çiçekler ile karşılanmıştır (Duman, 2019, s. 28). Hatta iyi niyet ve hoşgörü göstergesi olarak, 10 Eylül 1964 tarihinde Almanya'ya gelen 1 milyonuncu işçi Portekizli Armando Rodrigues'e Zündapp marka Alman malı bir motosiklet hediye edilmiştir. 27 Kasım 1969'da ise, Güneydoğu Avrupa'dan gelen 1 milyonuncu işçi İsmail Bahadır olmuştur. Alman yetkilileri Bahadır'a kolçaklı bir televizyon hediye etmiştir (Duman, 2019, ss. 84-86).

Türkiye'den gelen trenler 11. peronda durmuşlardır. Bu peronun tam altında bulunan sığınak, Federal Çalışma bakanlığı tarafından aktarma noktası olarak kullanılmıştır. Yurt dışından F. Almanya'ya gelen işçiler burada karşılanmış ve aktarma saatleri geldiğinde ilgili trene yönlendirilmiştir. F. Almanya'ya ulaşan işçilere, aktarma esnasında sığıntan dönüştürülmüş aktarma noktasında yemek ikramında bulunulmuştur:

“Velhasıl Münih garına vardık, devasa büyüklükte bir gar. Bizi orda karşıladılar sonra garın bodrum katında bir yer ayarlamışlar oradan bize yemek verdiler. [...] Münih garında şehriye çorbasına benzer bir şey verdiler. Tabii herkes sürekli tembih ediyordu aman etli bir şey verirlerse yemeyin diye (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Münih garına indikten sonra garın altında büyük bir salon vardı bütün işçiler orada toplanıyordu. Orada biraz dinlendik, bize elma suyu ve Brötchen (30 gram ağırlığında küçük, yuvarlak ekmek) arasında peynir ikram ettiler. Ardından aktarma tren saatimiz geldi ve yolculuğumuz devam etti. (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“11. Perona indik, peronun yanında merdivenlerden aşağıya iniliyordu. Yolcuların hepsi orada toplanıyordu, yemek dağıtıyorlardı. Geçmiş gün ne yediğimizi hatırlamıyorum ama kahve vardı, onu çok iyi hatırlıyorum. Tabii kahveye çok alışkın değildik o zamanlar, biraz ağır gelmişti bana tadı. O yüzden iyi hatırlıyorum kahveyi.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Münih’de bizi karşıladılar, yemek verdiler, sonra diğer trene bindirdiler. Yemek olarak ne verdiler hatırlamıyorum” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzuflen)

Münih garında bulunan aktarma noktasında işçilere farklı ikramlarda bulunulmuştur, K1 şehriye çorbasına benzer bir çorbanın, K7 elma suyunun yanında peynirli sandviç ikram edildiğini ifade etmiştir. Bunun yanında K20 ve K23 ne ikram edildiğini hatırlamamakla beraber, K21 içecek olarak kahve verdiklerini ve kahveyi alışık olmadığı acı tadından dolayı hatırladığını belirtmiştir. İkrâm edilenler konusunda son olarak K1’in *“herkes sürekli tembih ediyordu aman etli bir şey verirlerse yemeyin diye”* ifadesi, yabancı olunan kültüre karşı duyulan çekinceyi göstermektedir. Nitekim F. Almanya’da domuz etinin tüketimi yaygın olması, Türk işçilerine endişe vermiştir. Dolayısıyla bu durumu tecrübe edenlerin ya da duyanların diğer işçi adaylarını bu hususta ikaz ettikleri anlaşılmaktadır.

Aktarma saati gelen işçiler, sığınakta biraz dinlenip karınlarını doyurduktan sonra mukavele imzaladıkları fabrikalara doğru yola devam etmişlerdir. Münih garında işçilerin organizasyonunu sağlayan yetkililer, aktarma saati gelen işçiler trenlere bindirip yolcu etmişlerdir:

“Yemeğin ardından herkese gideceği şehrin biletini dağıttılar bana da biletimi verirken, yetkili bana, tercüman aracılığıyla, 17.10’da tren nerede durursa orada ineceksin, dedi. Ben Türkiye’de yaz gününde trenin rötar yaptığını bilirim. Münih’ten 250 km uzakta bir şehre, o kadar kar olmasına rağmen tam dakikasında varması imkânsız diye düşündüm ve içimden ben kesin yanlış yerde inirim, dedim. Hakikaten de tren tam vaktinde Singen garına vardı ve ben orda indim, bu duruma çok şaşırmıştım. (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Münih garı devasa büyüktü, çok kalabalıktı. Fabrikadan bir temsilci geldi bizi karşıladı, yoksa biz kaybolurduk.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

“Dinlendiğimiz salonda bir adam vardı elinde dosyalı, aktarma saati gelenleri şehir numaralarına göre çağırıyordu. 325’di gideceğim şehrin numarası, 20-25 kişi Münih’ten Hameln’e gittik. Hameln’e vardığımızda bizi Firma’nın (Fabrika) bir çalışanı karşıladı yanında bir tercüman, bizi otobüse bindirdiler ve kalacağımız lojmana götürdüler.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Biraz dinlendikten sonra elimize bilet verdiler ve bineceğimiz treni gösterdiler” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

K1, K7 ve K20 yetkililerin yönlendirmesiyle, son duraklarına doğru yolculuk yaptıklarını ifade ederken, K1 trenin tam saatinde kalkıp, tam vaktinde ulaşmasına çok şaşırmıştır. Nitekim Türkiye’de rötarların alışageldiğinden bu durum onun için şaşırtıcı olmuş ve yabancı gelmiştir. Yine K5 orada kaybolma ihtimalini dile getirerek, Münih garının ve orada bulunan insan kalabalığının kendinde yarattığı ürpertici duyguyu dile getirmiştir. Hülasa, Türk işçiler F. Almanya’ya adım attıkları andan itibaren farklı bir kültür ile karşılaşmanın getirdiği büyülenme, şaşkınlık ve endişe ile karşı karşıya kalmışlardır.

3.2.7. Turist Olarak Gidenler: Kaçak İşçilik ve Yasadışı İşlemler

Buraya kadar aktarılmaya çalışılan süreç, F. Almanya’ya iş gücü anlaşması çerçevesinde Alman İrtibat Bürosu üzerinde kayıtlı olarak giden işçilerin yaşadıkları tecrübelerdir. Yukarıda (s.26) da değinildiği üzere F. Almanya’ya işçi olarak gidebilmenin bir diğer yolu da turist olarak F. Almanya’ya ulaştıktan sonra, çalışma iznine başvurmaktır. Alman İrtibat Bürosu üzerinden F. Almanya’ya işçi olarak gitmeye

hak kazanamayan adaylar, bu yola başvurmuşlardır (Berger ve Mohr, 1987, s. 49). Örneğin K13'ün babası, Alman İrtibat Bürosu üzerinden F. Almanya'ya işçi olarak gidememiş, yasa dışı yollarla F. Almanya'ya gitmiş ve yakalanıp geri gönderilmesine rağmen bu ısrarını sürdürmüştür:

“Babam köyde Rençber'di. 1966 yılında babam atı, arabayı hepsini sattı, Almanya'nın yolunu tuttu turist olarak. Hatta İstanbul'da Alman İrtibat Bürosuna bir kere başvurmuş, ama o yolla gidememişler. Turist olarak gitmişler, sonra bunlar yakalanınca tekrar dönmüşler. Sonra Trabzonlu bir gurbetçiyle tanışıyorlar, o da bunlara 'ben sizi şu kadar paraya götürürüm' demiş, bunları minibüsüne doldurmuş, ondan sonra İtalya, Avusturya üzerinden kaçak yollarla, rüşvetle Almanya'ya götürmüş. Hatta babam, 'koyun sürüsü gibi ıslık çalındığında yatardık yere dışardan minibüs boş gözüksün diye, kalkın dediği zaman kalkardık', diye anlatırdı.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

Benzer yollarla F. Almanya'ya turist olarak giden K8, K10 ve K15, yaşadıklarını şu şekilde aktarırlar:

“Ben Turist olarak geldim, oturumum yoktu, kaçak çalıştım. Çalıştığım fabrikanın sahibi, beni Fransa'da 6 ay çalışmış gibi gösterdi ve bana oturum ve çalışma izni aldı. Oturumu da alınca olduk Almanyalı.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“1970 yılında Berlin'e turist olarak geldim. O zamanlar sokmuyorlardı bizi buraya. Hollanda üzerinden geldik. Berlin'de 6 ay kaçak kaldım. Dediler ki Frankfurt'ta işçi alıyorlarmış. Ardından bu tarafa (Mülheim a.M.) geldik. Burada Exportcu diye biri vardı. Ona pasaportlarımızı ve biner lira para verdik bize oturum aldı. Bir hafta falan sürdü oturumun çıkması, çalışma izni bekleyen altı kişi bir dairede kaldık. Çalışma izni çıkınca İnşaat firmasına girdim.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

“Turist olarak gidebilmek için 700 mark dövizim olması lazımdı. Bende beş kuruş para yok. Günümüzü zor kurtarıyoruz amelelikle. Eşten dosttan bulduk buluşturduk, Doğu Berlin'e uçtuk. Zaten başka yere katmıyorlardı. 13 gün Doğu Berlin'de kaldım, oradan kaçak olarak Batı Almanya'ya geçtim trenle, gece vakti. Akrabalarım vardı Gießen'de onların yanına geldim. Bir arkadaş edindim, ağaç

fabrikasında çalışıyordu, ona beni de al işe dedim. O da bir tercümanın adını verdi, 'bu tercümanı bul, 100 Mark ver o seni işe koyar, ama üç haftalık iş', dedi. Ben de kendi kendime hesap ettim, günlük 25 Mark veriyorlardı, 4 gün tercümana çalışırım diğer günler bana kalır diye girdim işe. Bir cuma günü geldi tercüman yanıma, 'bugün senin son iş günün' dedi. Meğer tercüman 2 haftalık anlaşmış, benim Almancam olmadığı için nasıl anlaştıklarını bilmiyordum. Ben de paydos saati gelmeden arka kapıdan kaçtım, patron beni görür de bana 'bugün senin son iş günün' der diye. Cumartesi ve pazar kimse sormadı, pazartesi günü patron beni tekrar çağırttı, 'bu makinanın başında sen duracaksın', dedi. Sonra bir üç hafta daha çalıştım. 13 turist çalışıyorduk kaçak olarak. Bizim fabrikaya yakın başka bir fabrika, 50 turist işçi çalıştırıyormuş. (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

Turist olarak F. Almanya'ya gidebilmek için döviz şartı sağlanması gerekiyordu. Bu yola başvuran göçmenlerin gerekli şartları yerine getirmek için, ya elindeki bütün mal varlıklarını sattıkları (K13) ya da ciddi anlamda borçlandıkları (K15) anlaşılmaktadır. K8'in işverenin sahte belgeler ile kendisine çalışma izni çıkarttırması, Alman işverenlerin de bu yasa dışı işçi akımından faydalandığını göstermektedir. Bunun yanında bu yasa dışı işçi göçünü organize eden şahısların bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim K13'ün ifadeleri insan taşımacılığının, K8'in ifadeleri oturma ve çalışma izninin şahıslar tarafından para karşılığında yasa dışı yollardan sağlandığını göstermektedir. Özellikle K15'in tercüman aracılığıyla para karşılığında kaçak işçi olarak kereste fabrikasında işe başlaması, bir yandan tercümanların kendi vatandaşlarından nasıl faydalandıklarını, diğer taraftan da yine işverenlerin kaçak işçilerden istifade ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yegâne sebebi elbette kaçak olan işçilerin daha düşük ücretle çalıştırmanın ve ihtiyaç duyulmadığı anda işten çıkartabilmenin işverene sağladığı avantajlar olmuştur (Berger ve Mohr, 1987, s. 96).

Berger ve Mohr, 500 bine kadar kaçak işçinin F. Almanya'da bulunduğunu iddia etmektedir (1987, s. 95). İlaveten sadece Türkiye'den değil örneğin Portekiz'den de yasa dışı işçi akımının gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu yasa dışı sınır geçişini organize eden birçok illegal organizasyonun kişi başı 350 Dolar talep ettiğini ve çoğu işçinin de dolandırıldığını belirtir (1987, ss. 49-50). Cumhuriyet Gazetesi'nin 17.08.1972 tarihli yayınının 5. sayfasında bulunan "8 BİN KAÇAK TÜRK İŞÇİSİNİN DURUMU NORMALE DÖNÜYOR" başlıklı haberinde 1972 yılında yaklaşık 40-50 bin kaçak Türk

işçinin F. Almanya’da bulunduğu yazılmıştır. Ayrıyeten ilgili haberde Hessen ve Rheinland-Pfalz eyaletlerinde bulunan yaklaşık 7-8 bin civarında kaçak Türk işçisine af çıktığı ve “pasaport, nüfus kâğıdı ve varsa işverenin verdiği iş belgesi ile” İş ve İşçi Bulma Kurumuna başvurmaları halinde, Alman İrtibat Bürosu üzerinden gerekli prosedürlerin uygulamasından sonra tekrar F. Almanya’da yasal yollardan çalışabilecekleri bildirilmiştir. K15’in aşağıdaki ifadeleri de aynı şekilde benzer bir af uygulamasından yararlandığını göstermektedir:

“Bir gün bu iş yerini tespit ediyorlar, sonra mahkeme vesaire tam bilmiyorum ne yaşandı, oradaki 50 turiste çalışma izni çıkmış. Bunu duyan İşverenimiz bir gün yanıma geldi, ‘seni işçi yapacağım fabrikaya’, dedi. Bizim elimize iş sözleşmemizi verdi ve İstanbul’a gönderdi trenle, ‘gidişinizi siz ödeyeceksiniz gelişinizi ben’, dedi. İstanbul’da bir hafta bekledik, o sırada muayenelerimizi olduk, sonra biz sözleşmeyle birlikte yasal yollardan tekrar Almanya’ya döndük, bu vesileyle biz de işçi olduk.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

Türklerin yasal yollardan Almanya’ya işçi olarak gitmek yerine kaçak işçiliği tercih etmesinde en önemli sebep, İş ve İşçi Bulma Kurumu’nun yoğun talep karşısında sadece belirli sayıda işçi istihdam ettirebilmesi olmuştur. Nitekim 1965 ile 1973 yılları arasında yurt dışından 742 bin 51 işçi talep edilmiş, 2 milyon 40 bin 452 aday başvurmuş ve sadece 681 bin 120 işçi yurt dışına resmî yoldan çalışmaya gidebilmiştir (Tüm İktisatçılar Birliği, 1975, s. 35). Diğer bir ifadeyle başvuran adayların sadece 3’de 1’i (%33,38) yurt dışına resmî yoldan işçi olarak gidebilmiştir. Dolayısıyla meslek veya sağlık testleri sonucunda kabul edilmeyen veya uzun süre sıra bekleyen işçilerin yasa dışı yolları tercih etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır:

“Yedi sene İş Bulma Kurumu’nda sıra bekledim, halâ sıram gelmedi. Avrupa’ya gitmek zorunda kaldım. Sekiz kat iskeleye çıkıyorum. Ölsem dahi arkamdaki çocuklarımın istikbalini düşünmek şartındayım. Kimseye halimizi arz edemiyoruz. Turistiz, polise gidip hakkimizi arayamıyoruz.” (Duman, 2019, ss. 25-26)

“Türkiye’de işsizlik ve hayat pahalılığı olduğu için geçicimi zor temin ediyordum. Kendi yağım ile kendimi zor kavuruyordum. İşçi bulmaya müracaat etsek senelerce gün beklememiz gerekiyor. Beklemiş olsak dahi yaşımız doluyor. Ben turist olarak yola çıkmayı tercih ettim, acaba bir devlette takılıp kalır da istikbalimi kazanır

miyim, kazanamaz mıyım diye. Günlerce, aylarca boş gezdim, kaçak firmaları dolaşım. Girdiğimiz yerlerde bir hafta çalıştık, çıkarttılar. Oradan oraya. Turist olduğumuz için tekrar bizi çıkarttılar. 5-6 ay aç susuz gezdim. Sigorta yok, krank yok, çocuk familie kâğıdı yok, hiçbir hakka sahip değilim.” (Duman, 2019, s. 26)

Turist işçiliğın en büyük riski elbette sosyal güvenliğın olmamasıdır. Sorunlarını dile getirebilecekleri bir kurum yoktur ve kendilerini haksızlık karşısında karşı koruyacak olan polise başvuramamaktadırlar. İlaveten diğere işçilere göre daha düşük ücret karşılığında çalışmak zorundadırlar. Dolayısıyla işçilerin bu yolu isteyerek tercih ettiklerini söylemek mümkün değildir. Aksine işçiler çaresizlikten dolayı bu yolu tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

3.2.8. Federal Almanya’daki İlk İzlenimler: Balayı Evresi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Oberg göç ile karşılaşılın yeni kültüre uyum sürecini dört evrede açıklamaktadır. Yeni bir kültürle karşılaşılma sonucunda doğan ilk evreyi balayı evresi (*Honeymoon Stage*) olarak tanımlar. Bu evre göç edilen kültürle ilişkin ilk deneyim ve izlenimler sonucunda ortaya çıkan büyülenme durumudur. Bu aşamada göçmen, ev sahibi toplumu tarafından güler yüz ve misafirperverlik ile karşılanır (Genkova, 2013, s. 15). Bu durum F. Almanya’ya ulaşın Türk işçilerinde farklı olmamıştır. Nitekim Alman yetkililerinin ve halkının Türk işçilerini hoşgörü ile karşıladıkları yukarıda değinilmişti. Bunun yanında Türk işçiler hem yolculuk esnasında hem de F. Almanya’daki ilk zamanlarında şaşkınlık, hayranlık duymuşlardır. Örneğın K1 hayatında ilk defa domuz görmenin şaşkınlığını ve Avrupa’nın gelişmişliğini nasıl hissettiğini şu ifadelerle anlatmıştır:

“Yolculukta beni ilk şaşırtın şey, Bulgaristan’da trenin penceresinden domuz sürüsü görmem oldu. Koyun sürüsü gibi başında bir çoban sürüyordu domuzları, çok garibime gitti. İlk defa domuz gördüm o gün. Bulgaristan ve Yugoslavya içinden geçerken çok yabancılık çekmedik, çünkü çok gelişmemiş ülkelerdi, Türkiye’ye benziyorlardı. Ama Avusturya’ya girdiğimizde her şey birden değişti. Tren görevlilerin muameleleri, konuşmaları, kılık kıyafetleri, şehirlerin mimarisi ve düzeni. Her şey çok tertipli, özenli ve kaliteliydi. Bir efendilik, bir temizlik hâkim oldu.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

Yine K12, Hamburg şehrinin gelişmişliğini görünce kapıldığı duyguları şu şekilde ifade etmiştir:

“Çalıştığımız fabrika ile lojmanlarımız yan yanaydı, hafta sonları çarşıya iniyorduk arkadaşlarla. Herkes en güzel kıyafetlerini çekiyordu, saçları taranıyordu. Düğüne gider gibi giderdik şehre, çünkü şehrin gelişmişliğine giyim kuşamına uyum sağlamamız gerektiğini düşünürdük. Kendimizi şehirli gibi hissetmek, şehirli gibi davranmak istiyorduk. Bir günlüğüne elit takılıyorduk. Şehrin binalarını, alışveriş merkezlerini, metro trenlerini hayretle izliyorduk, inceliyorduk.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

Aynı şekilde Zaimoğlu (2013, s. 55) F. Almanya'nın Frankfurt şehrine duyduğu hayranlığı ve kış aylarında gördüğü domateslerden duyduğu şaşkınlığı hatıratında şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Frankfurt'un güzel eski binaları, büyük alışveriş merkezleri, dünyanın her yerinden çeşitli hayvanları barındıran hayvanat bahçesi ve güzelliğini bize gösteren palmiye bahçesi. İnanın, insan burada bambaşka, mutlu bir hayat duygusu kazanıyor, dünyaya ve doğaya bakışı değişiyor. Türkiye'nin de en kısa zamanda böyle bir gelişim göstermesini temenni ediyorduk. [...] Almanya'ya geldiğim ilk günden beri, başka bir mesele beni meşgul ediyor. Kışın ortasında, 5 Ocak'ta tren garına indiğimde kıpkırmızı domatesler gördüğümde çok şaşırmıştım. Türkiye'de bu mevsimde domates bulmak mümkün değildi. Sonradan öğrendim ki domatesler Hollanda'dan geliyormuş buraya, orada seralarda yetiştiriliyormuş. Biz o zamanlar sera ve benzeri şeyleri bilmiyorduk.”

K9 ise çalıştığı fabrikanın gelişmişliği karşısında düştüğü hayranlığı şöyle ifade etmiştir:

“Almanya'ya zaten hayran geldik, herkes güzel güzel anlatıyordu Almanya'yı. Benim makinelere biraz ilgim vardı. Fabrikada her yeni bölüme geçtiğimde hayranlık duyardım makinelere, çalışma sistemlerine. Türkiye'de sanayine çirakken ufak tefek makineler görmüştük, ama Almanya'da gördüklerim beni hayran bırakıyordu. Ama sonra hayat gösterdi ki son model makineler de yalan Almanya da yalan. Hani derler ya hep, ille de vatan, aynen öyle işte.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Elde edilen verilerden de anlaşıldığı gibi Türk işçiler Almanya'ya ulaştıklarında Oberg'in de savunduğu gibi balayı evresi geçirmişlerdir. Bu dönemde işçiler, şehrin mimarisine, şehrin sunduğu imkânlarla, ülkenin gelişmişliğine ve pek çok farklı şeylere hayranlık beslemiş ve büyülenmiştir. Ancak bu durum farklı bir kültürde yaşamamanın beraberinde getirdiği zorluklar ile karşılaşıldığında kültür şokuna doğru dönüşecektir.

3.3. Türk İşçilerinin Sosyal Hayatı

Oberg'in kültür şoku kuramına göre, balayı evresi sonrası göçmenler sosyal hayatta karşılaştıkları kültürel farklılıklardan dolayı uyum zorluğu yaşarlar. Bu kriz aşamasında, kültürel farklılıklar ve ondan meydana gelen sorunlar göçmende korku, öfke ve yetersizlik duygusu ortaya çıkarır. Bu durumu Oberg, kültür şoku olarak tanımlar. Oberg'e göre bunun sebebi, yeni kültür ile karşılaşma öncesi bireylerin öğrendikleri kelimeler, davranış biçimleri, değer yargıları, yeme-içme, giyim-kuşam, mimik ve vücut dili gibi kültürel unsurları yaşamak durumunda olunan yeni kültürün içinde kaybetme korkusudur. Bu farklılıklar, gündelik hayatta karşılaşılan sosyal problemler olarak ortaya çıkar (Genkova, 2013, ss. 15-16).

F. Almanya'ya göç eden Türk işçilerin yaşadıkları sosyal sorunların başında Almancayı bilmemenin sonucunda ortaya çıkan dil ve iletişim sorunları gelmektedir. İş yerinde ve günlük hayatın birçok alanında kendini ifade edemeyen Türk işçileri, kendilerini yetersiz ve yalnız hissetmişlerdir. Bu durum onların iletişim kurmalarında çekinken davranmalarına ve Almancaya karşı bir korkuyla yaklaşmalarına sebebiyet vermiştir. Böylelikle yeni bir dil öğrenme arzu ve hevesleri de kaybolmuştur. Ayrıca hem yaşadıkları dil problemi hem de kültür ve dinî inanç farklılıkları onların ev sahibi toplumuna uyumunu zorlaştırmıştır, böylece toplumdaki izole bir hayata mecbur kalmışlardır. İlâveten, ilk başta yalnız göç eden Türk işçiler ailelerinden uzak yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu aile özlemi onların hem iş hem de sosyal hayatlarını etkilemiştir. Diğer taraftan yıllar sonra gerçekleşen aile birleşimiyle sağlanan aile bütünlüğü, ana vatana olan aidiyetin ve değerlerin kaybolması tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Bu sorunların yanında, Türk işçilerine sunulan lojmanlar standartların çok altında olmasıyla yaşam kalitesini etkilemiştir. Sonrasında kendilerine ev tutan Türk işçileri, ekonomik sebeplerden dolayı küçük, eski ve ucuz daireleri tercih etmişlerdir. Böylece ev sahibi toplumu tarafından kenar mahalle sakinleri olarak görülmüş ve küçümsenmişlerdir

(Çöloğlu, 1984, ss. 10-15). Yukarıda ifade edilen bu sosyal sorunlar Türk işçilerin yaşamlarını zorlaştırırken zamanla toplumdan soyutlanmalarına da neden olmuştur. Bu gerçek, onların ev sahibi toplumu ile tanışmalarına engel olmuş ve böylece Türkler hakkında ön yargılar ve kalıp yargılar oluşmuştur. Zamanla düzeltilmeyen ve kabullenilen yargılarla, yabancı düşmanlığı meydana gelmeye başlamıştır. Buldukları ülkenin diline, kültürüne ve dinî inanışlarına yabancı olan Türk işçiler bu sorunlar karşısında kendini ifade etmekte yetersiz kalmış ve sorunu toplumdan izole olarak çözmeye çalışmışlardır. Böylece kendi içlerinde hayatlarını devam ettirmeye çalışan göçmenler gettolaşmışlardır (Can, 2007, s. 29). Diğer bir ifadeyle, aynı dili, kültürü ve dini paylaştıkları insanlar ile bir arada, yani aynı semt ve mahallede yaşamışlardır. Sonuç itibarıyla baskın kültürden kendilerini soyutlayan ve kendi kabuklarına çekilen Türk işçilerin ev sahibi kültüre uyum sağlaması uzun süre almıştır. Ancak ifade edilmelidir ki Almanların yabancılara karşı tutumu da bu konuda etkili olmuştur. Bu durum Oberg'e göre zamanla ev sahibi toplumun dil ve kültürün öğrenildiğinde oluşan iyileşme evresinde başlar. Böylece kültür şoku yerini son evre olan uyum evresine bırakır. Bu ancak F. Almanya'da dünyaya gelen üçüncü nesil ile mümkün olmuştur. Nitekim ev sahibi kültürün içine doğan üçüncü nesil Türkler, Alman devlet okullarının eğitim sürecinden geçerek Alman diline ve kültüre hâkim olmuşlardır. Böylelikle bu Türk nesli için uyum süreci gündeme gelmiştir. Ancak her ne kadar Alman diline anadilleri gibi hâkim olsalar da Türk kültürüne ve İslam dinine olan aidiyetin devamlılığı, Türk-İslam kimliğinin muhafazasını sağlamış ve onların baskın kültür içerisinde erimelerine engel olmuştur. Türk işçilerin sosyal hayatına dair bu özet bilgilerin ardından, karşılaştıkları sosyal sorunlar kültür şoku bağlamında daha detaylı ele alınacaktır.

3.3.1. Gündelik Yaşamda Karşılaşılan Zorluklar: Kültür Şoku

Batı ve doğu kültürünün karşılaşması olarak da görülebilen Türk işçilerin F. Almanya'ya göçü, elbette kültürel farklılıklara bağlı olarak göçmenlerin gündelik hayatın her alanında sosyal sorun ve zorluklarla karşılaşmalarına yol açmıştır. Elbette bu iki kültür daha öncesinde de karşılaşmıştır, ancak bu kadar iç içe ve yoğun bir şekilde ilk defa hissedilmiştir. Nitekim doğu kültürüne sahip olan Türkler hiçbir alışma veya uyum süreci yaşamadan batı kültürünün içinde yaşamaya başlamışlardır. Burada elbette bir çok sosyal alana temas edilebilir, ancak araştırmanın çerçevesinden çok fazla uzaklaşmama adına temel kültürel farklılıklara bağlı karşılaşılan zorluklar, dil ve iletişim eksikliğine

bağlı olarak karşılaşılan zorluklar ve beslenme kültüründeki farklılıklardan hareketle karşılaşılan zorluklara yer verilerek yetinilecektir.

3.3.1.1. Kültürel Farklılıklar

Katılımcılar, “İlk zamanlar kendinizi Alman kültür ve yaşantısına yabancı hissediyor muydunuz?” sorusuna şu şekilde cevap vermişlerdir:

“Evet, tesettürlüyüm, köyde çarşıya çıkarken ne giydiysem, aynısı var üstümde. Herkes uzaylı görmüş gibi bakıyordu bana sokakta yürürken. Orada yaşayan tek yabancı aile bizdik. O dönemde gelenler hep bekâr geliyordu. Eşim işteyken arkadaşlık kurabileceğim kimse yoktu.” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“Yabancılık çektik tabii, ama biz sürekli işte olduğumuz için bir türlü zaman geçiriyorduk, iş yerinde arkadaşlarımız vardı onlarla sohbet edip, dertleşebiliyorduk. İşçi lojmanlarında kaldığımızda sürekli birbirimizi teselli ediyorduk, zaten birkaç yıl kalıp döneceğiz diye. Sonra da alışmaya başladık. Ama eşim çok zorlandı ilk yıllarında. Sürekli evde duruyordu, hiçbir yere çıkamıyordu, kaybolurum diye korkuyordu. Sonra arkadaşlarımızın oturduğu mahalleye taşındık, oradaki diğer Türk komşularımızın hanımlarıyla arkadaş oldu. Biz işteyken onlar beraber vakit geçiriyordu, iyi geliyordu eşime” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Çok yabancılık çektim ne insanını biliyoruz ne dilini. Kimsen yok yanında ne annen ne bacın, yardım isteyeceğin kimse yok. İlk zamanlar Türkler de azdı, komşularımız Almandı, derdin olsan anlatamazsın, dertleşemezsin.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Her şeyine yabancılık çektik. Mesela taharet musluğu yoktu. Üstelik bir de alafranga tuvalet. Yani en ufak şeyler bile farklı olunca insan yabancılık çekiyor. [...] İlk altı ay bir köyde kaldık. Orada Türkler yoktu. Beyim işten sonra eve gelmez, kahveye giderdi. Ben ağlardım, yalnızlıktan. (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Her şeyine yabancılık çektik ne yemeklerine alışabildik ne de yaşantılarına. En çok garibime giden, herkes dışarda giydiği ayakkabısıyla odalara giriyordu. Biz

halı kestirmiştik odaya göre, ayakkabımızı oda kapısının dışına bırakıyorduk”
(K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

Katılımcıların cevaplarından hareketle, farklı bir kültüre ve yaşantıya sahip bir toplum içinde yabancılık çekmemenin imkânsız olduğu anlaşılmaktadır. K2'nin Türkiye'de giyindiği gibi Almanya'da yaşaması, Almanların dikkatli bakışlarını üstüne çekmiş ve kendisini rahatsız etmiştir. K3 bu durumu, iş yerinde ve lojmanlarda beraber kaldığı diğer Türklerle vakit geçirerek geçiştirdiğini ifade etmiştir. Çalışmayan kadınların daha çok yalnızlık çektikleri için zorlandıkları K1'in, K3'ün eşinin ve K4'dün yaşadıklarından anlaşılmaktadır. Hatta K6, eşinin işten sonra eve gelmediği için yalnızlığın getirdiği bunalım ve üzüntüden dolayı ağladığını ifade etmiştir. K3'ün Türklerin ağırlıklı olarak oturduğu mahalleye taşındıktan sonra eşinin diğer Türkler ile arkadaşlık kurmasının kendisine iyi geldiğini söylemesi, bu noktada aynı dil ve kültürü paylaşan insanların bir arada olmasının ne kadar kolaylaştırıcı unsur olduğunu göstermektedir. Özellikle kültürel farklılıklar Türk işçilerin yabancılık çekmelerinde etkili olmuştur. Farklı tuvalet kültürünün Almanya'da yaygın olması ve taharet musluk veya ibriklerinin kullanılmaması (K6) veya odalara/evlere ayakkabı ile girilmesi (K22) örnek olarak gösterilebilir. Böylece giyim-kuşam, tuvalet ve temizlik anlayışı gibi temel farklılıklar Türk işçilerin gündelik hayatta karşılaştıkları sosyal sorunlar arasında sayılabilmektedir.

Diğer taraftan kültür şoku, Türk işçilerin ev sahibi toplum ile gerçekleşen davranışlarında da bir bocalama meydana getirmiştir. Nitekim K9 el öpme adetini Alman işvereninde de uygulamaya çalışmış, bu davranışın ev sahibi toplumunda garip karşılanacağını ön görememiştir:

“Havalimanına indim, babam beni karşıladı. Yanında çalışacağım fabrikanın personel şefi vardı, onun elini öptüm. Ben ne biliyim her büyüğün eli öpülür diye öğrendik biz.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Hülasa iki farklı kültürün çatışması olarak da betimlenebilecek olan bu durum Türk işçileri için sosyal hayatın bütün alanlarında kriz döneminin tecrübe edilmesine yol açmıştır.

3.3.1.2. Dil ve İletişim Eksikliği

Türk işçilerin Almanya’da karşılaştıkları sosyal sorunların en başta dil eksikliğinden kaynaklandığı söylemek mümkündür. Bir topluma uymanın ilk şartı şüphesiz dildir. Gündelik sorunların yanında iş yerine de Türkler dil eksikliğinden olumsuz anlamda etkilenmişlerdir. Ancak işyerlerinde genellikle tercümanların bulunması bir nebze olsun iş hayatını kolaylaştırır da sosyal hayatta Almancanın eksikliği hissedilmiştir. Yabancı işçiler arasında en az Almanca bilen işçilerin Portekizli ve Türk işçilerin olduğu tespit edilmiştir. Bir araştırmaya göre Türklerin %16’sı hiç Almanca bilmezken, %43 çok az Almanca bilgisine sahipti. Nerdeyse %60 oranında çok az veya hiç Almanca bilmeyen Türk işçilerin Almanya’da karşılaştıkları sosyal sorunların en başta dil eksikliğinden kaynaklandığı söylemek mümkündür (Tüm İktisatçılar Birliği, 1975, ss. 54-55). Katılımcılar Almanca eksikliğinden kaynaklı olarak yaşadıkları sorunları şu şekilde dile getirmişlerdir:

“Yabancılık çektim çünkü okuma-yazma biliyorum ama Almanya’nın parası değişik, dili değişik, bir kelime Almanca bilmiyorum” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“Yanımızda Almanca bilen birini götürüyorduk. Tek başına resmî dairede işimizi göremiyorduk. İşte ve alışverişte iyi kötü bir türlü idare ediyorduk. Doktora veya resmî kuruma yalnız gidemiyorduk. Yanımızda Almanca bilen birini götürüyorduk. Bir şey söyleyeceğimizde yanlış söyleyeceğiz veya yanlış anlaşılacak diye çok çekiniyorduk.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Dil bilmeyince çok zorlandım ilk yıllar. Bir Doktora, Avukata veya resmî daireye gideceğimizde tercümana yalvarıyorduk, bizle gelmesi için. Tercüman azdı, olanlarında zamanları yoktu.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“İnsan her yere ve her şeye alışır, ama dilini bilmek lazım. Dil olmayınca insanıyla anlaşamıyorsun, anlaşamadığın için alışamıyorsun. Ne aldığını ne yediğini bilmediğin için, alışamıyorsun. Bu yüzden yabancılık çektik. Yoksa ne Almanların bize bir kötülüğü oldu ne de Almanya’nın.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Katılımcılardan elde edilen verilere göre, Almancanın eksikliği gündelik yaşamın her yerinde hissedilmiş ve öz güven kaybına da sebep olmuştur. Gündelik yaşamın her

yerinde hissedilen bu eksiklik bilhassa alışveriş gibi ev sahibi toplum ile yakın ilişkilerin kurulduğu temel durumlarda daha da belirgin olmuştur:

“Alışverişe gidiyordum, elimde parayı veriyordum kasiyer hesaplıyor geri veriyordu. Ama ben tabii bilmiyorum ne kadar tutuyor, kaç para verdim, kaç para aldım. Kâğıt para veriyorsun, kasiyer sana bir avuç dolusu bozuk para geri veriyor. Alışverişe genellikle Ali amcanla gidiyorduk, ben kendim gittiğimde neye kaç para verdiğimi bilmiyordum.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Özellikle alışveriş konusunda çok zorluklar çektik, ne almak istediğimizi biliyoruz ama anlatamıyoruz. Bir soğan alacaksın ismini bilmiyorsun. Bir yumurta alacaksın ismini bilmiyorsun. İşaretlen bir türlü anlamaya çalışıyorduk.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Yumurtayı tarif edemeyince, tavuk taklidi yaptım. Yine anlatamayınca derdimi, ping pong topları vardı tezgâhta onlarla tarif etmeye çalıştım.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Bizim kaldığımız yerin yan köyünde bir market vardı. Alışverşi oradan yapıyorduk. Yaşlı bir kadın işletiyordu bakkalı, şöyle konserve sosis satıyordu. Biz alırken soruyorduk “bunda domuz etti var mı” diye soruyorduk. O da “yok bu sadece sığır eti bunda domuz olmaz” diyordu bize. Ben bu sosis konserveyi çok yedim. Tavada yumurtayla birlikte çok yedim. Bizim Heim’a (lojmana) bir tercüman geldi, onunla oturup konuşuyoruz. Bizim sürekli yediğimiz konserveyi sordum “bunda domuz var mı bakar mısın”. Okudu, okudu, okudu konservenin tam dibinde incecik bir yazıyla, “domuz eti vardır” yazıyormuş.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Almanya’daki ilk zamanlarımızda dil bilmediğimiz için çok zorluk çektik. Fabrikada sürekli tercümanlar vasıtasıyla iletişim kuruyorduk, ama dışarıda tercüman yoktu. Hiç unutmuyorum, ilk günlerimdi Almanya’da, marketten markana almıştım, haşlayınca makarna olmadığını fark ettim. Ertesi gün fabrikaya giderken kutusunu yanımda götürdüm. Tercümana kutuyu gösterim meğer, kedi mamasıymış makarna diye aldığım şey.” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

İlaveten dil eksikliğinin yarattığı kültür şoku sonucu K3'ün eşinin ve K4'ün kendini eve kapattığını ve ev sahibi toplum ve kültür ile her türlü iletişimden kaçındığını görülebilmektedir:

“Ama eşim çok zorlandı ilk yıllarında. Sürekli evde duruyordu, hiçbir yere çıkamıyordu, kaybolurum diye korkuyordu. Sonra arkadaşlarımızın oturduğu mahalleye taşındık, oradaki diğer Türk komşularımızın hanımlarıyla arkadaş oldu. Biz isteyken onlar beraber vakit geçiriyordu, iyi geliyordu eşime” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Evden çıkmıyordum, çünkü dil bilmiyorum ve kimseyi tanımıyorum. Sadece çocukları parka götürüyordum ve bir şeyler almak için çıkıyordum. Dört duvar arasında yaşadım.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

Türk işçilerin Almanca eksikliğinden dolayı karşılaştıkları sorun ve zorluklar yukarıda gündeme alındı, ancak burada “Niye dil öğrenmediler?” veya “Devletlerden herhangi biri işçiler neden dil kursuna göndermedi?” sorusu akla gelebilir. Bu sorunun çok kolay bir cevabı vardır. İşçilerin 1+1 sözleşmeler ile Almanya’da çalışmaları ön görüldüğünden böyle bir dil kursuna ihtiyaç duyulmamış olabilir. Ancak 1964 de yapılan yeni anlaşmada işçilerin çalışma ve oturma sınırları kaldırılmıştır. Dolayısıyla bu dönemden sonra böyle bir imkânın tanınması hem işçiler için hem de Alman devleti için iki taraflı kazanç olacaktır. Ancak böyle bir imkânın verilmedi katılımçıların şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Dil konusunda hiçbir şekilde bize yardımcı olunmadı. O zamanlar öyle eğitim, kurs vb. yoktu. Ne iş yeri ne Alman devleti kimse bize öğretmedi Almanca’yı” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Ne alman kurumları ne de konsolosluk bize bir dil kursu veya benzeri bir yardım veya eğitim fırsatı sunmadı.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

Bazı işçiler kendi imkânlarıyla kursa yazılarak bu eksikliğini gidermeyi hedeflemişlerdir:

“Baktım Almanca olmadan, Tercümanlız hiçbir işimizi göremiyoruz, Almanca kursuna yazıldım kendi imkânlarımla. 3 ay kursa gittim. İşverenin bu konuda

desteği olmadı. Birkaç arkadaş beraber gittik. Böylelikle Almancayı kavradık.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Anlaşıldığı üzere özel kurs olarak Almanca olanağı olmuştur, ancak çok pahalı olması sebebiyle pek az kişi bu kurslara gitmiştir. Aynı araştırmaya göre, Türklerin %8’i dil kursuna giderek, %9’u Almanlar ile iletişim kurarak ve %73’ü de iş yerinde Almancayı öğrenmişlerdir (Tüm İktisatçılar Birliği, 1975, s. 55).

3.3.1.3. Beslenme ve Gıda Tercihi

Yukarıda dil ve iletişim becerilerindeki eksikliğin sosyal hayatın her alanında olduğu gibi alışverişte de zorluklara yol açtığı ifade edildi. Özellikle gıda tercihi konusunda Türk işçileri, Almanca eksikliğine bağlı olarak zorluk çektikleri anlaşılmaktadır. K3’ün satın aldığı sosis konservenin üstünde yazan domuz ibaresini okuyamaması ve K22’nin makarna zannettim kedi maması satın alması, bunun en açık örneğini oluşturmaktadır.

Dil eksikliğinden kaynaklanan yanlış gıda tercihinin yanında, işçiler ilk yıllarda sahip oldukları yemek kültürünü devam ettirmek istemelerine rağmen, sıklıkla tükettikleri ürünleri F. Almanya’da bulamayınca onların yemek kültürüne uymak zorunda kalmışlardır:

“Ali amcan konserve alıp geliyordu, hep konserve yiyorduk. Ben soruyordum yok mu buralarda bir Türk bakkalı, patlıcan domates alalım. Yok diyordu. Hazır konserve yiyorduk, içinde fasulye, bezelye vb. oluyordu.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Yemek konusunda da çok yabancılık çektik. Öyle dışarıdan istediğin gibi yemek yiyemiyorduk. Türk lokantaları yoktu. Ev de ne pişirebilirsek ne becerirsek onu yemek zorundaydık. İlk yıllarımızda Türk marketi yoktu, bütün alışverişimizi Alman marketlerinden yapıyorduk. (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Temmuz’un ortasındayız ne patlıcan ve biber ne de kabak ve yeşil fasulye bulunamıyor. Kendi aramızda Almanlar sadece patates, yumurta ve çokça tavuk tükettiğini söylüyorduk. Türkler gibi çokça sebze yemiyorlar. Bazen bir sebze sorduğumuzda, onu hiç bilmediklerini fark ediyorduk. Sonra hiç kuzu eti

satılamadığını fark ettim. Kuzu eti sorduğumuzda, koyun gibi koktuğu için çok tüketilmediğini söylüyordu.” (Zaimoğlu, 2013, s. 55)

Alman yemek kültürüne uyum sağlayamayanlar ise (kültür şoku) gerekli ölçüde gıda tüketemedikleri için hastalanmış (Özdemir, 2014, s. 37) ve K6 örneğinde görülebileceği gibi hâkim kültürü ret etme davranışını ortaya koymuştur:

“İlk gittiğimde hiç yemek yiyemedim, hastalandım. Her şeyin kokusu, tadı bana değişik geldi, midemi bulandırdı, aylarca patates, ekmek yedim. Sonra alıştım tabii, yoğurt, süt hepsini almaya başladım. İnsan bilmediği, yabancı olduğu yere gidince bir garip oluyor tabii.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi farklı bir kültüre sahip olan bir toplumun içinde yaşamak zorunda kalan Türk işçiler, gündelik hayatın her alanında zorluk çekmişlerdir. Ancak yeri gelmişken ifade edilmelidir ki, dil ve iletişim eksikliğinin dışında kalan birçok sosyal hayata ilişkin sorunlar din kaynaklı kültür farklılıklarından meydana gelmiştir. Örneğin, taharet musluğuna olan ihtiyaç hadesten taharete, ayakkabıyla evlere girilmemesi necasetten taharete, gıda tercihi ve beslenme alışkanlıkları helal ve harama dayanan kültürel farklılıklardır. Dolayısıyla batı toplumundan farklı olarak İslam dinine mensubiyet bu anlamda birçok kültürel farklılığı beraberinde getirmiştir.

Farklı bir kültürün içinde yaşam, sosyal hayatla sınırlı kalmayarak dinî hayata ilişkin birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Bu noktaya ileride detaylı bir şekilde değinilecektir. Öncesinde işçi lojmanlarında hayat şartlarına, aile birleşimine ve Türk mahallelerin oluşumuna değinilecektir. Nitekim kötü çalışma şartları ve kötü konaklama imkânları da alman topluma olan uyumu zorlaştırmış, Türklerin kenar mahallelerinde kendi içlerinde bir dünya kurmalarına zorlamış ve kültür şokun uzamasına sebep olmuştur.

3.3.2. İşçi Lojmanlarında Hayat Şartları

Türk işçiler çalıştıkları şehirlerde, işveren tarafından kendilerine tahsis edilen “Heim” adındaki işçi lojmanlarında kalmışlardır. Bu lojmanlar apartman şeklinde olduğu gibi yaygın olarak barakadan, eski atölyeden, depodan, çatı ve bodrum katından dönüştürülmüş kolektif yaşam alanlarıdır. Tuvalet ve banyolar ortak kullanılmıştır. Böylelikle yirmi kişi bir duş, on kişi bir pisuar ve tuvalet kullanmıştır. (Perşembe, 2005,

ss. 65-66). 1962 yılında yabancı işçilerin üçte ikisi bu tarz az maliyetli baraka ve kamp alanlarında konaklamışlardır (Lingl, 2018, s. 35).

Katılımcılar, kaldıkları lojmanların bina veya baraka olduğunu, odaların ikiden altı kişiye kadar değişik kapasitelerde olduğunu ve mutfak, tuvalet ve duşların ortak kullanıldığını ifade etmişlerdir:

“Heim’da (lojmanda) tuvalet ve mutfak ortak kullanım alanıydı. İki, üç ve dört kişilik odalar vardı. Ben Karadenizli bir arkadaş ile beraber iki kişilik odada kaldım 2 yıl boyunca.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Şirketin yanında barakalar hazırlanmış. Türkiye’den gelen on yedi kişi orada kalıyorduk. Bizi sabah alıp uzaklara çalışmaya götürüyorlardı. Her gün başka şehre gidiyorduk. Evlerin temelinde asfalt döküyorduk, yol yapmıyorduk.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Heim’da (lojmanda) dairenin mutfağı ve lavabosu ortaktı. Mesela dairede 3 oda vardı. Her oda 4-6 kişi kalıyordu. O dairede kalan herkes ortak kullanıyordu mutfağı, lavaboyu.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Lojmanımız, fabrikanın bahçesindeydi. 20-30 kişi orada kalıyorduk, odalar 2 kişilikti, tuvalet ve banyo ortaktı. Sadece Türk işçiler kalıyordu orada, iki katlıydı her katta bir mutfak bir tuvalet banyo vardı. İki mutfağımız vardı, nöbetleşerek yemeklerimizi yapıyorduk.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Hanımla çocukları yanıma alasıya kadar Heim’da (lojmanda) kalıyordum. 20 kişi bir Heim’da (lojmanda) kalıyorduk odalar iki kişilikti. Mutfağımız bütün Heim (lojman) sakinleri için ortaktı.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“Fabrika’nın arsası içinde barakalar hazırlamışlar işçiler için. Biz de orada kaldık eş ve çocuklarımızı getiresiye kadar. 4 ve 6 kişilik odalar vardı. 20-23 Türk bir arada kalıyorduk. Mutfağımız ve WC ortaktı.” (K22, Erkek, Isparta, 1963, Dortmund)

“Heim’da (lojmanda) sadece Türkler kalıyorduk, Mutfak ve ocağımız ortaktı.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzflun)

Bazı şehirlerde Türk işçiler diğer ülkelerden gelen yabancı işçilerle komşu veya aynı binada konaklamışlardır:

“Fabrikaya girince Heim’da (lojmanda) kaldım. Orada İtalyanlar da kalıyordu ama onların binası ayrıydı. Biz Türkler ayrı binada yalnız kalıyorduk.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Firmanın Heim’ı (lojmanı) vardı orada kaldık İtalyanlarla beraber.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

İşverenler tarafından karşılanan lojmanların iş yeri ile yan yana, aynı arasa içinde bulunması (K3, K7 ve K22) elbette anlaşılır bir durumdur. Konaklama masraflarının işverenler tarafından karşılandığı düşünüldüğünde, mevcut fabrika arsasının içine inşa edilen barakalar en ucuz ve işçilerin iş yerine yayan ulaşabilmesi açısından en verimli yöntem olmuştur.

İşçiler geçici süre kalacaklarını düşündükleri F. Almanya’ya ailelerini getiresiye kadar bu işçi lojmanlarında kalmışlardır. K12 ve K22’nin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere işçiler eş ve çocuklarını F. Almanya’ya getirdiklerinde kendi evlerini kiralamış ve kurmuşlardır. Ancak Türk işçilerin kendi evlerini kurasıya kadar eşleriyle birlikte bu işçi lojmanlarında kalmak zorunda kaldıkları durumlar da olmuştur:

“Ertesi gün gittik hanımı iş yerine kaydını yaptık. Ama hanım oranın lojmanında kalıyor ben bizim fabrikanın lojmanında bu iş böyle olmayacak. Patronla konuştum kabul etmedi. Ben de bir hafta sonra doktordan rapor aldım, işe gitmedim. Patron hemen telaşlandı ‘ne oldu da hemen rapor aldın daha yeni geldin’, dedi. Ben de ‘hanımla bana oda vermedin ben de her gün onun yanına gidip gelmekten üşüttün hasta oldum’ dedim. Böylelikle Hanımla bana bir oda verdiler Heim’dan (lojmandan). Kendi evimize çıkıncaya kadar orada kaldık” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

“İlk geldiğimizde evimiz yoktu, Heim’da (lojmanda) kaldık. Biz geceden geldik, erkeklerin kaldığı Heim’a (lojmana). Eşimin oda arkadaşları odayı boşaltmışlar biz geleceğiz diye. Sabah, ‘siz evinizi kırılasiya kadar burada idare edin biz başka yerde kalırız’ dediler. Yaklaşık iki aya yakın Heim’da (lojmanda) kaldık. (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

Çalışma umuduyla turist olarak Almanya’da bulunan Türkler, kendileriyle aynı durumda bulunan turistlerle bir daire paylaşmışlardır. Onlara işveren tarafından lojman imkânı sunulmadığından konaklamayı kendi imkânlarıyla karşılamak zorunda

kalmışlardır. Böylece aynı durumda olan birkaç iş arkadaşının ortak bir daire kiralamaları söz konusu olmuştur:

“İlk Stuttgart’ta ormanda barakalarda kalıyorduk, sonra Hanau’a gelince dört arkadaş ortak bir yer tutmuştuk. Orada 6 ay beraber kaldık. Çocuklar gelince de kendi evimizi tuttuk.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Turistlerin kiraladıkları bir daire vardı, ben de orada kaldım.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

“Bir hafta falan sürdü oturumun çıkması, çalışma izni bekleyen altı kişi bir dairede kaldık. Çalışma izni çıkınca İnşaat firmasına girdim.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

Tekrar işçi lojmanlarına dönecek olursak bu lojmanlarda Türk işçilerine yemek hazırlanmamış, işçiler kendi imkânlarıyla yemeklerini ortak mutfaklarda pişirmişlerdir:

“Yemeğimizi kendimiz yapıyorduk. Aslında fabrikanın yemekhanesi vardı ve bizlere yemek çıkıyordu ama bizim Türkler hiç gitmezdi. Çünkü domuz eti takıntımız vardı, bazen tavuk çıkınca yeniliyordu ama çoğu kez tercih edilmiyordu, yemeğin içeriği tam bilinmediği için.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Heim’da (lojmanda) herkes kendi yapıp kendi yiyordu. Öyle nöbet sistemimiz yoktu.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“İki mutfığımız vardı, nöbetleşerek yemeklerimizi yapıyorduk. Dört-beş kişi nöbetçi oluyordu, yemeği yapıp tencereyle bırakıyorlardı. İsteyen alıp karnını doyuyordu” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“İki kişi kalıyorduk odda, ‘ben yemekten anlamam, getirmesi bulaşığı bana ait pişirmesi sana ait’ dedim, öyle anlaştık oda arkadaşımle.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

Yemeğimizi oda arkadaşımle ortak yapıyorduk. İşten erken gelen, müsait olan yemeği pişiriyordu, alışverişi ortak karşılıyorduk.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“Mutfak ve ocağımız da ortaktı. Kendin pişir kendin ye.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzflen)

K1'in iş yerinde sunulan yemeği tercih etmemesi, Türk işçilerin gıda konusunda karşılaştıkları en büyük sorun olan helal gıda konusuna işaret etmektedir. Bu konu ileride müstakil bir başlık altında ayrıyeten tartışılacaktır. İşçi lojmanları konaklamayı yanında ayrıca Türk işçilerin beraber vakit geçirdikleri ilk mekânlar olmuştur. İşçilerimiz lojmanlarda birbirleriyle dertleşmiş, destek bulmuş, ibadet etmiş ve eğlenmişleridir:

“Heim’lar (lojmanlar)buluşma yerlerimizdi, farklı şehirlerde kalan arkadaşlar bizim lojmana gelirlerdi, biz onların lojmanına giderdik ziyarete. Böylece Müslümanlar arasında bir irtibat vardı ve sürdürülüyordu. [...] Lojmanda Malatyalı Hacı Abdullah isminde bir abimiz vardı o bizden biraz yaşlıydı. O bize ‘bakın bura kâfir memleketidir, namazınızı falan kılın’ diyerek öğütlerde bulunuyordu. Elhamdülillah böylelikle namaza başladık, lojmanda odalarda beraber kılıyorduk namazları, bazen de kaçırıyorduk ama.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln

“İki tane büyük salon vardı Heim’in (lojmanın) bodrumunda, buralarda Cuma namazları kılınıyordu.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Bizim Heim’da (lojmanda) sivaslı A. R. isminde arkadaşımız vardı. Akşamları bizlere bağlama çalardı, türküler söylerdik. Bazen kart oynardık aramızda. Bir de Hasan amcamız vardı, Türkiye’ye gidip gelenlerle sucuk göndertirdi Türkiye’deki akrabalarına. Canımız et çektiği zaman hepimize sucuk pişirirdi, çok bonkördü. Eşimiz dostumuz Heim’daki (lojmandaki) arkadaşlarımızdı, sonradan herkes ailesini getirdi karıştık gittik.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Güzel bir arkadaşlık ortamı vardı. Vardiyalı çalıştığımız için hep birlikte olamıyorduk, hafta sonları da dışarıya çıkıyorduk genellikle. Bazen odada tek başıma vakit geçiriyorduk, bazen diğer arkadaşların odasında toplanıyorduk. Herkes memleketinden bahsediyorduk, çocuklarının resimlerini gösteriyordu. Türkiye’deki olayları, siyaseti konuşuyorduk. Şimdiki gibi takip edemiyorduk ama o zamanlar, bir olay olduysa birkaç gün veya bir hafta sonra haberimiz oluyordu.” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

İşçi lojmanları Türk işçilerin sadece barınma ihtiyaçlarını giderdikleri değil aynı zamanda Türklerin birlik, beraberlik ve dayanışma ihtiyaçlarını giderdikleri mekânlar olmuştur. İlaveten lojmanlar birlikte türkü, şarkı söylenerek veya kâğıt oynanarak

eğlenilen, farklı lojmanlarda kalanların gelip gitmesiyle Türkler arasında bir arkadaşlık bağın oluşmasına katkı sağlayan ve gerek memleket hatırlarının anlatıldığı gerekse Türkiye gündeminin konuşulduğu kolektif yaşam alanları olmuştur. Elbette lojmanlar aynı zamanda dinî ibadetlerin yerine getirilmesini de mümkün kılmıştır. Kimi lojmanlarda dinî ibadetler odalarda yerine getirilirken (K7) bazı lojmanlarda fiziki şartlara bağlı olarak büyük salonlarda toplu şekilde cuma namazları bile kılınmıştır (K19). Dolayısıyla lojmanlar, Türklerin hem sosyal hem de dinî ibadet ihtiyaçlarını giderebildikleri yerler olmuştur. Böylece işçi lojmanları ileride Türk işçiler tarafından kurulacak olan ibadethane, kahve dernek gibi kuruluşların temelini oluşturmuştur. Zaman içinde işçiler ailelerini getirip kendi evlerini kurmalarıyla bu işçi lojmanları tarihe karışmıştır. Birlikte olma, dayanışma ve toplu ibadet gibi ihtiyaçlarını karşılamak isteyen işçiler, işçi lojmanlarının sunduğu kolektif yaşam fırsatının eksikliğinde teşkilatlanma ihtiyacı duymuşlardır.

3.3.3. Memleket Hasreti ve Giderme Yolları

Özellikle ilk yıllarda Almanya’da yabancılık hisseden Türk işçiler sürekli kendilerine memleketlerini hatırlatacak, memleketlerine olan hasretlerini azaltacak aktivitelerde bulunmaya özen göstermişlerdir. Yukarıda Türk işçilerin işçi lojmanlarında sürekli Türkiye üzerine sohbet ettiklerinden bahsetmiştik. Bunun yanında ilk önce radyo ve tren garları ve daha sonra Türkler tarafından kurulan dernekler (cami, kahve vb.), işçilerin Türkiye hasretini giderme konusunda yardımcı olmuştur.

Köln radyosu, Batı Alman Radyosu tarafından 2 Kasım 1964’den itibaren yayın hayatına başlayan ilk Türkçe radyo programıdır. “Burası Köln Radyosu!” sloganıyla meşhur olan Türkçe radyo programında, haberler ve ardından Türkçe şarkılar dinleyiciler ile buluşmuştur. Her gün 17:45 ile 18:30 saatleri arasında 45 dakikalık yayın yapan Köln Radyosu, Türk işçiler tarafından sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Köln Radyosu’ndan sonra Hessen Radyosu, Hür Berlin Radyosu ve Bremen Radyosu da Türkçe programlar yayınlamaya başlamıştır (Wikipedia, 2020). Katılımcılardan K2 her gün Köln Radyo’sunu dinlemek radyonun başında beklediğini, K6 da Köln Radyosu’nu dinlemek için her gün alt komşusunun kapısını çaldığını belirtilmiştir:

“O zamanlar sadece Köln Radyosu vardı. 17:45 de başlıyordu, onu beklerdik. O da cızır cızır ne dediği de anlaşılmıyordu, ama yine de her gün radyonun başında beklerdik. Hızlıca haberleri veriyorlardı ardından bir eser. Hiç Türkün olmadığı yerde ilaç gibi geliyordu” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“İlk altı ay bir köyde kaldık. Orada Türkler yoktu. Beyim işten sonra eve gelmez, kahveye giderdi. Ben ağlardım, yalnızlıktan. Altımda alman ev sahibi oturuyordu. Günde 45 dakika Türkçe yayın yapan Köln Radyosu vardı, her gün onu dinlemeye inerdim, bizim radyomuz yoktu. Onu dinlerken kendimi Türkiye’de zannedyordum, çok hoşuma gidiyordu, rahatlıyordum. Radyoyu dinler hemen yukarı çıkardım, çünkü dil bilmiyorum, konuşamıyorum Alman komşumla.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Lojmanda Afyonlu Faruk abi vardı, bir tane radyo bulmuş gelmiş. Onun sayesinde dinliyorduk radyo. Köln Radyosu Türkiye’den haberleri anlatıyordu. Onun sayesinde Türkiye’de olup bitenleri takip edebiliyorduk. Bazen bir hafta öglenci çalışıyorduk, o hafta denk getiremiyorduk Türkçe yayını. Önemliydi tabii memlekette olup bitenden haberdar olmak, Almanya’da çalışsak bile aklımız hep Türkiye’deydi, bugün de böyle” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Bir gün nasıl olduysa TRT’yi denk getirdik. Bir daha bulamayız diye radyonun düğmesini tutkalla yapıştırdık. Sonra da o çaldı biz ağladık.” (Duman, 2019, s. 59)

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere radyo, memleket hasretini giderme konusunda yardımcı olmuş ve işçilerde de Türkçe radyo yayınlarını sıkı bir şekilde takip etmişlerdir. Özellikle eşleri isteyken evde yalnız kalan kadınlar için Türkçe radyo yayınları onları psikolojik olarak rahatlattığı anlaşılmaktadır. Nitekim K2’in *“ilaç gibi geliyordu”* ve K6’nın *“kendimi Türkiye’de zannedyordum, çok hoşuma gidiyordu, rahatlıyordum”* ifadeleri bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İlaveten Türkiye gündemini takip etme hususunda da Türkçe radyo yayınları işçiler için önemli olmuştur.

Radyonun yanında memleket hasreti giderme aracı olarak tren garları önemli role sahip olmuştur. Sadece Türkler arasında değil, F. Almanya’da çalışan bütün yabancı işçiler hafta sonlarında en şık kıyafetlerini giyerek, tren garının yolunu tutmuşlardır. Adeta yabancıların haftalık buluşma yeri haline gelen tren garları, Türk işçilerine F.

Almanya’da ilk ayak bastıkları yerler olarak Türkiye’yi hatırlatmıştır. Bunun yanında işçiler tren garlarında arkadaşlık bağlarını genişleterek dayanışma duygularını güçlendirmişlerdir (Duman, 2019, s. 51):

“Hafta sonlarında tren garları Türklerin buluşma yerleriydi. Yeni gelen olursa onlara yardımcı olunuyordu, Türkiye’ye giden olursa onunla memlekete emanet gönderiliyordu. Şehrin bütün Türkleri orada tanışıyor, hemşeri hemşerisini buluyordu.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Bazen benim izin günlerinde vardiyadan dolayı lojmandaki arkadaşlar çalışıyordu. Tren garına gidiyordum ben de. Orada mutlaka Türkler oluyordu. Orada başka arkadaşlar ediniyordum, muhabbet ediyorduk, şehri geziyorduk.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“Cumartesi sabahı Mustafa, Şevket, ve Kadir takım elbiselerini giyiniyorlardı. Bütün izin günlerinde süsleniyorlardı. Hep beraber hazırlanıp tramvayla tren garına gidiyorduk. Tren garı yabancıların en meşhur buluşma yeriydi hem Türkler hem de İtalyanlar için. Bunun sebebi burası Frankfurt’a ayak bastığımız ilk yerdi.” (Zaimoğlu, 2013, s. 46)

Görsel 3.0.13. Tren Garında Yabancı İşçilerin Buluşması. (Berger ve Mohr, 1987)

Yukarıdaki görselde tren garındaki yabancı işçilerin buluşması görülmektedir. Kümeler halinde duran işçilerin sohbet ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca hepsinin kıyafetinin özenli ve düzgün olduğu da gözlemlenebilmektedir. Türk işçiler burada bir yandan yeni gelen işçiler karşılarken diğer yandan memlekete gidenleri uğurlamış ve onlarla Türkiye'ye göndermek istedikleri şeyleri emanet etmişlerdir (K1). Diğer yandan yeni arkadaşlık edinmek isteyen işçiler boş vakitlerini (izin günlerini) tren garında geçirmişlerdir (K12).

Günlük takip edilen Türkçe radyo yayını, işçi lojmanlarında gerçekleştirilen sohbetler ve tren garlarında diğer Türklerle kurulan arkadaşlık bağlarının yanında Türk dernekleri de işçilerin bir araya gelerek destek buldukları ve yabancı bir ülkede yaşamının beraberinde gelen zorlukları göğüslemekte birbirlerine yardımcı oldukları mekânların başında gelmektedir. Elbette kronolojik sıra olarak belki en son dernekler gelse de etki açısından ilk sırayı almaktadır. Bu noktada Türkler açısından teşkilatlanmanın önemine bir örnek ile değinilip sonraki bölümlerde daha detaylı ele alınacaktır:

“1971 Frankfurt Fatih Cami kuruldu. Hepsi bir yerde olmak şartıyla. Cumaları çalıştığımız için gidemiyorduk. Biz pazar günleri izinliydik, her Pazar mutlaka oraya giderdik. Türklerle tanış olalım, cemaate dahil olalım diye. Hasret gideriyorduk bu şekilde.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

K11'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Türklerin bir araya gelip birbirlerine destek oldukları dernekler, camiler her fırsatta ziyaret edilmiş ve hâkim kültür içinde kendi kültürlerini yaşatmaya çalıştıkları sığınılacak bir liman olarak görülmüştür.

3.3.4. Aile Birleşimi

23 Kasım 1973 tarihinde işçi alımının durdurulmasıyla F. Almanya'ya göç aile birleşimiyle devam etmiştir. Aile fertlerinin F. Almanya'ya getirilmesi belirli bir bekleme süresine ve bazı şartlara bağlıydı. F. Almanya'da oturma izni bulunan, ailesinin geçimini ve barınmalarını sağlayacak maddi gelire ve imkâna sahip olan kimse, eş ve yirmi bir yaş altındaki çocuklarını bu kapsamda F. Almanya'ya getirilebiliyordu. Eşler eyaletlere göre farklılık gösteren belirli bir süre sonra çalınma iznine sahip olabiliyorlardı. Her ne kadar diğer ülkeler ile yapılan anlaşmaların aksine Türkiye ile imzalanan iş gücü anlaşmasında

işçilerin ailelerini yanlarında getirme hakkına değinilmemiş olsa da bu pratikte böyle olmamıştır (Hunn, 2011, s. 15,26,49).

İş ve İşçi Bulma Kurumu Araştırmaları'na göre Almanya'ya çalışmaya giden Türk işçiler arasında evli olanların oranı %92'dir (Türkdoğan, 1973, s. 6). Bu veriden hareketle eş ve çocuklarını geride bırakarak Almanya'ya çalışmaya gelen Türklerin farklı sebeplerden dolayı ülkelerine geri dönmeyi ertelemeleri sonucunda ailelerini yanlarını almaları doğal bir süreçtir. Nitekim göç, her bir aile bireyi için farklı zorlukları beraberinde getirmiştir. Aile yaşamından uzaklaşma ve eş ve çocuklarla olan kişisel fiziki temasın eksikliği göç eden bireyleri yalnızlığa sürüklemiştir. Aileden ayrı bir hayat, yabancı işçinin eş ve veli olarak sosyal işlevini kaybetmesine yol açmıştır. Ayrıyeten erkek yabancı işçilerde aile babasından bekâr erkeğe doğru bir rol kaymasına da yol açmıştır. Diğer taraftan geride kalanlar için de zorluklar söz konusu olmuştur. Örneğin geride kalan eş, ailenin bütün sorumluluğunu tek başına yüklenmek zorunda kalmıştır. Bu durum hem psikolojik hem de fiziki sonuçlar doğurmuştur. Özellikle çocukların yetiştirilmesinde hem anne hem de babanın rolünü üstlenmek zorunda kalmıştır. Aynı şekilde geride bırakılan çocuk için de babanın eksikliği eğitimi ve yetişmesini olumsuz etkilemiştir (Lingl, 2018, ss. 34-35). Dolayısıyla her bir aile bireyi için zorlu olan bu sürecin sonlanması gerekiyordu. Ya Almanya'da bulunan işçi tekrar Türkiye'deki evine dönecekti ya da eş ve çocuklarını Almanya'ya getirecekti.

Katılımcılar, kendilerine yöneltilen “*Tek başına bağladığınız bu serüvende neden aileniz ile devam etmeye kara aldınız?*”, sorusuna şu cevapları vermişlerdir:

“İki yıl boyunca bekâr yaşadım. Zor oluyordu tek başına hemen de dönmek istemiyordum. 1968'de eşimi getirdim” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“İki çocuğum vardı onları Trabzon'da bıraktım tek başıma geldim. Baktık daha buralardayız, beş yıl sonra onları da getirdim yanıma.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“İki çocuğum vardı, üç yıl sonra onları da aldım yanıma. Çocuklarımı ilk gelişimde yanımda getirmemenin iki sebebi vardı. Birincisi, buraları görmeden bilmeden ev ayarlamadan getiremezdim. İkincisi, burada iki yıl kalma niyetim vardı, en fazla üç yıl kalırım diyordum. Şartlar değişince burada kalmak icabet etti, çocukları aldım yanıma.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“Evli ve üç çocukluydum Almanya’ya geldiğimde. Onları geride bırakarak geldim. Aile olmadan düzen olmuyor, bir yıl geçmeden, yaklaşık dokuz ay sonra onları da getirdim yanıma.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Benden sonra küçük kardeşimi de getirdik Almanya ’ya. Hatta onun yaşı büyüktü, gelemiyordu. Kayseri’de mahkeme kararıyla yaşını küçülttük, öylelikle getirdik. Bütün erkekler burada olunca, annem ve kız kardeşim köyde yalnız kalıyordu. Başları boş kalınca, onları da yanımıza aldık. 1981’de de annem ve kız kardeşimi getirdik Almanya ’ya.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

“Daha fazla para biriktirmek için Türkiye’ye dönemeyince ailemizi yanımıza getirdik. Tam sekiz sene sonra çoluk, çocuk, hanımı getirdim yanıma, Almanya ’ya. Bir ben değil herkes getirdi. Bizim hanım bana mektup yazmıştı. ‘Filanca eşini Almanya’ya götürdü, sen niye beni götürmüyorsun’, diye. Eş ve çocukları getirmek çok kolaydı. Ben buradan istek yapıyordum, evrakı giden biriyle gönderiyordum. Onlar da oradan pasaport çıkarttırıyordu. Uçağa atlayıp geliyorlardı.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

Anlaşıldığı üzere, Türk işçiler çıktıkları yolculuktan planladıkları sürede, dönemeyince -bu birkaç yıl çalıştıktan sonra dönmek şeklinde planlanmıştır- eş ve çocuklarını da yanlarına almışlardır (K1, K3, K12, K15). İlave olarak tek başına yaşamının beraberinde getirdiği zorluklar da eş ve çocukların zincirleme göçünde etken olmuştur (K1, K8). Diğer taraftan Türkiye’de kalanların başlarında bir erkeğin bulunmaması veya geride kalan eşlerin kendi istekleri de ailelerin birleşmesinde rol oynamıştır (K13, K15).

Eşlerin ayrı olmalarından daha dramatik olanı, eşlerin birlikte F. Almanya’ya çalışmaya gidip çocuklarını geride bırakmaları olmuştur:

“Eşim ilk kendi gitti Almanya’ya çalışmaya sonra beni de aldı yanına. Bir oğlumuz vardı onu anneannesine bıraktık, çok uzun kalmayı düşünmüyorduk çünkü. Sonra Almanya’da ikinci oğlumuz oldu, geri dönmeyi de o zamanlar düşünmüyorduk. Öyle olunca büyük oğlanı da aldık yanımıza.” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“İlk gelişiminde bir oğlumuz vardı onu getirmedi, altı ay bir sene arası annem bakıyordu çocuğa Türkiye’de. Sonra biz özledik dayanamadık, öyle olunca getirdik aldık çocuğumuzu yanımıza. Eşim sabahları çalışıyordu öğlene kadar,

ben de öğleden sonra çalışıyordum, öyle idare ediyorduk.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“İşçi olarak gidişimde çocukları yanımda götürmedim. Biri bir diğeri dört yaşındaydı, onları ablama bıraktım ve tek gittim eşimin yanına. Yıllar sonra ben kendim dönenemeyince onları getirdim Almanya'ya.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

Geride bırakılan çocuklar genellikle büyük anne-babalarına veya diğer yakın akrabalara emanet edilmiştir (K2, K3, K6). İster tek ister çift olarak F. Almanya'da çalışan ve çocuklarını geride bırakanlar, Türkiye'ye geri dönüşü gerçekleştiremeyince zorunlu olarak (eş ve) çocuklarını yanlarına almak zorunda kalmışlardır.

Özellikle 1970'li yıllarda artan aile birleşimi sonrasında geri dönüş düşüncesi ve imkânı kısır döngüye girmiştir. Nitekim geri dönemedikleri için ailelerini yanına alan işçiler, bu sefer bireysel olarak gerçekleştiremedikleri dönüşü, aile olarak gerçekleştirmeleri daha da zor olmuştur:

“Amacımız burada tek başına çalışarak, Türkiye'de kendimize bir şeyler alabilmektir. Çocuk da okula başlayınca burada, artık Türkiye'ye temelli dönme gibi bir düşüncem olmadı.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Masa başı işi bıraktık Türkiye'de, geldik buraya inşaatta omuzumuzda çuval taşıyoruz yedinci kata. Çok zoruma gitti. Geri gitmeye de ar ediyorum. O güzel işi bırakıp geldik buralara. Beş yıl boyunca sürekli geri dönmenin yollarını arıyordum, ama bir türlü istediğim parayı biriktiremediğim için dönemedim. Sonra çocukları da getirince buraya, artık hayal oldu. Hatta en ufak oğlanı orada amcasına bıraktım, en azından birisi Türkiye'de kaslın, kapımız olsun niyetiyle. Ama durmadı, çok ısrar etti, iki yıl sonra onu da getirdim. Olduk buralı.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Türkiye'de 2400 lira kazanıyordum. Almanya hevesiyle geldik buralara 750 Mark kazanıyordum aylık. O zamanlar Mark 1.25 liraydı. Bir hesap ettim ben 900-1000 lira arası kazanıyorum. İş akdimiz bir yıllıktı, biter bitmez döneceğim dedim. Çevremizdekiler az daha dur dediler. Erteleye erteleye kaldık buralarda.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

“Aslında bir kamyon alacaktım, iki sene çalışıp dönecektim. Sadece ben değil hepimiz öyle. Bizim köylü on üç kişiydik. Kimimiz ev kimimiz traktör parası biriktirip dönecekti. Bir sene doldu, hadi bir sene daha duralım, sonra hadi altı ay daha derken çocukları da getirdik buraya. Çocuklar okula başladı, biz Almanya’ya alıştık.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

“Almanya’da iki sene çalışıp biraz sermaye biriktirip dönmekti niyetim. Fakat her Türkiye’ye izine geldiğimde şartlar değişmiş oluyor, az daha kalalım diyoruz. Böylece burada kaldık.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“Ben köyden çıktığımda 25 kuruş param vardı. Herkese borçlanarak geldim Almanya’ya. İle borçlandık Almanya uğruna. Borcumuzu hızlıca ödeyelim diye makarna patates yedim her gün. İki sene boyunca borç ödedim. Hanım’dan verdikleri borcu geri isterlermiş. Ben de buradan kazandığımın hepsini göndermeye çalışırdım, ile güne karşı borcumuzun lafi sözü olmasın diye. Tam iki sene borç ödedim. Ondan sonra borçları bitirdik, nasıl geri döneceksin yaptığım masrafta iki yılda çıkarmışım. Mecburdum Almanya’da devam çalışmaya.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

Geri dönüş ertelendikçe, imkânsızlığa doğru uzamıştır (K3, K5, K8, K10). Diğer taraftan, Türkiye’de devam eden ekonomik sorunlar da Türklerin F. Almanya’da çalışmaya devam etmelerinde etken olmuştur (K12, K15). Özellikle işçi çocuklarının Almanya’da okula başlamaları, geri dönüş düşüncesini doğrudan etkilemiş ve kalıcılığın kabullenilmesini sağlamıştır (K3 K8, K10). Türkdoğan’ın araştırmasına göre işçilerin %72’si kazançlarını arttırmak, %17’si çocuklarının eğitimini sağlamak ve %15’i mesleki bilgilerini geliştirmek için bir süre daha F. Almanya’da kalmayı tercih etmişlerdir (1973, s. 14). Eş ve çocukların da Almanya’da yaşama başlamasıyla Türk işçiler artık lojmanlardan ayrılarak kendi evlerini kiralamaya, kendi hayatlarını kurmaya başlamışlardır. Böylece Almanya’daki Türkler “misafir işçi” kavramından sıyrılarak Almanya’ya kök salacak olan Türk varlığının temellerini atmışlardır. Böylece aile birleşimi Almanya’daki Türk varlığı açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.

3.3.5. İlk Oturulan Evler ve Mahalleler

Eşlerini ve çocuklarını F. Almanya'ya getiren Türkler, işçi lojmanlarından ayrılarak kendi dairelerini kiralamış ve yeniden bir ev dizmek durumunda kalmışlardır. Bu durum elbette işçiler için ciddi masraflar doğurmuştur. Dolayısıyla K2 ve K4'ün de ifadelerinden anlaşılacağı gibi işçilerin bazıları masrafları düşürmek için abi-kardeş olarak bir daireyi bölüşmüşlerdir:

“Ben ilk defa köyün dışına çıktım, yolculuk Almanya’da son buldu. Almanya ’ya vardık, iyi kötü bir ev kiralamış eşim. Evde sadece iki battaniye, bir tencere, birer kaşık, çatal, bıçak vardı. Evde bir tane tabak bile yoktu, eşim yemeğini pişirdiği tenceden yemiş. Abisi iki tane baza getirdi bize, onda yattık. Yani sıfırdan bir hayata başladık. [...]. Bu ilk kaldığımız yer şehrin dışında bir köydü. Hiç kimse yok Türklerden. Bir yere çıkamıyorsun, hapis gibi evdesin. Öyle olunca abisine, bize ev bul burası uzak, dedik. O da 3 odalı bir ev bulmuş ama büyük ve kirası yüksek diye bize seslenmemiş. Biz ısrarla onların yanına gelmek isteyince, beraber iki aile o eve taşındık. Birer oda bizlere bir odayı da çocuklara verdik. Masrafları bölüştük. Birkaç yıl beraber kaldıktan sonra aşağı daire boşaldı. Biz de aşağı daireye taşındık.” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“Yaklaşık iki aya yakın Heim’da (lojmanda) kaldık. Kayınım Hannover de kalıyordu, onun gelmesini bekledik. Kayınım gelince 2 odalı bir eve çıktık. İki aile bir dairede kalıyorduk.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

Bunun yanında Türklerin F. Almanya’da bulunan diğer akrabalarının yanına taşınma konusunda istekli oldukları da görülebilmektedir (K15). Bu noktada göçmen ağlarının, göçmenler için getirdiği avantajlardan yukarıda bahsedilmişti.⁹ Dolayısıyla F. Almanya’ya göç eden Türklerin akraba, hemşeri ve yakınlarının buldukları şehirlerde onlarla beraber ikamet etme istekleri yabancı bir ülkede yaşamının beraberinde getirdiği doğal bir süreç olarak değerlendirilmelidir (K3, K12, K20).

⁹ Bkz. yukarıda, s.17.

“Sonra arkadaşlarımızın oturduğu mahalleye taşındık, oradaki diğer Türk komşularımızın hanımlarıyla arkadaş oldu. Biz isteyken onlar beraber vakit geçiriyordu, iyi geliyordu eşime” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Yaklaşık iki aya yakın Heim’da (lojmanda) kaldık. Kayınım Hannover de kalıyordu, onun gelmesini bekledik. Kayınım gelince 2 odalı bir eve çıktık. İki aile bir dairede kalıyorduk.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Çocukları Almanya’ya getirmek için Türkiye’ye gitmeden önce iş yerinde beraber çalıştığımız Rifat abinin üst dairesi boştu, orayı tutmuştum. Sonra çok faydasını gördüm Türk komşulara sahip olmanın. Eş ve çocuklarımız beraber vakit geçiriyorlardı. Bir yere gittiğimizde aklımız evde kalmıyordu, anahtarı komşuya bırakıyorduk. Eşimle doktora filan giderken çocukları birkaç saatliğine komşuya bırakabiliyorduk.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“On üç gün Doğu Berlin’de kaldım, oradan kaçak olarak Batı Almanya’ya geçtim trenle, gece vakti. Akrabalarım vardı Gießen’de onların yanına geldim” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

“Eşimi Almanya’ya getirdikten sonra, önce iş yerime yakın ufak bir daire kiraladım, sonra köylümüzün oturduğu yerde bir daire boşladı, oraya taşındık. Biz oraya taşınınca eski oturduğumuz yerdeki komşumuzda yeni kiraladığımız apartmana geldi derken apartmanımız Türk apartmanı oldu.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

Hem yukarıda ortaya koyduğumuz akrabaların yakın yerlerde ikamet etme istediği hem de yabancı bir ülkede etnik olarak kolektif yaşamın sağladığı avantajlar, özellikle 1970’li yıllardan sonra işçilerin ailelerinin de göç etmesiyle Türk mahallelerinin oluşmasına yol açmıştır. Bu durumu daha net bir şekilde ortaya koyabilmek adına, Berlin Kreuzberg örneğinde oluşan Türk mahallesinin ortaya çıkışını incelemek faydalı olacaktır.

3.3.5.1. Kreuzberg Türk Mahallesi Örneği

Yukarıda etnik olarak kolektif yaşamın sağladığı avantajların ve akraba ve tanıdıklarla aynı mahallede oturma isteğinin, Türk mahallelerinin oluşmasında etkili olduğundan bahsedildi. Yine yukarıda kentsel dönüşüm kuramlarıyla ilgili kısa ve özet bir temel oluşturmaya çalışılmıştı. Bunlardan hareketle Türklerin ortak yaşam alanı oluşturdukları gerçeği, Türklerin oluşturdukları mahalleler arasında en popüler olan Berlin Kreuzberg örneğinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu anlamda Berlin'in Kreuzberg semti kentsel nüfus değişikliğinin en bariz örneklerinden biridir. Hoffmeyer-Zlotnik (1976) tarafından yapılan bir araştırmada 1970 yılının verilerine göre Kreuzberg semtinde bulunan binaların %69,9'u 1900 yılından önce inşa edildiği tespit edilmiştir. Aynı araştırmaya göre Kreuzberg semtinde bulunan 16.000 dairenin kentsel dönüşüm kapsamında yenilenmesi planlanmıştır. Dolayısıyla semtte bulunan binaların önemli bir çoğunluğunun yetmiş yaş ve üstünde olması ve kentsel dönüşüm projesine dahil edilmeleri, konut fiyatlarının düşük olmasını sağlamıştır. Bu da Türklerin ve diğer yabancı işçilerin Kreuzberg semtini tercih etmelerine yol açmıştır (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, s. 69). Bir yandan eski binalardan oluşan Kreuzberg semti yabancı işçiler için cazip bir merkez haline gelirken Almanların da yavaş yavaş göçmen işçilerden bağımsız olarak terk ettikleri bölge olmuştur. Nitekim Kreuzberg semti 1910 yılından 1970 yılına kadar (1950 hariç) sürekli nüfus azalması yaşamıştır. Bu azalma 1965 yılında bir önceki seneye göre 6,7'iken, 1970 yılında bir önceki seneye göre %11,5 olarak kayda geçmiştir (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, s. 46). Diğer taraftan 1968'den itibaren ciddi şekilde göç alan Kreuzberg semti, çok kısa bir süre içinde yabancı işçilerin özellikle Türk işçilerin mesken tuttıkları yer haline gelmiştir. 1971 yılında Kreuzberg'de resmî kayıtlara göre %57,5'i, diğer bir ifadeyle 11.200'ü Türk olmakla beraber toplam 19.511 yabancının yaşadığı görülmektedir. Bu sayı 1974'de 38.983 yabancı, bunun %66,9'u yani 26.062 Türk olacak şekilde çok hızlı bir şekilde yükselmiştir (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, s. 74). Burada, bu rakamlar ışığında iki nokta üzerine dikkat çekilmelidir. Birincisi, 1970 yılında Kreuzberg semti genel anlamda nüfus kaybı yaşarken Türk nüfusunun artışa geçtiğini görülmektedir. Özellikle 1970 yılındaki nüfus azalmasındaki artışın semte akın eden yabancı nüfusla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yukarıda aktarılan Gibbard'ın kentsel değişim süreci dikkate alındığında, üçüncü aşamanın Kreuzberg örneğinde 1970'li yıllarda gerçekleştiğini söylenebilir. Diğer bir ifadeyle yabancı işçilerin

konut kiralarının düşük olması sebebiyle Kreuzberg bölgesini tercih etmesi, Almanların binaları eski olduğu için zaten gözünden düşmüş olan Kreuzberg bölgesinden ayrılmasını hızlandırmıştır. İkinci olarak dikkat çekilmesi gereken nokta, Kreuzberg semtinde hızla büyüyen Türk nüfusudur. Konut fiyatlarının nispeten daha düşük olmasının yanında aynı etnik kökene sahip, aynı dili konuşan ve aynı kültürü paylaşan göçmenlerin bir arada yaşama isteği Türk nüfusunun aynı noktada yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu noktada 1971 yılında Berlin’de ev kiralayan 5.258 Türk’ün katıldığı bir araştırma bunu desteklemektedir. Araştırmaya göre, Türk işçilerin %25,4’ü iş yeri, %21,3’ü başka bir Türk, %19,8’i iş arkadaşı aracılığıyla evini kiralamamıştır (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, ss. 80-81). Anlaşılacağı üzere zincirleme bir şekilde Türk nüfusu belli başlı merkezlere yönelmiş ve yoğunlaşmıştır.

Kentsel değişim sürecinin dördüncü ve son aşaması, bölgenin yeni sakinlerine göre değişim geçirmesidir. Bu aşamayla birlikte “*succession*” olarak tanımlanan kentsel değişim tamamlanmaktadır. Kreuzberg örneğinde devam edilecek olursa, bölgede artan Türk nüfusu, Türk işletmelerinin açılmasını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Kreuzberg semtinin sadece nüfus yapısında değil, aynı zamanda altyapı anlamında da değişimler meydana gelmiştir. Yine aynı araştırmaya göre, Kreuzberg’de bulunan yedi cadde üzerinde otuz adet Türkçe levhası veya yazısı olan işletme tespit edilmiştir. Bunun yanında 1972 yılının resmî rakamlarına göre Kreuzberg semtinde toplam yüz on sekiz yabancı işletmenin bulunduğu, bu işletmelerden en yüksek frekansla yirmi birinin Türk işletmesi olduğu belirtilmiştir (Hoffmeyer-Zlotnik, 1976, s. 136). Bu değişim elbette sadece nüfus ve işletme sayılarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Türklerin ibadetlerini yerine getirebilecekleri, sosyalleşebilecekleri ve kültürlerini özgürce yaşayabilecekleri dernek ve camilerin kurulmasıyla da devam etmiştir.

Elbette bu değişim rakamlarla ifade edildiği kadar kolay olmamıştır. Nitekim, Türklerin oluşturduğu mahallenin içinde kalan ve azınlık durumuna düşen Almanların bu durumdan hoşlanmaması ve Türklere karşı ön yargı beslemesi doğal bir sonuç olmuştur. Böylece zaman zaman yabancı düşmanlığı içeren yazılı ve sözlü saldırılar kaçınılmaz olmuştur. “*Ausländer Raus*” (Yabancılar Defolun) ve “*Türken Raus*” (Türkler Defolun) gibi söylemler günümüze kadar gelmiştir (Gedik, 2010, s. 55).

3.4. Türk İşçilerinin Dinî Hayatı ve Teşkilatlanma İhtiyacı

Yukarıda Türk işçilerin karşılaştıkları sosyal sorunlar ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak yabancı bir kültür içinde yaşamak sadece gündelik hayatta zorluklar meydana getirmemiştir. Aynı zamanda farklı bir dinî inanca sahip olan toplumun içinde yaşamak dinî tecrübenin pratik ifadesini zorlaştırmış ve birçok yeni ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Türkiye’de ibadet mekânlarının hazır bulunuşu, homojen bir toplum içinde yaşanması, Türk işçilerin göç sonrası yeni zorluklara göğüs germesini gerektirmiştir. Bu noktada Türk işçiler, ilk etapta işçi derneği, kültür derneği, İslam cemiyeti gibi örgütlenme sürecine girerek bir yandan Türkler arasında dayanışma ihtiyacını diğer taraftan da dinî ibadetlerin yerine getirilmesini sağlayacak olan ibadethane ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Özellikle ayrımcılığa uğranmış ve aşağılanmış olarak hissedilen ev sahibi toplumunda dinî topluluk, göçmenler için saygınlık ve hürmet görebildikleri taktirde bir sığınak olarak işlev görmektedir (Korkmaz, 2011b, s. 15). Dolayısıyla hem yukarıda bahsedilen sosyal sorunların giderilmesi hem de dinî ibadetler için ihtiyaç duyulan fiziki imkanların sağlanması açısından Türklerin ilk teşkilatlanma süreci önemli bir yere sahiptir. Çalışmanın konusu gereği burada sadece ibadethane, mescit, cami odaklı teşkilatlanma faaliyetleri ve süreçleri ele alınacaktır. Ancak öncesinde F. Almanya’ya işçi olarak göç eden birinci (kısmen ikinci) nesil Türklerin dinî hayatı ve onları teşkilatlanmaya mecbur bırakan zorluklar ele alınacaktır.

3.4.1. Dinî-Kültürel Davranışlarda Yaşanan Değişim

Göç sonrası Türk işçilerin kültür şoku sonucunda sadece sosyal uyum konusunda değil aynı zamanda dinî ibadetlerin yerine getirilmesinde de zorluk yaşadıkları görülmüştür. K1, Türkiye’de beş vakit namaz kılan birisiyken Almanya’nın temizlik kültürüne bağlı olarak mutmain olacak şekilde temizliği sağlayamadığı için bir süre namazlarını kılamadığını ifade etmiştir:

“Ben Almanya’ya namaz kılar vaziyette gittim. Türkiye’de her şey Müslümanlar için tasarlanmış, düşünülmüş. Şimdi tirene bindik, lavabonun temizliği, genişliği ve düzeni abdest almaya uygun değil. Tuvaletin taharet musluğu yok vesaire. Ben, ‘ben bu şartlarda namaz kılamam dedim ve namazı orada bıraktım’. Ben çok titiz bir insanım, öyle olunca ilk başlarda bir türlü namaz kılamadım. Almanya’ya vardığımızda da aynı şekilde, bir türlü rahat edemedim ve bir müddet namazı

araladım. Bir müddet diyorum, çünkü kaç ay veya yıl namaz kılmadım hatırlamıyorum. Ama Almanya'ya ve tuvalet ve lavabosuna alışana kadar, namaza ara verdim. İnsan her şeye alışıyor. Gavurun her şeyi ters geldiği halde, sonra, böyle de oluyormuş diyor ve alışıyor insan.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

Yine K23 de K1 gibi iki ülke ve toplum arasındaki temizlik anlayışındaki farklılıktan dolayı dinî ibadetlerini yerini getirmede karşılaştığı zorluğu şu şekilde anlatmıştır:

“Sirkeci'den trene bindik, namazı unuttuk. Heim'da (lojmanda) herkes her yere ayakkabıyla girip çıkıyordu. Affedersin tuvalete girdiği ayakkabıyı, yatağın başına kadar getiriyordu. Namaz kılma olanağı yoktu” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzuflen)

K2, ezanla beraber namaz vakitlerinin tespitinde yardımcı olan namaz takviminin bulunmamasından dolayı karşılaştıkları zorluğu şu şekilde dile getirmiştir:

“Almanya'ya vardık, din diyanet hepsi Türkiye'de kaldı. Ezan yok, cami yok en önemlisi takvim yok. Namaz vakti ne zaman girdi, güneşe bakarak hareket ediyoruz.” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

Ezan ve takvimin eksikliğinde kiblenin tespiti de Türk işçilerin karşıladıkları zorluklar arasında yer almıştır:

“Bavulum seccademi koymuştum, ama pusula koymak hiç aklıma gelmedi. Memlekette kible belli, buraya vardığımda fark ettim pusulaya olan ihtiyacımı. Heim'da (lojmanda) kalan arkadaşlar namazdan bir haber, güneşe bakarak tahmin ediyorum kibleyi ama bulunduğum ülkenin konumuna da yabancıyım. Sağ olsun sonra işyerinde namaz kılanlar vardı onlardan öğrendim kibleyi, sonrada pusula aldık öyle idare ettik” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

Kültürel farklılıktan kaynaklı ezan ve takvim eksikliği ve ihtiyacı Türklere dinî ibadet konusunda zorluklar yaşattığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında iş yerindeki çalışma saatleri de namaz kılmayı zorlaştırmıştır. K1, K6 ve K23 yaşadıkları zorlukları şu şekilde ifade etmişlerdir:

“İş yerinde namazlarımı kılmaya çalışıyordum, sekiz saat vinç kullanıyordum. Ufak bir kabin de oturduğum yerde namazı kılmaya çalışıyordum. Ama kible filan yok. Boşluk bulduğumda hemen kılıyordum.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Türkiye’de çocukluğumdan beri beş vakit namazımı hiç bırakmazdım. Almanya’da kâğıt fabrikasında vakit buldukça kartonların arasında namazımı kılardım. Öğle aramı kıstardım, yemeğimi hızlı yer kalan vakit ile namazımı kılardım. Öğlen namazını, ikindiye bazen kılamazdım. Bazen namazları geçirirdim, akşam eve geldiğimde kılamadıklarımı birleştirerek kaza ederdim.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Fabrikada namaz kılamıyorduk, gizli kılıyorduk teneffüslerde. Bizi gören ustalar, namaz kılacaksanız Türkiye’ye dönün diyorlardı açık açık.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzflen)

Katılımcıların ifadelerinden çalışma şartlarının ve ortamının namaz ibadeti için pek elverişli olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki namaz konusunda hassas olduğu anlaşılan K6, bazen namazları kaza etmek durumunda kalmıştır. İlâveten K23’ün tecrübe ettiği hakaret, bu ibadetleri yerine getirmeyi daha da zorlaştırmıştır. Diğer bir ifadeyle fiziki zorlukların yanına psikolojik baskı ve zorluk da eklenmiştir. Gerçekçi olmak gerekirse göç eden işçilerin bu tarz zorluklar ile karşılaşmaları beklenir bir durum olmuştur. Dolayısıyla büyük heyecan ile F. Almanya’ya göç eden Türk işçiler karşılaştıkları sosyal ve dinî sorunlar karşısında hayal kırıklığına uğramışlardır. K7, bütün beklentilerinin karşısında kısa bir süre sonra yaşadığı hayal kırıklığını, özellikle dinî ibadetini yerine getirmek için gerekli olan cami ve mescitlerin eksikliğinden duyduğu üzüntüyü şu şekilde dile getirmiştir:

“Almanya’ya geldik ne cami var ne doğru düşünür namaz kılacak bir yer. Çalıştığım tekstil fabrikasında 700 işçi vardı, bunun 100’ü Türk’tü. Ama maalesef ibadetle ilgili hiçbir faaliyet yoktu. ‘Almanya sanayi memleketi, Türk işçilerin altında Mercedes var’ sözleriyle heveslendirildik, ama çok zaman geçmeden hayatın gerçekleriyle karşılaştık.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Dinî ibadetlerin yerine getirilmesinde yaşanan zorlukların yanında (ve zorluklara bağlı olarak) Türk işçilerinde yeni ve farklı sosyal ortam sonucu davranış değişiklikleri de söz konusu olmuştur. K9'un şu ifadeleri bu durumu gözler önüne sermektedir:

“Biz buraya ilk geldiğimizde Gasthaus'lara¹⁰ gittik. Bira içtik. Onlara uyduk. Kola-Konyak biliyor muydu benim köylüm?” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Bu örneğe ek olarak Zaimoğlu otobiyografisinde ilk mahrem kadın ile yakın teması ve ilk bira tüketimini Almanya'ya göç ettikten sonra tecrübe ettiğini aktarır:

“Sağ koluma ve sol koluma iki kadın girdi, ne yapacağımı şaşırdım. Sırtımdan kaynar sular akar gibiydi. ‘Helau! Helau!’ diye bağıryorlardı. Sağımdaki kadın arada yere bakan yüzüme bakıp gülüyordu. İnanın bana utancımдан kötürüm oldum. Böyle bir şeyi hayatımda ilk defa yaşadım.” (Zaimoğlu, 2013, s. 42)

“Jürgen bu akşam mutlaka dışarı çıkmamız gerektiğini düşünüyordu. Hep birlikte pansiyonun yakınında bulunan bir birahaneye gittik. Bu Almanya'da ikinci birahane ziyaretimdi. [...] Kocaman bir tepside büyük bardaklarla biralar geldi. Hepimiz bardakları kaldırdık ‘şerefe’ diyerek tokuşturduk. Hayatımda ilk kez bira içtim. [...] Yaz geceleri birahane hayatımız devam etti.” (Zaimoğlu, 2013, s. 52)

Zaimoğlu'nun “İnanın bana utancımдан kötürüm oldum” ifadesi, bulunduğu duruma ne kadar yabancı olduğunu göstermektedir. Nitekim Afyon'un Dazkırı ilçesinden Almanya'nın Frankfurt metropolüne göç eden Zaimoğlu hayatında ilk defa bira tüketmiştir. Dolayısıyla göç bir taraftan dinî hayatı zorlaştırarak doğrudan etkilerken diğer taraftan göçmeni sahip olduğu kültürel ve dinî normlara aykırı davranışlara yönelttiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında bir de hâkim toplum içinde eriyip giden, geldiği toprakların değer yargılarını, ait olduğu dinî inancın kurallarını ve geldiği yeri tamamen unutarak aşırı umursamaz bir bicinde Almanya'da olduğu için ibadet etmeye ve camiye gitmeye ihtiyaç duymadığını iddia eden göçmen tavırları da ortaya çıkmıştır

¹⁰ Gasthaus (Almanca), konuk evi (han) anlamına gelir. Ücret karşılığında yeme, içme ve düşük konforlu konaklama hizmeti sunulur. Ayrıca bira ve alkol çeşitlerinin sıklıkla tüketildiği buluşma yerleri olarak bilinir.

(Korkmaz, 2011b, s. 17). Bu tarz algı ve davranışa kapılan göçmen işçilerin durumu şu pasajlarda ortaya konmaktadır:

“Bu insanların çoğu, ilçe merkezlerini dahi görmeden Münihlere, Bonnara, Berlinlere gönderilmiş. Baskıcı bir aile yapısının ardından, çok daha serbest ve daha çok müreffeh bir ortamla karşılaşınca işler rayından çıkmış, sapmalar, bozulmalar başlamış ki çok yazık olmuş.” (Peker, 2009, s. 216)

“Bilhassa ailesinden kilometrelerce uzakta olan gençler, çoluk çocuğunu bırakarak gelmiş olanlardan bazıları, kendilerini burada daha özgür hissediyorlar ve sorumsuzca yaşıyorlardı. Kendilerine, kültürlerine o kadar yabancılaşmış olanlar vardı ki bazen dinden çıkma noktasına geliyorlardı. Nasıl mı? Güya Almanlara karşı sevimli gözükmek, onları güldürmek için ‘Allah Kapıkule’de kaldı, buraya gelmedi.’ minvalli küstahlığa varan sözlerle, ağızlarından çıkanın ne mânâya geldiğini fark edemeyecek davranışlar serd edebiliyorlardı.” (Özdemir, 2014, s. 30)

“Ailelerini memlekette bırakarak gelen vatandaşlarımızdan bazıları Almanya’da yeni eş, aile arayışına giriyorlardı. Bir yandan, memlekette sevdiklerinin yolunu gözleyip oradan gelecek ekmek parasını bekleyenler; diğer yandan memlekette kendilerini hasretle bekleyenler, yakınlarını, eşlerini unutanlar... İşte bunlar, aileleri yıkılma noktasına getiren, perişanlık yaşatan, yaşayanlarda büyük yaralar açan büyük sorunlardı.” (Özdemir, 2014, s. 34)

“Anadolu’dan buralara gelen insanımız; maalesef kendini başıboş gören insanımız, adeta kaderine terk edilen bir insan görünümü arz ediyordu. Bazıları bizlerden önce geldikleri için adeta buraya uyum sağlamışlar ve bir Almandan farkları yoktu. Saçları uzun, hippî kılıklı insanlardı. Üzülüyordum. Bu insanlar maddeye sahip olacaklardı ama gidişatları adeta ebedi hayatını zindan edecek bir davranış sergiliyordu.” (Eryılmaz, 2020, s. 23)

“Ne yazık ki, gurbet ellere salıverilmiş bu insanların gittikçe kar topu gibi büyüyüp giden sorunları için, ‘bir araya gelelim sorunlarımıza bir çözüm bulalım’ diye bir amaçları, dertleri ve gayretleri yoktu. İşlerinden çıktıktan sonra ya eğlence yerlerin de zaman öldürüyor ya da fuhuş peşinde koşuyorlardı.” (Eryılmaz, 2020, s. 46)

“Birahanenin sahibi Recep Bey yanıma geldi ve bana ‘hoş geldin’ diyerek sağ olsun aç olup olmadığını sordu. Ben de tren de gelirken bir şeyler yediğimi söyledim. Aslında karnım açtı. Fakat bizim Müslüman Türklerin memleketlerinde bıraktıkları çoluk çocuğunu unutarak Alman kadınlarla olan görüntüleri iştahımı kaçırmıştı! Birahaneci Recep Bey’e tok olduğumu söylemem üzerine garsona seslendi ‘Arkadaşa bir bira getir’. Bayan garson büyük bir bardak birayı getirip önüme koydu. ‘Ben içki içmiyorum.’ dedim. Birahaneci Recep ‘Daha yenisin hemşerim zamanla sen de alışırın. Şu gördüklerinin yarısından fazlası Türk. Onlar da senin gibi yeni geldiklerinde içmeyiz diyorlardı. Fakat şimdi alıştılar hem içiyor hem de eğleniyorlar.’ dedi. Sonra devamla; ‘Bırak memleketi düşünmeyi, genç delikanlısın. Memleket orada sen burada, hayatını yaşa arkadaş.’ diyerek nasihatini (!) yaptı ve masadan ayrıldı.” (Damar, 2013b, s. 60)

“Burada kaldığımız pansiyonda yaşadığım bir olayı anlatmazsam olmaz. Kaldığımız haym/ pansiyonun yönetisi Alman her sabah bizi sabah namazına kaldırırdı. Bu istisnasız hergün gerçekleşirdi. Onun bu işi, bu kadar benimseyerek ve severek sanki zorunlu bir vazifesiymiş gibi yapması beni çok etkiledi ve bir gün ona ‘bizimle bu kadar çok ilgileniyor, yüksünmeden her gün namaza bizi kaldırıyorsun. Anlaşılan sen de İslam’a ilgi duyuyor, Müslümanlığı seviyorsun. Madem bu kadar ilgilisin gel sen de Müslüman ol!’ dedim. Bana verdiği cevap bugün bile hatırladıkça yüreğimi yakar, vücudumu hafakanlar sarar: ‘Herrn İsmail benim Müslüman olmamamı bir kenara koy, sen öncelikle burada 300’den fazla Türk var, onlar dinlerini kaybetmiş, sen onları Müslümanlaştır! O daha münasiptir’ diye bana cevap verdi. Aslında cevap vermedi de ders verdi ders. İşte bizim hal-i pür melalimiz bu idi.” (Eryılmaz, 2020, s. 25)

Otobiyografi alıntılarında da anlaşıldığı üzere kendi kaderlerine terk edilen Türk işçiler kendi dinî ve millî kültür ve kimliklerinden o kadar uzaklaşmışlar ki, onların durumu dinî örgütlenme ve camilere olan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin K7, Türklüğünü (dinî ve millî benliğini) korumak için namaza olan ihtiyacından şu şekilde bahsetmiştir:

“İstanbul’dayken cumadan cumaya gidiyorduk namazlara, beş vakit namaz yoktu. Burada gördük ki namaz yoksa Alman olmaya mahkumsun. Sımsıkı sarıldım namaza.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Dinî ve millî duyguların/değerlerin beslenmediği bir ortamda bu değerlerin korunması elbette çok zordur. Dolayısıyla bu değerlerin korunması Türklerin dinî ve millî değerlerini yaşatabilecekleri yerlerin varlığı ile mümkün olmuştur. Nitekim K4’ün *“Abdest namaz bilmezdik Türkiye’de. Burada camilerde öğrendik dinimizi.”* ifadesi bu gerçeği açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. İlaveten K1’in aşağıdaki tecrübesi, Türk işçiler tarafından kurulan camilerin, onların yaşantısını dinî açıdan olumlu yönde etkilediğini ve kötü alışkanlıklarını bırakmalarına, göç sonrası yitirilen kimliklerini tekrar kazanmalarına vesile olduğunu göstermektedir:

“Bizim orada F. adında bir arkadaş vardı. Kendisi Gürcü. Adam hiç ayık gezmezdi, hep sarhoştı. Camiyi kurduk, içkiyi kesti hem bir dönem caminin başkanlığını yaptı hem de bir süre imamlığımızı yaptı.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

Ancak üzümlere ifade edilmelidir ki, 1961 yılında başlayan iş gücü göçünden yaklaşık on yıl sonra Türkler tarafından kurulan camilerin ilk örnekleri görülebilmektedir. Dinî teşkilatlanmanın ilk örneklerinden biri olan Almanya Türk Birliği 1969 yılında kurulmuştur ancak iki sene kadar faaliyet göstermemiş olup 1971’den sonra faaliyetleri hız kazanmıştır (Damar, 2013b, s. 79). Almanya’nın Türk nüfusunun yoğun olan şehirlerden Frankfurt (1971), Hannover (1972) Hanau (1973), Dortmund’da (1973) ve Offenbach’da (1977) ilk camiler 1970’li yılların başlarından itibaren kurulmaya başlamıştır. Elbette zikredilen bu cami derneklerinden daha önce kurulmuş olan camiler vardır, örneğin Köln Barbaros Cami, 1965’den sonra kurulmuştur veya Berlin’de 1967 yılında Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği kurulmuştur. Burada amaç Türk işçiler tarafından kurulan camilerin kronolojik sırasını tespit etmek veya aktarmak değildir, aksine Türk işçiler tarafından kurulan ilk camilerin yani Türk işçilerin bir olgu olarak ilk teşkilatlanma sürecinin başlangıç tarihini tespit etmektir. Böylece bir olgu olarak ilk teşkilatlanma sürecine 1970’den yanı Türk iş gücü göçünden yaklaşık 10 yıl sonra girildiğini söylemek hatalı olmayacaktır.

Türk iş gücü göçünün ancak onuncu yılından itibaren camilerin kurulmasından söz etmenin mümkün olduğundan bahsedildiğinde, 1970’li yıllara kadar Türk işçilerin din hizmetinden yoksun bir şekilde hayatlarına devam ettikleri anlaşılmaktadır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında camilerin eksikliğinde Türklerin alternatif olarak ürettikleri çözümler ve ibadetler için kullanılan mekânlar hakkında geniş bilgi sunulmuştur.¹¹ Peşinen söylemek gerekirse dinî teşkilatların ve camilerin varlığı, her yönüyle farklı bir ülkede Türklerin din, kültür ve kimliklerine tutunabilmelerinde çok önemli bir rol oynamış ve Türkler için bir sığınak, liman görevi görmüştür. Bu noktada Türk işçilerin teşkilatlanma çaba ve gayretleri takdire şayan iken, diğer taraftan Türk devletinin vatandaşına yabancı topraklarda sahip çıkmaması Türk işçilerine büyük zorluklara göğüs gerdirmiştir. Bu noktada bu zorlukları ortaya koyması ve toplumsal bir hafıza inşa etmesi açısından tekraren bu çalışmanın önemine dikkat çekilmesi isabetli olacaktır.

3.4.2. Helal Gıda: Bireysel ve Kolektif Çözümler

Farklı bir kültür ve dine sahip bir toplum içinde azınlık olarak yaşamının elbette dinî boyutta birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bunlardan en belirginini şüphesiz İslami usullere uygun gıda temini olmuştur. Ancak bu noktada işçilerimizin net bir tavır ortaya koyduğunu söylemek mümkün değildir. Elde edilen bulgular ışığında üç davranış biçimi belirginleşmektedir; katıyen et tüketmeyenler, sadece beyaz et tüketenler ve domuz eti hariç diğer et türlerini tüketenler.

Helal et hassasiyeti bulunan işçilerimiz her türlü et tüketiminden kaçınmıştır. Ancak Türklerin et satmaya başlamasıyla et tüketimine başlayan işçiler, tercihlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Ürünlerin üstündeki yazılara dikkat ederdik, hangilerinin alınacağını hangilerinin alınmayacağını bize söylerlerdi. Zaten et almıyorduk, yani kasaptan herhangi bir şey almıyorduk. Çifilikte et kesip satan Türkler vardı, onlardan alıyorduk”. (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

¹¹ Bkz. aşağıda s.121 ve s.127.

“Dört ay boyunca hiç et yüzü görmedim. Arayarak sorarak bir yeri tarif ettiler. Oraya gittim Nevşehirli bir arkadaş koyun kesip satıyordu. Öylelikle et yiyebildik.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“İlk yıllarda Türkler henüz et işine girmemişti. Marketlerimiz yoktu. Alman kasapları vardı sadece, o yüzden et yiyemedik. Canımız et çektiğinde tavuk çiftliği vardı, oradan gidip kendimiz kesiyorduk.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Almanya’ya ilk gelişimden sonra beş yıl boyunca et yüzü görmedim. Ne zaman bizimkiler et satmaya başladı, o zaman et yemeye başladım.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzuflen)

Helal kesim et dışında katıyen hiçbir şekilde et yemeyen işçilerimiz, sadece kendi kestikleri (K20) veya başka Türklerin kestikleri etleri tüketmişlerdir (K7, K12, K23). Diğer taraftan bazı işçilerimiz helal kesim olmayan kırmızı eti haram olarak nitelendirip, yine helal kesim olmayan beyaz eti (tavuk) rahatlıkla tüketmişlerdir:

“Aliş-veriş merkezinin önünde tavuk arabası olurdu. Arabanın içinde tavuk çeviriyorlardı. Çok güzel olurdu, Almanlar yapıyordu, çok yerdik onu.” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“Sadece tavuk eti yerdik. Alman marketlerinden tavuk alırdık. Hatta ben bir hocaya sordum ‘Alman marketlerinden tavuk yiyebilir miyiz?’ diye. ‘Mecbur kalırsan yiyebilirsiniz’ dedi. Wetzlar’da bir Türk marketi varmış diye duyardık ama gitmezdik. Tirenle gidilecek yol masrafı yapılacak, ne yalan söyleyeyim para biriktirmek için gitmezdim. Bir Mark’ın yeri vardı o zamanlar bizde. Para bulsak dana da yerdik, canımız et çektiğinde ucuz diye tavuk yiyorduk.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

“Açıkçası kırmızı et yemiyorduk. Domuz olabilir, helal kesim zaten değil. Ama tavuk etini ‘Kauf’lardan (marketlerden) çok yedik. Açıkçası tavuk eti yenir diye biliyorduk” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

Alman marketlerinden sadece beyaz et tükettiğini bildiren K15’in yol masrafı yüzünden Türk marketini tercih etmemesi, para biriktirmeye gelen işçilerimizin önceliklerini göstermektedir. K22’nin haram olduğu için kırmızı et tüketmeyip, beyaz et tüketmesi işçilerimizin helal kesim konusunda eksik bilgiye sahip olduklarını

göstermektedir. Aynı şekilde bir kısım katılımcının, domuz etini tüketmezken sığır ve tavuk etini rahatlıkla tüketmesi, helal et, gıda konusunda Türklerin bilgi eksikliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle K8'in "*Helal gıdaya dikkat ediyorduk tabii*" ifadesinin ardından sığır etini tercih ettiğini ifade etmesi, bu durumu en açık biçimde ortaya koymaktadır:

"Helal gıdaya dikkat ediyorduk tabii, domuz yemiyorduk ama marketlerde üstünde 'Rindfleisch'(sığır) yazan konserveler oluyordu, onları kullanıyorduk yemeklere. 73-74'lerde Türk kasap açıldı, sonra oradan almaya başladık eti. Alman marketlerinden domuz eti almıyorduk, sadece konservedeki sığır etini alıyorduk." (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

Bir kısım katılımcı ise helal kesime dikkat etmedikleri dönemlerde bu konu hakkında yeterince bilgiye vâkıf olmadıklarını itiraf etmektedirler:

"Helali haramı bilmiyorduk, Kauf'dan (marketten) dana kıyma, et, tavuk hepsini yiyorduk. Türk marketi veya kasabı yoktu." (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

"Büyük bir market vardı işyerinin yanında, oranın kasap reyonundan dana eti zannederek 3-5 kere karışık kıyma aldığımızı bilirim. Almanya'ya gelen birinci nesilden 'domuz eti yemedim' diyen yalan söyler. Almancamız yok ne aldığımızı ne yediğimizi bilmiyorduk. Gözümüze sığır gibi gözüken eti alıyorduk. Sonradan zaman geçtikçe, tecrübe kazandıkça akıllandık. Seçer olduk. Bırak domuz etini biz helal kesim nedir onu bilmiyorduk. Türkiye'de kasaptan istediğimizi aldığımız gibi buradan da alıyorduk. Sonradan kendimiz kesmeye başladık." (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

"İlk nesil Müslümanlarda helal et bilinci yoktu. Domuz dışında her şey helal olarak görülüyordu, herkes de yiyordu. Zaten Türkler sıfır bilgiyle gelmiş. Adamların hiçbir bilgisi yok. Helal et konusundaki bilinçlenme 1990'dan sonra başladı. Ondan önce adam gidiyor, alman kasaplarından tavuğunu, etini alıyor yiyordu." (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

"Eşim konserve tüketiyormuş, ben gelene kadar. İnek etinden konserve hazır yemek. Ben onları yiyemedim." (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Türkiye’den gelen işçiler yeter ki iş bulsun yiyecek yemek bulsun, etin nerden geldiği önemli değil. Kimse sormuyordu etin kesimini, sığır mı? afiyet olsun.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Öğle aralarında Hansi, bizi kasaba götürüyordu, oradan kendine ekmeğ arası salam alıyordu. Bizim domuz yemediğimiz bildiği için kasaba bir şeyler söylüyordu. Kasap da bize ekmeğ arası sığır sosisi veriyordu.” (Zaimoğlu, 2013, s. 38)

Görüldüğü gibi Türk işçilerin bir kısmı helal et konusunda yeterince bilgiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla domuzun dışında kalan diğer hayvanların (sığır, hindi ve tavuk) yenilebileceğini düşünerek tüketmişlerdir. Bunun yanında Türk işçileri, fabrikada sunulan yemeğin içinde domuz eti olma ihtimaline karşı yemekten kaçınmışlardır:

“Yemeğimizi kendimiz yapıyorduk. Aslında fabrikanın yemekhanesi vardı ve bizlere yemek çıkıyordu ama bizim Türkler hiç gitmezdi. Çünkü domuz eti takıntımız vardı, bazen tavuk çıkınca yeniliyordu ama çoğu kez tercih edilmiyordu, yemeğin içeriği tam bilinmediği için.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Kâğıt fabrikasında yemek çıkıyordu günlük. Et yemeği de oluyordu, domuz değil, sığır eti diyorlardı ama ben güvenemiyordum. Kendim evden götürüyordum yemeğimi.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

“Tercüman vasıtasıyla bize sordular ‘yemek istiyor musunuz?’ diye. Biz de istemedik, kendimiz götürüyorduk. Normalde çıkıyordu ama biz istemiyorduk. Domuz eti çıkar diye, icabında temiz değildir. Bizden önce orada çalışan Türkler vardı, Malatyalı H. abimiz vardı. O, bizi hep tembihlerdi sakın et yemeyin diye.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Fabrika tarafından hazırlanan yemeğin tercih edilmemesi güven eksikliğinden kaynaklanmıştır. K1, K6 ve K7’nin yukarıdaki ifadeleri bu güvensizliği açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu durumu genellemek mümkün değildir, tam tersi de yaşanmıştır:

“İşçi kampına bir aşçı tutmuşlar Türk yemeklerini bilen bir aşçı. Zamanında mersine baraj yapmaya giden Hollandalı işçilerle beraber gitmiş orada Türk

mutfağını öğrenmiş. 330 Türk işçi yaşıyordu kampta. Günlük yemeğimiz kampta veriliyordu bize. Bildiğimiz Türk yemekleri çıkıyordu, ama içindeki et ve tavuğun nerden geldiğini nasıl kesildiğini bilmiyorduk. Türkiye'den gelen işçiler yeter ki iş bulsun yiyecek yemek bulsun, etin nerden geldiği önemli değil.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Fabrika yemeklerine karşı hissedilen güvensizlik, günlük hayatta kasaptan yapılan alışverişte de kendini göstermiştir:

“Bir keresinde biz abimle beraber et yiyelim dedik, özlemiştik. Neyse kasaba gittik, dana eti istedik. Abim kasaba sordu, ‘kesin dana değil mi?’ Kasap da ‘ben sana niye domuz vereyim sen benden dana istedin’ diye cevap verdi. Yani ısrarla sorduk alırken. Eve gelince onu güzelce pişirdik sebzeyle, benim içime sinmedi ve yemeği yerken eti tabağın kenarına ayırdım. Baktım ki abim de eti ayıklamış.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

İlaveten işçilerimizin Almanca bilmemeleri veya az bilmeleri de sıklıkla helal gıda tercihinde zorluk çekmelerine yol açmıştır:

“Bizim kaldığımız yerin yan köyünde bir market vardı. Alışverişi oradan yapıyorduk. Yaşlı bir kadın işletiyordu bakkalı, konservede sosis satıyordu. Biz alırken ‘bunda domuz etti var mı?’ diye soruyorduk. O da ‘yok bu sadece sığır eti bunda domuz olmaz’ demişti bize. Ben bu sosis konserveyi çok yerdim. Bizim Heim’a (lojmana) bir tercüman geldi, onunla oturup konuşuyoruz. Bizim sürekli yediğimiz konserve için ‘bunda domuz var mı bakar mısın?’ diye sordum. Okudu, okudu, okudu konservenin tam dibinde incecik bir yazıyla, ‘domuz eti vardır’ yazısını gösterdi. Ertesi gün aldım konserveyi gittim bakkala. Daha 20 günlük falanım Almanya’da, Almancamız da yok, elimizde bir sözlük kelime kelime anlamaya çalışıyoruz. İnce yazılı yeri gösterdim, satıcı kadın orayı okudu ve elini başına koydu. Demek ki o da bilmiyordu içinde domuz eti olduğunu, ondan sonra bir daha gelmedi oraya sosis konserve.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Kaldığımız Heim’ın (lojmanın) altında bir market vardı. Oradan biz tereyağı alıyorduk, ekmeğin arasına sürüp işe azık götürüyorduk. Bir paketini bitirdik ikinci paketi almaya gittiğimizde, etraflıca paketini okudum. Benim bir tane sözlüğüm vardı hep yanımda taşırdım, sürekli kelime bakardım. Meğer sözlükten

bir baktım ki bizim tereyağı diye aldığımız domuz yağıymış. Ondan sonra aldığımız her şeyi inceler olduk.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

Her iki örnekte de görüldüğü gibi eksik Almanca bilgisi işçilerin gıdanın içeriğini bilmeleri durumunda tüketmeyecekleri haram gıdaları tüketmelerine yol açmıştır. Türk işçiler helal gıda ile ilgili yukarıda değinilen sorun ve zorluklar karşısında ilk önce bireysel girişimler ile çözüm aramışlardır. Burada özellikle kanatlı hayvanların tüketimi ve çiftliklerde bireysel olarak canlı hayvanların İslami usullere göre kesimi söz konusu olmuştur. K12 ve K20 bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır:

“Oturduğum evin 30 metre ilerisinde tavuk çiftliği buldum. Tavuğu orda kendim kesip yiyordum.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

“Canımız et çektiğinde tavuk çiftliği vardı, oradan gidip kendimiz kesiyorduk.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

Bazı durumlarda birkaç arkadaş, hemşeri, komşu bir olup bir koyunu kestikten sonra bölüşerek helal et ihtiyaçlarını gidermişlerdir:

“1978’de Adapazarlı bir komşumuz vardı, o bize öğretti helali haramı. Ayda bir et kesmeye gidiyordu komşumuz, bir koyunu bölüşüyorduk.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“[...] Sonra Türklerle tanıştım, birlikte koyun alıyorduk kesiyorduk. Öyle et yemeye başladım. Türk marketleri 85 civarı açılmaya başladı. Ondan önce etimizi kendimiz temin ediyorduk.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

Herkesin bireysel veya grup olarak helal et kesme gibi imkânı ve vakti olmadığından dolayı, helal et ihtiyacı piyasa boşluğu oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle helal et talebine alman marketleri karşılık veremediği için Türkler et ticaretine girmişlerdir. Bu gerçeği K1 şu şekilde açıklamıştır:

“Almanya’da Türkler sayesinde hem çok para kazanan Alman esnaflar olurdu bir de hiç kazanamayan esnaflar olurdu. Örneğin fırınlar Türklerden çok para kazandı, çünkü Türkler ekmeği çok tüketir. Kasaplar ise Türklerden hiç para kazanamadı, çünkü Türkler ya kendi kestikleri ya da camiden aldıkları eti tüketirler. O yüzden et ticaretini Türkler yapıyordu” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

Hayvancılık ve kasaplık konusunda mahir olan işçiler ek iş olarak hafta sonları veya diğer boş günlerde sipariş üzere helal et tedariki gerçekleştirmişlerdir. Bu özellikle camilerin, Türk kasap ve marketlerin olmadığı dönemlerde söz konusu olmuştur. Katılımcılar bu şekilde helal ete ulaştıklarını bildirmişleridir:

“Cami kurulduktan sonra, bütün et ihtiyacı oradan gideriliyordu. Daha önceleri Türklerden boş zamanlarında kesim yapıp sipariş üzere satanlar da oluyordu. Yani, kasaptan et alınmıyordu. Bu işleri yapan arkadaşlar sorardı bize, ‘et ihtiyacınız var mı?’ diye. Biz de derdik ‘bana bir but getir, bir kaburga getir’.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Bir tane Türk vardı, Heim Heim (lojman) gezerdi, koyun satardı. Arada ondan alırdık eti öyle et görürdük. Yoksa yemezdik.” (K3, Erkek, Trabzon, 1973, Hanau)

“Bir zamanlar bir arkadaş çiftlikten et kesip bize satıyordu bir zamanlar biz de aldık ondan.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Çiftlikte et kesip satan Türkler vardı, onlardan alıyorduk etimizi.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

K15 ise tesadüfen girdiği et ticaretinde karşılaştığı talep üzerine yıllardır devam ettirdiği ticaretini şu şekilde aktarmıştır:

“1976’da niçin gittim hatırlamıyorum, buraya yakın bir kasabadaydım. Bir tır yaklaştı, küçük baş hayvan dolu. Birine mal teslim etmeye gelmiş. Bende izliyorum. Orada bulunan biri sordu bu hayvanları kaçtan veriyorsun diye. Hayvanların sahibi 80-90 Mark arası fiyat verdi. Neyse ben vardım adamın yanına yüz koyunu vardı, hepsini kaçta satarsın bana dedim 8 bin Mark’a satarım dedi. Sıkı bir pazarlık sonrası 7 bine anlaştık. Bir de oturduğum evin yakınında eski at çiftliği olan bir Alman komşum vardı. Çiftliğin boş olduğunu bildiğim için, bir aylığına istedim. Benden 300 Mark istedi, onunla da 250 Mark’a anlaştık. Koyunları oraya indirdik. yüz koyunu üç haftada bitirdik. Ben keser yüzerdim, bir arkadaşım da karkas etin satımına ve para hesabına bakardı. Helal kesim et satıldığını duyan Türkler gelirdi. Ondan sonra yıllardır devam ettim. Tavuk, kurban hepsini besler Türklere satardım.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, hayvancılıktan anlayan Türkler, küçükbaş hayvan alıp İslami usullere göre kestikten sonra Türklere satmışlardır. Böylelikle helal et konusundaki piyasa boşluğu bir nebze kapatılmıştır. Ancak bütün Türklere helal et arzını mümkün kılmamıştır. Dolayısıyla helal et konusunda daha kapsayıcı bir çözüm veya çözümler zorunlu olmuştur. Diğer bir ifadeyle helal et konusunda bireysel girişimler lokal sonuçlar verse de zaman içerisinde büyüyen Türk nüfusunun tamamının helal et ihtiyacını karşılamada yetersiz kalmıştır. Bunun sonucunda daha kolektif çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Zaman içerisinde Türk marketlerinin açılmasıyla helal et ticareti Almanya geneline yayılmış ve büyük şirketlerin kurulmasını sağlamıştır. Örneğin Berlin’de Ali Özdemir bu tarz bir helal et şirketi kurmuştur:

“Almanya’da hayvanları koruma cemiyeti çok güçlüydü ve orada büyükbaş hayvanlar özel bir tabanca ile öldürdükten, küçükbaş hayvanları da bayılttıktan sonra kesiliyordu. Bu işlemler sırasında beş yüz kiloyu aşan hayvan düşüyor ya da bayılma işlemi sırasında ölme riski taşıyordu. Bayıldıktan sonra da boğazından küçük bir delik açıyor, kanının akmasını sağlıyordu. Ancak bu şekilde kanın hepsinin akması mümkün değildi. Bu durum da bizim inançlarımıza uygun değildi. Bundan dolayı bendeniz, Süleyman Türkyılmaz adında bir arkadaşımın çalıştığı fabrikalardan ayrılarak Helâl Gıda Şirketi’ni kurarak şirketin başına geçtik.”¹² (Özdemir, 2014, s. 96)

Diğer taraftan bu ihtiyacın karşılanmasında Türkler tarafından kurulan cami dernekleri de etkili olmuştur. Bir yandan Türklere helal et sağlanırken diğer taraftan bu satışlar ile camiler finanse edilmiştir:

“Cami kurulduktan sonra, artık et işini cami üzerinden organize ediyorduk. Herkes ihtiyacını söylüyordu, biz de liste tutuyorduk. Haftada bir pazar günleri kesimhaneye giderdi bununla ilgilenen arkadaşlar. Hayvanları keser, büyük parçalara ayırır ve getirirlerdi. Sonra siparişler teslim edilirdi. Yozgatlı bir arkadaş vardı, et işinden anlayan, o ilgileniyordu.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

¹² Halal Gıda G.m.b.H şirketinin kartviziti için bkz. Ek 2, aşağıda, s.209.

“Cami olarak liste tutuyorduk. Listeye göre hafta sonları küçük baş kesip getiriyorduk. Onları satıyorduk cemaate, satıştan elde ettiğimiz karlarla kiramızı zor ödüyordük. Cemaat helal ete ulaşıyordu biz de cami kirasının büyük bir kısmını bu şekilde çözmüş oluyorduk.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

“Cuma günleri listeyi tutuyorduk, 100km uzakta bir mezbaha vardı, Cumartesi veya Pazar günleri vardiyamıza göre orada etleri kesip getiriyorduk sonra teslim esiyorduk. Kazandığımız para caminin kasasına kalıyordu, bizim bir menfaatimiz yoktu.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“3-5 kişi bir araya geliyorduk, camide zaten cumaya kadar siparişler toplanmış oluyordu, mezbahaya gidiyorduk, büyük başı kesiyorduk, onu getiriyorduk camiye. Aşağıda kıyma makinamız vardı isteyene et olarak isteyene kıyma olarak teslim ediyorduk. Oradan üç beş kuruş camiye kalıyordu. Gelelim Tavuk meselesine, bir arkadaşımız gidiyordu kesiyordu 200-300 tane, onları siparişlere göre teslim ediyorduk.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

Verilerden anlaşıldığı üzere, cami derneği yönetiminde yer alan gönüllü insanlar hafta sonları hayvan kesim işleriyle ilgilenmişler ve cemaate satışını gerçekleştirmişlerdir. Böylece bir taraftan cami derneği kendine gelir kaynağı oluşturulmuş diğer taraftan cemaatine güvenilir helal et sunmuştur. Bireysel et ticaretinde aldatmanın meydana gelebileceği düşünüldüğünde cami derneklerinin helal et satışında bulunması Türkler için güvenli bir helal et kaynağını oluşturmuştur. Özcan, otobiyografisinde bu durumu şu şekilde kaleme almıştır:

“Biz helal et sevdasına besmele ile kesilmiş tavuk ve horoz peşine düşünce bunu gören açığız Türk Firmaları nereden ve nasıl elde ettikleri meçhul et, sucuk ve tavuk budu kartonlarının dışına biraz İslami birazda inandırıcı isimler bastırarak piyasaya sürdüler. [...] Gayet iyi niyetle başlatılan bu güzel istek birtakım açığızlere istismar alanı meydana getirmiş ve nereden alındığı ne şekilde kesildiği bilinmeyen etler, sucuklar ve tavuk mamulleri dindarlar arasında çok karlı bir pazar bulmuştur.” (F. Özcan, 1996, ss. 33-37)

Hülasa, helal gıda göçmen Türk işçilerin karşılaştıkları temel sorunlardan biri olmuştur. Başta bireysel girişimler ile helal gıdaya ulaşılırken, sonraları şirketler kurulmuş ve ardından dinî örgütler bu ihtiyacın karşılanmasında kolektif çözüm

üretmişlerdir. Dolayısıyla güvenilir ve kapsayıcı helal gıda temini açısından dinî teşkilatlar, önemli bir ihtiyaca cevap vermişlerdir.

3.4.3. Dini Bilgi Paylaşımı ve İbadet: Lojmanlar, Evler, Fabrikalar, Kasetler ve Yazılar

Türk işçilerin karşıladıkları bir diğer sorun elbette ibadethanelerin eksikliği olmuştur. İbadethanelerin eksiliği sadece dinî ibadetleri değil aynı zamanda dinî bilgi paylaşımını da zorlaştırmıştır. Nitekim göç eden işçilerin dinî bilgi eksikliği ve ikinci neslin oluşumu, bu ihtiyacı daha da belirginleştirmiştir. Dolayısıyla camilerin inşasından önce lojmanlar ve işçilerin evleri bu noktada önemli işlev sağlamıştır. Hatta ilk teşkilatlanma fikirleri buralarda oluşan meclislerde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla lojmanlar ve işçi evleri, camilerin ve teşkilatlanma sürecinin başlangıcını oluşturmaktadır.

Dinî bilgiye sahip Türk işçiler diğer işçilere ve çocuklarına dinî bilgi aktarmışlardır. Cami öncesinde bu dinî bilgi paylaşımı ve aktarımı genellikle hocalık yapan şahısların evinde gerçekleşmiştir:

“Öncesinde Konyalı M. K. adında bir arkadaş vardı. Onun evinde pazar günleri 7-11 yaş arası çocuklara Kur’an ve ilmihal dersi yapılıyordu. Hocamız yoktu tabii, K. Bey ve onun gibi dinî bilgiye sahip olanlar Türk çocuklarına din eğitimi veriyordu. İsviçre’nin Schaffhausen şehrinin camisi vardı, oranın Z. C. adında bir hocası vardı. Z. Hoca çok aktif ve gayretli bir insandı. Haftada birkaç gün gelirdi bizim oraya, K.’nin evinde ders yapardık.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Cami öncesinde H. Hoca vardı. Evinde sohbetler veriyor, Kur’an dersi veriyordu. Ben çocuklarımı onun evine götürüyordum. Sağ olsun cami kuruluşu kadar çocuklarımı okuttu, Kur’an öğretti. H. Hoca, cami yokken, evini camiye dönüştüren çok mübarek bir hafızdı.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

İşçi evlerinin yanında lojmanlar dinî bilgi paylaşımının yapıldığı ilk mekânlardır. Dinî bilgiye sahip olanlar diğer işçilere dinî bilgi aktarmış ve işçilerin dinlerini öğrenmelerini sağlamıştır. K7 işçi lojmanında bu görevi üstlenen Malatyalı H. ile hatırasını şu şekilde ifade etmiştir:

“Malatyalı H. abi bizden önce gelenlerdendi. Allah kendisinden razı olsun lojmanda bizi sürekli toplar, sohbet ve nasihat ederdi. Biraz okumuşluğu vardı, bize, abdest, namaz, helal ve haramlar hakkında bilgiler verirdi, bize abilik yaptı.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

K12 de işçi lojmanında gerçekleştirdikleri sohbet halkalarından bahsetmiştir:

“Lojmanda akşamları odalarda buluşulurdu, dinî sohbetler yapılırdı. Genellikle namaz, abdest, içki kumar gibi kötü alışkanlıklardan sakınma gibi konular konuşulurdu.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

Sözlü aktarımlardan da anlaşıldığı üzere, lojmanlarda gerçekleşen dinî sohbetler daha çok temel seviyede olmuştur. Ekseriyetle Türklerin yabancı kültür içinde kendilerini korumalarına yardımcı olacak konular üzerinde durulmuştur. Ancak dinî faaliyetler bu sohbetler ile sınırlı kalmamış, kaset ve yazılı materyaller gibi farklı yöntemlere de başvurulmuştur. Özdemir, teyplere kayıt ettiği dersleri yurtlarda bulunan Türk işçilerin istifadesine sunduğunu ve matbaa kurarak bildiri dağıttıklarını hatıratına yazmıştır:

“[...] Teka teyplere 30- 45 dakikalık bir konuşma kaydı yapmaya başladım. Kaydı, diğer lojmanlarda ve hayımlarda bulunan insanlara dinlemeleri için veriyorlardı. Bu çalışma çok faydalı olmuştu. Dinleyenler, kayıtların çok verimli olduğunu, çalışmadan çok memnun olduklarını bizzat kendileri söylüyorlardı.” (Özdemir, 2014, ss. 30-31)

“Öncelikle bir matbaa makinesi aldık. Bildiri, beyânat, afiş gibi ilanları basarak bu lojmanlardaki temsilci arkadaşlara ulaştırmaya çalışıyorduk ama bu çok kolay olmuyordu.” (Özdemir, 2014, s. 63)

Yine Eryılmaz da aynı şekilde lojmanlardaki Türk vatandaşlarını dert edinerek komünistler tarafından dağıtılan mecmualara karşı eliyle yazdığı yazıları dağıttığını otobiyografisine yazmıştır:

“Ne var ki, Hristiyan bir ülkeye kendi isteklerimizle gelmiştik ve kısa zamanda uyum sağlamamız gerekiyordu. Onların anlayışına göre. Bizden beklentileri buydu. Bu durum karşısında ben de kendi elimle yazdığım yazıları çoğaltarak orada yaşayan kardeşlerimizin odalarına atarak veya bizzat vererek bu

mecmuaların alınmaması ve okunmaması gerektiğini anlatmaya çalışıyordum.”
(Eryılmaz, 2020, ss. 24-25)

Bu tür faaliyetlerin yanı sıra Türk işçiler tarafından kurulan ilk mescitlerin işyerlerinde ve lojmanlarda kurulduğunu söylemek mümkündür. Nitekim birçok işçi lojmanında boş bir oda veya boş bir salon Türkler tarafından mescide çevrilmiştir. Lojmanların yanında fabrikalarda da Türk işçiler tarafından veya onların talebi üzerine fabrika yönetimi tarafından kurulan mescitler söz konusudur. Örneğin Mercedes otomobil markasının sahibi Daimler-Benz şirketi, 1968 yılında Stuttgart'taki fabrikasında istihdam ettiği 1.700 Müslüman işçi için mescit açmıştır (Hunn, 2011, s. 7). Veya Hannover şehrinde demir yolları işçileri boş bir vagonu mescide çevirmişlerdir (Duman, 2019, s. 39). İlaveten katılımcılardan K9 işyerinde yönetimin de desteğiyle birlikte mescit kurduklarını ifade etmiştir:¹³

“Fabrikada yemek aralarında ve çay molalarında namazlarımızı soyunma odalarında kılmaya çalışıyorduk. Sonra sayımız çoğalınca fabrika yönetiminden namazımızı rahatlıkla kılabilmemiz için ufak bir yer talebinde bulduk. Giyinme odasının yanında ufak bir temizlik malzemeleri odası vardı, orayı boşaltıp bize verdiler. Çok büyük değildi 4-5 kişi ancak sığıyorduk, ama işimizi fazlasıyla görüyordu.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Bu örneklerden hareketle bütün fabrikalarda Müslümanlar için mescitlerin açıldığı ve Alman işverenlerin bu duruma hoşgörülle yaklaştıklarını söylemek elbette mümkün değildir. Bu örneklerin burada sunulmasındaki kasıt, Türk işçilerin ibadetlerini yerine getirebilmeleri için ortaya koydukları çabayı göstermektir.

İş yerlerinin yanında Türk işçiler, lojmanlarda mescit açma girişiminde bulunmuşlardır. İşçi lojmanlarında bulunan salon veya boş odalar, böylece Türkler tarafında mescit olarak kullanılmıştır:

¹³ İşyerlerinde açılan mescitlerle ilgili örnek bir görsel için bkz. Ek 3, aşağıda s.209.

“Heim (lojman) binasının ince uzun bir salonu vardı, yönetimden orayı talep ettik, onlar da orayı boşalttı ve işçilerin namaz kılmaları için kullanıma sundu. Biz de orayı halıyla döşedik, mescide çevirdik. İlk kurulan mescitlerden olması sebebiyle, komşu şehirlerden cuma ve bayram namazına akın akın insan geliyordu” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

“Tren garın orada bir lojman vardı, oranın altında büyük bir salonu mescit olarak kullanıyorduk” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Öncelikle bütün lojmanlarda küçük bir mescid yapılmasına ön ayak oldum. [...] Alman şef ile görüşerek lojmanın alt katında bir odayı bize tahsis etmelerini rica ettim. Onlar da, bizlere büyük bir kolaylık göstererek bir odayı bizlere ayırdılar. Bu odayı, halılar döşeyerek mescid hâline getirdim.” (Özdemir, 2014, s. 30,48)

“İsteyen ve imana susayan dostlar Alman idarecileri zorlayarak hayımların altında namaz kılacak kadar yerler açmışlar kendi gayretleri ile de süsleyip döşemişlerdir.” (F. Özcan, 1996, s. 30)

Lojmanların bodrumuna veya deposuna kurulan bu mescitler, F. Almanya’daki Türk işçilerin kurdukları ilk ibadethaneler olmakla beraber, ilk teşkilatlanma sürecinin de zeminini oluşturmuştur. Nitekim buralarda oluşan cemaatler bir sonraki adımda kurulan cami derneklerinin kemik kadrosunu oluşturacaktır. K24 ve K20’nin ifadeleri bu süreci açıkça ortaya koymaktadır:

“Zamanla lojmanlarda namaz kıldığımız odalar yetersiz gelmeye başladı, bir çoğumuz da eş ve çocuklarını getirdi ve kendi evlerine çıktılar. Hem ibadet etmek için daha geniş bir yere hem de herkesin rahat bir şekilde girip çıkabileceği özellikle eş ve çocuklarımızın da kullanabileceği bir yere ihtiyacımız vardı. Heim’da (lojmanda) beraber kaldığımız ve mescidi idare ettiğimiz arkadaşlarla cami için yer arayışına başladık.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

“1970’li yıllarda bir olup cami kurma fikri geldi aklımıza. Heim’daki (lojmandaki) mescidimiz depodan bozmaydı. Camiyi kurduktan sonra bir süre devam etti orası, sonra Heim (lojman) kapandı zaten.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

Katılımcıların ifadeleri hem Türk işçilerinin nüfus artışı hem de aile birleşimi sonrası Türk ailelerin oluşması ve buna bağlı olarak lojmanların yavaş yavaş terk edilmesi Türklerin teşkilatlanma sürecini hızlandırdığını göstermektedir. Ancak sadece lojmanlardaki değil aynı şekilde evlerde gerçekleşen buluşmalar da cami derneklerin cemaatini oluşturmuş ve bu süreci tetiklemiştir. Eryılmaz otobiyografisinde hızlıca büyüyen ev sohbeti halkasının caminin kurulmasıyla sonuçlandığını yazmıştır:

“Bizim cemiyet olarak, mutlaka birçok kişinin ibadetini rahatça yapabileceği bir mekân bulmamız için bir şeyler yapmamız gerekiyordu. Mehmet Şevket ağabeye 'ne yapabiliriz, öneriniz nedir?' diye sordum. Mehmet Şevket ağabey de Dr. Hayrettin Bulut'u göstererek; 'öncelikle haftanın muayyen günlerinde evlerde bir araya gelin, sohbetlerinizi artırın, sayınızı çoğaltın' dedi. O gün Hayrettin Bulutla ev adreslerimizi birbirimize verdik. Sohbetlerimiz için müsait bir yerimiz olmadığı için, Şevket ağabeyin de tavsiyesiyle evlerde toplanmaya böylece karar verdik. 15 kişi kadar olmuştuk. Sohbet halkamız giderek büyüyordu. Dr. Hayrettin Bey'e bir teklifte bulundum. 'Her arkadaş 20 DM versin, biriktirelim. Sonra da uygun bir yer arayıp bulduğumuzda hazırda birikmiş paramız olur' dedim. 6 ay kadar geçmişti ki, mescit olmaya uygun bir yer bulundu.” (Eryılmaz, 2020, ss. 35-36)

Bu itibarla Türk işçilerin konakladıkları lojmanlar ve evler, Türklerin teşkilatlanma sürecinin başlangıcı olması açısından önemli bir yere sahiptir. Ayrıca lojmanda kurulan mescitler aynı zamanda ilk cuma ve bayram namazlarının kılındığı mekânlar olarak da tarihteki yerini almıştır.

3.4.4. Dinî Günlerin Tespiti ve Tecrübesi

Yukarıda namaz takviminin eksikliğinde Türklerin namaz vakitlerinin tespitinde zorlandıklarından bahsedilmişti.¹⁴ Aynı durum elbette Ramazan ayının tespiti için de söz konusu olmuştur. Katılımcılardan K2, Türkiye'deki akrabalarından gelen mektuplar vasıtasıyla ramazan ayının başlangıcından haberdar olabildiklerini ifade etmiştir:

¹⁴ Bkz. yukarıda, s. 106.

“Türkiye’deki akrabalarımız bize mektup ile haber ediyordu, ramazanın başlangıcını ve bayram gününü.” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

K4 ise ramazan ayının başlangıcını günde 45 dakika yayın yapan Köln radyosundan öğrendiğini, sahur ve iftar vaktini ise güneşe göre belirlediklerini bildirmiştir:

“Köln radyosu günde 45 dakika yayın yapıyordu. Ramazan ayını radyodan öğreniyorduk. Takvim yoktu, hava aydınlanmadan sahur, hava kararmaya başlayınca da iftarımızı açıyorduk.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

Sonraki yıllarda elbette telefonun yaygın kullanılması sonucunda daha hızlı haberleşme imkânı oluşmuştur. Dolayısıyla ramazan ayının ve bayram gününün tespitinde mektup ve radyo yerine telefonun tercih edildiği rahatlıkla söylenebilir.

Elbette ramazan aylarının ve bayramların Türkiye’deki gibi coşkulu bir şekilde yaşandığını söylemek mümkün değildir. Baskın kültür içinde azınlık olan Türklerin ramazan ayları ve bayram sevinçleri buruk geçmiştir. Nitekim K12 bayramın çalışma şartları içerisinde sadece birkaç saat yaşanabildiğini belirtmiştir:

“Almanya’da bayram dediğin birkaç saatlik bir olay, eğer bayram günü izin alabildiysek sabah bayram namazını kılardık, tekrar işe dönerdik. Bazen bayramın diğer günlerden farkı yoktu, çünkü bayram günlerinde bile çalıştığımız oluyordu.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

Aynı şekilde K6 da çalışma saatlerinden dolayı, iftarını yolda açmak zorunda kaldığı ifade etmiştir:

“Ramazanları hep orucumu tuttum, bazı seneler iş çıkış saatine denk geliyordu iftar, yolda açıyordum iftarımı.” (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

K12 ve K6 gibi Özdemir de ramazan ayı ve bayramın memleketindeki gibi coşkulu yaşanamamasından dolayı hüznüyle, çoğu insanın çalışmak zorunda kaldığı için F. Almanya’da tam anlamıyla bayramı tecrübe edemediklerini otobiyografisinde kaleme almıştır:

“İlk kez Ramazan Bayramı namazımı yurdumun dışında eda etmiş oldum. Hâsıl kelâm, bir Ramazan ayını Almanya topraklarında, fakat Allah’ın arzında uğurlamış olduk. Bu şekilde vatandan, sevdiklerimizden uzak olmamız ve çan

sesleri eşliğinde karşılamamız sebebi ile Almanya'daki ilk bayramımız oldukça hüznünlüydü. Bu sadece bayramı, bayram gibi yaşayamama hüznü değildi. İnsanlar bayramlarda muhabbet ve sevgi ile aile bağlarını güçlendirir. Ancak burada bayramlarda çalışıldığı için sözünü ettiğim aile bağları zayıflamaya başlamıştı.” (Özdemir, 2014, s. 41)

Bir taraftan Türkler manevi olarak tatmin olamadan ramazanı ve bayramı geçirirken diğer taraftan ramazan ayından ve bayram namazından haberdar olamayan Türk işçiler de olmuştur. Bu, farklı bir dinin hâkim olduğu toplumda Türk işçilerin dinî hayatlarında karşılaştıkları zorluğu ve üzücü durumu gözler önüne sermektedir. K20, F. Almanya'da geçirdiği ilk ramazan ayında yaşadıklarını aktarırken duygulandığı ve göz yaşlarını saklamaya çalıştığı, görüşme notlarına yansımıştır:

“Almanya'ya gittikten uzun bir süre sonra aklıma ramazan ayı geliverdi. Hesap ettim, Türkiye'de Kurban Bayramı'nı yaptıktan birkaç hafta sonra yola çıkmıştım. Mektup yazdım memlekete 'ramazan ayı ne zaman?', diye. Sonra işyerinde teneffüste 'Dom kilisesinde bayram namazı kılınacakmış' diye herkes konuşuyordu. Sonra öğrendim ki Ramazan Bayramı'na bir hafta kalmış. Delikanlı! (Araştırmacıya hitaben) Bizim rezilliğimizi bilsen görse, halimize ağlardın (kısıp ve titreyen bir ton ile, bu esnada katılımcı hızlı bir hamle ile gözyaşlarını siler).” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

Benzer bir şekilde K1 yoğun çalışma hayatından dolayı bayram namazından haberdar olamadığını aktarmıştır:

“Ben matbaa çalışanı olarak gittim kendimi inşaatta buldum. Dolayısıyla çok zorlandım, hafif bir işten ağır bir işe geçişte. Böyle olunca, eve geliyordum, yemek yiyordum ve sonrasında ertesi gün için hazırlık yapıp yatıyordum. Doğal olarak kimseyle temas kuramadım, arkadaş edinemedim. Dolayısıyla bayram namazlarının kılındığından haberim olmadı.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

K20 ve K1'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Türklerin birbirinden haberdar olması ve iletişim halinde olmaları dinî günler hakkında bilgi sahibi olunabilmesi ve ilgili ibadetlerin yerine getirilebilmesi açısından önem arz etmiştir. Bu durum Türklerin ilk dönemdeki teşkilatlanma ihtiyacının sadece ibadet yeri ile sınırlı olmayıp aynı zamanda sosyal dayanışma, birlik ve beraberlik için de önem arz ettiğini göstermektedir.

3.4.5. İlk Cuma, Bayram ve Teravih Namazları (İlk Kolektif İbadetler): Lojmanlar, Salonlar ve Kiliseler

F. Almanya’da çalışan Türkler her ne kadar memleketlerinde hissettikleri duygu ve hazzı ramazan aylarında ve bayramlarda yaşayamamış olsalar da bu onların ibadet etme arzularını kırmamıştır. Aksine bütün imkansızlıklara, cami ve din görevlilerinin eksikliğine rağmen -ki Türkiye Cumhuriyeti’nin o dönemlerde bu konuda işçilerine hiçbir desteği olmamıştır- Türkler lojmanlarda, spor ve toplantı amaçlı salonlarda ve kiliselerde, cuma, bayram ve teravih namazlarını toplu bir şekilde eda etmişlerdir. Elbette alternatif ibadet mekânları buralar ile sınırlı değildir. Örneğin Damar (2013, ss. 64-65) üniversite içinde Müslüman öğrencilerin talebi üzerine, üniversite yönetiminin bir oda tahsis etmesi sonucunda oluşan mescitte cuma namazı kıldıklarını belirtmiştir. Her ne kadar doğrudan işçiler tarafından kurulmuş bir mescit olmasa da Türk işçiler burada da cemaate katılmıştır. Ancak bu özel ve istisnai bir durum olarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda Türk işçilerin kolektif ibadetler için kullandıkları mekânlar her şehirde aynı derecede kullanılmamıştır. Nitekim daha az Türk nüfusu olan şehir ve kasabalarda bu tür imkanlar bulunmadığından dolayı ancak camilerin açılmasından sonra toplu ibadet yapma imkânı olmuştur:

“Cami açılana kadar cuma namazı ben hiç görmedim, duymadım. Yani şurada cuma kılınıyormuş hiç duymadım. Zaten otuz, kırk Türk vardı ilk başlarda bizim şehirde. Hadi, etraf köyleri de dahil edersek elli kişi. Ne zaman cami kuruldu, o zaman cuma kılındı.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“İlk yıllar cuma kılma imkânı yoktu. Kaldığımız şehirde cami yoktu. Hatta Hannover’de bile cami yoktu.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“1977 öncesinde Offenbach’da hiçbir cami yoktu, biz arada sırada aklımıza gelirse kılıyorduk namazı. Cami açılıncaya kadar dinî bir faaliyet olmadı” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

Diğer taraftan bazı katılımcılar kendi buldukları şehirde camiler kurulduktan sonra toplu ibadetleri yerine getirebildiklerini veya sadece camisi olan başka şehirlere gitmeleriyle toplu ibadetleri eda edebildiklerini belirtmişlerdir:

“Bayram namazı, cuma namazı diye bir şey görmedik. Sonra arkadaşlarla bir dükkân kiraladık. 20 m2 bir yer. Dinî ibadetlerimizi yerine getirmek için böyle bir işe teşebbüs ettik.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzflun)

“Bizim camimiz yoktu, en yakın Wetzlar’da vardı cami. Bodrum kat kiralamışlar orada kılardık bayramı ve cuma namazlarını.” (K15, Erkek, Konya, 1977, Gießen)

“1972’de Hannover de M. Ş. E. ile H. B. bir cami kurdular. Ben de işverenle anlaştım her cuma tirenle Hannover’e gidiyordum otuz beş kilometre cuma namazına, cumartesi günleri de dört saat çalışıyordum onun yerine.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Camilerin eksikliğinin yanında çalışma saatlerinin ve vardiyaların namaz vakitlerine uymaması, Türk işçilerin bazen sadece ayda bir defa cuma namazına katılmalarına imkân tanımıştır:

“Tabii bizim cumaları izin alma şansımız çok azdı o zamanlar. Vardiya sistem gelince cuma namazı kılabilmeye başladık. Sabah vardiyasında çalışanlar kılamıyordu, öğle ve akşam vardiyasında çalışanlar kılabiliyordu cumayı.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

“Üç vardiya çalıştığım için ayda bir cuma kılabiliyordum sadece. Diğer cumalar çalışıyordum.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

Bir yandan çalışma koşulları vb. faktörler Türklerin haftalık cuma namazlarını etkilerken diğer taraftan camilerin henüz oluşmamış olması onları alternatif mekânlara mecbur bırakmıştır. Yukarıda Türk işçiler tarafından inşa edilen ilk mescitlerin, işçi lojmanlarında depo, salon veya yemekhane gibi geniş yerlerin veya sıradan odaların dönüştürülmesiyle meydana geldiği belirtilmişti.¹⁵ Dolayısıyla cuma, bayram ve teravîh namazları cami öncesi dönemde Türk işçiler tarafından ilk olarak lojmanlardaki mescitlerde kılınmıştır:

¹⁵ Bkz. yukarıda, s.121.

“Hanau’da cami yoktu, erkekler Heim’da (lojmanda) kılıyordu bayram namazını.” (K4, Kadın, Ankara (Kırşehir), 1971, Hanau)

“Kaldığımız Heim’da (lojmanda) bir olup ramazanları teravih namazlarını kılıyorduk, A. Hoca vardı onun sayesinde.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

“Henüz camilerin bulunmadığı zamanlarda Gasthaus’un altında kılıyorduk cuma namazlarını. Tiren garının karşısında lojmanlar vardı, onun altında yine kılınyordu” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“En güzel şekilde ibadetlerimizi yapabilmek, feyzine ermek için lojmanda namaz kılabileceğimiz, iftar ve sahurlarımızı en güzel şekilde yapabileceğimiz bir ortam hazırladık. Elbette ki beş vakit ezan duyarak yurdumun bütün sokaklarında o havayı soluyarak eda ettiğimiz Ramazanlar gibi olmayacaktı. Bunun idrakinde olarak hüznümüz ve sevincimiz birbirine karışmış bir hâlde iştirak eden arkadaşlarımıza ilk teravih namazını kaldırmış oldum.” (Özdemir, 2014, s. 40)

Görsel 3.15 İşçi lojmanında kılınan bir bayram namazını göstermektedir. Görselin sol üst kısmında üst üste dizilmiş masalar görülmektedir. Muhtemeldir ki burası görünen ses sisteminden dolayı lojmanın toplantı salonu olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla Türk işçiler, cami öncesi dönemlerde bu şekilde salonları namaz kılmaya uygun hale getirerek, dinî ibadetlerini yerine getirme çabası içinde bulunmuşlardı.

Görsel 3.0.14. Lojmanda Bayram Namazı (Eryılmaz, 2020, s. 155)

İlaveten kaldıkları lojmanlarda mescitleri bulunmayan Türklerin yakın şehirlerdeki lojmanlarda bu ibadetlerini yerini getirmek için özen gösterdikleri anlaşılmaktadır:

“Darmstadt’tan (90km) bizim lojmana bayram namazına gelenler vardı.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Hamburg’a 20 km uzaklıkta bir kasabada çalışıyordum. Çalıştığım yerin yanında bir Tersane vardı. 400’e yakın Türk işçisi vardı. Türk işçiler için lojmanlar yapmışlar bekarlara ayrı bir bina evlilere ayrı. Bekarlara yapılan binada iki odayı boşaltmışlar arasındaki duvarı da kaldırmışlar mescit yapmışlar. Orada kıyıordum cuma namazlarını.” (K12, Erkek, Ankara, 1971, Hamburg)

K17, çevre şehirlerden gelen cemaat ile birlikte cuma namazlarındaki kalabalığı aktarırken Alman polisi ile yaşadığı diyalogu şu şekilde anlatmıştır:

“Cuma namazlarını Hanau Gari’nin yanında Dunlop fabrikasının işçi lojmanı vardı orada kıyıorduk. Cumalarda ayakkabılık, merdivenler, televizyon odası, hatta birinci ve ikinci katlar dolup taşıyordu. Özellikle bayram namazlarında bütün katlar doluyordu. Bir keresinde polis geldi fotoğraf çekti, ‘bu bina çökerse,

sen mesuliyet altına kalırsın' dedi. 'İnsan dan bina çöker mi?' dedim. 'Çökerse varın yoğun her şeyin gider' dedi polis, ben de 'benim bir şeyim yok ki giderse gitsin' dedim.' (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

Görüldüğü gibi camilerin eksikliğinde Türkler mescidi olan lojmanlara akın etmişlerdir. Lojmanların yanında Türk işçilerin fabrikada da bayram namazı kıldıkları olmuştur. Örneğin Hüseyin Aydın, Ford fabrikasında yaklaşık bin kişiyle bayram namazı kıldıklarını aktarmıştır (Köksal, 2011, ss. 186-189). Lojman ve fabrikalardaki mescitlerin yanında büyük salon ve kiliseler de camilerin eksikliğinde alternatif olarak düşünülmüş ve toplu ibadetler için kiralanmıştır:

"Cami 78 yılında kuruldu. Öncesinde hatırlıyorum, bayram namazları için belediyeden bir salon tutuluyordu, orada kılınıyordu." (K6, Kadın, Samsun, 1968, Mannheim)

"Bayram günler Frankfurt'ta spor salonu kiralyorlardı, biz de bir araba bayram namazına gidiyorduk. Cuma namazı yok. Sadece Bayram'dan bayrama." (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

Bazı durumlarda kiralanen ilk müstakil camilerin toplu ibadetler için yetersiz kalmasından dolayı, yine de salonlara başvurulmuştur.¹⁶ Özdemir'in önceliğinde gerçekleşen bu kalabalık bayram namazlarını kendi otobiyografisinde şöyle yazıya dökmüştür:

"Ramazan ayı geldiğinde teravih namazını yeni açtığımız bu dernek binasında kılmaya başladık. Ancak bayram namazında oraya sığmamız mümkün görünmüyordu. Bir okulun salonunu tutmayı düşünmüştük bunun için. Berlin'de ilk bayram namazımızı bir okul salonunda kılma imkânına kavuştuk." (Özdemir, 2014, s. 64)

¹⁶ Çok amaçlı salonda tertip edilen bayram namazı görseli için bkz. Ek 4, aşağıda, s. 210.

“Berlin’in büyük sergilerinin yapıldığı halle (büyük salon) vardı. Bunlardan birini kiralamak üzere yetkililerle görüştük. Bayram namazını orada kılmak üzere dört-beş saatliğine kiralamak için anlaştık [...] Otuz bin kapasiteli salon tıklım tıklım dolmuştu.” (Özdemir, 2014, ss. 118-119)

Görsel 3.0.15. “Türkiye’den gelen Müslümanlar ‘Hackerkeller’ bira fabrikasında namaz kılarken”. Selahattin Kaya/ DOMiD-Archiv, Köln, E 1252, 0010. (virtuelles-migrationsmuseum.org, 2022)

Bir diğer ilgi çekici olay, 1963 yılında München şehrinde meydana gelmiştir. 1808 kuruluş tarihli meşhur “*Hackerkeller*” isimli bir birahane ile bitişik bira fabrikasında Türk işçiler namaz kılmış veya kılmak zorunda kalmışlardır. Görsel 3.16 incelendiğinde kimi işçi battaniye benzeri bir kumaş üstünde otururken bazı işçiler montlarının üstünde ibadetlerini yerine getirme çabası içinde oldukları ve bu mekânın mescit/cami olmayıp kısa bir süreliğine namaz kılmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tam olarak hangi namazdan olduğu belirtilmemekle beraber bu görselin bir bayram namazında ait olduğu belirtilmiştir. Bu olayın canlı bir tanığına ulaşılamamış olursa da Türk işçilerin bir birahane/bira fabrikası içinde namaz kılmaları, zorunluluktan dolayı gerçekleştiği varsayılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Türk işçiler çok yüksek bir ihtimalle bayram namazını kılacakları büyük bir mekân bulamadıklarından dolayı, bu bira fabrikasında namaz kılmak zorunda kalmışlardır. Bu durum farklı bir açıdan değerlendirilecek olursa, Türklerin ibadetlerini yerine getirebilmeleri için bir bira fabrikasına mecbur bırakıldığı ifade edilebilir.

Farklı amaçlı salonlarının yanında alternatif olarak kiliselere de cuma, bayram ve teravîh namazları için başvurulmuştur. K1, akranlarından edindiği bilgileri şöyle aktarır:

“Benden önce, yani 1966’dan önce gelenler, Hristiyanlara sormuşlar, ‘bayram namazını sizin ibadethanenizde kılabilir miyiz?’ diye. Onlar da biz büyüklerimize soralım demişler ve sonra olumsuz bir cevap gelmiş. Ardından, başka bir kiliseye müracaat etmişler. Orada, bir veya iki kere kılmışlar bayram namazını.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

K7 ise ramazan ayı boyunca kilisenin bodrumunda bulunan bir odayı kullandıklarını ifade etmiştir. Bu sözlü tarih anlatımı sırasında o günkü yaşadığı şaşkınlığını gizleyemeyerek, anlatım sırasında heyecanlandığı görüşme notlarına yansımıştır:

“1982 Ramazan ayı geldi ben yer bulamadım, gençler beni sıkıştırıyor sen reis oldun başımıza ama yer bulamadın. Bende Kiliseye gittim ve baş piskoposa görüştim. Baş piskoposa, ‘biz Müslümanız ramazan ayında cemaatle yapılan ibadetlerimiz var ama yer bulamadık, kiliseniz de müsait yeriniz var mı, bize ücret karşılığında yer veririmsiniz?’ dedim. ‘Yerim var verebilirim’ dedi ve bodruma indirdi beni. Büyük bir konferans salonu gösteri bana. ‘Burası nasıl size yeter mi?’ diye sordu, bende ‘gayet güzel yeterli gelir’ dedim. ‘İstedığınız zaman kullanabilirsiniz bir ay boyunca burası sizin’ dedi. ‘Peki ne kadar vereceğiz’ dedim, ‘para istemiyorum’ dedi. Biz de teşekkür ettik ve ramazan ayı boyunca orada teravîh kıldık. Duvarda çarمیğa gerilmiş İsa a.s. vb. resimler vardı onları masanın üstüne koyuyorduk, halı fabrikasında çalışan arkadaşlar rulo halı getirmişlerdi, halıyı seriyorduk teravîhi kılıyorduk. Namazdan sonra halıyı toplayıp kenara dikiyorduk, resimleri yerine asıyorduk. Namazı Artvinli bir arkadaş vardı Üzeyir adında o ramazan ayı boyunca bize namazı kıldırıldı. 20-25 kişi oluyorduk.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Peker ise kilisenin büyük bir salonunda kıldıkları bayram namazını ve papazın hoşgörüsünü şu ifadelerle aktarır:

“Bayram namazı kılacaktık. Büyük bir yerimiz yoktu. Kiliselerin altında, ‘Gemeinda Saal’ dedikleri toplantı ve sosyal aktivite salonları vardı. Namazlar için oraları isterdik. Onlar da itfaiyeden de bir görevli vererek salonu hizmetimize

sunarlardı. Bir bayram namazı için salonu hazırlamak gerekiyordu. Papaza çıktım, durumu anlattım. İkiylemeden, ‘Tamam, hayhay! İşiniz bitince salonun anahtarını benim evin posta kutusuna atıverirsin’ dedi.” (Peker, 2009, ss. 25-26)

Bu üç örnekten hareketle, bir insan topluluğu düşünün ki kendi devleti dinî ibadetlerini yerine getirebilmeleri için hiçbir destekte bulunmazken, farklı bir dinî inanca sahip olmalarına rağmen ev sahibi toplumu bu durumu hoşgörü ile karşılamış ve ücretsiz bir şekilde kilisenin bir bölümünü onların hizmetine sunmuştur. Bu büyük saygı ve tebrik hak eden davranışın yanında 1965 yılında gerçekleşecek olan bir hadise var ki, sadece Almanya’da yaşayan Türkler için değil aynı zamanda Hristiyanlık tarihi açısından da tarihi bir olay olarak nitelendirilecektir. Almanya’nın dördüncü en büyük şehri Köln’de bulunan Köln Katedrali¹⁷ bu tarihi olayın tam merkezinde bulunmaktadır. 1965 yılında gerçekleşen bu hadiseyi, yerel bir gazete “Din tarihi yazan bir gün” olarak nitelendirirken ZEİT gazetesi “Müslümanlar Köln Katedrali’nde namaz kıldı” başlığını atar ve “Haçlı Seferi’ne gidenlerin uğurlandığı katedralde ezan sesi...” cümlesiyle habere başlar. Yaklaşık 700 Müslüman 3 Şubat 1965 tarihinde Katolik dünyanın ve özellikle Almanya’nın simgesel değeri olan Köln Katedrali’nin kuzey bölümünde bayram namazını eda etmiştir (Duman, 2019, s. 45; Hunn, 2011, s. 6).¹⁸ Bu tarihi günün baş mimarlarından merhum Yusuf Topçu ve İbrahim Toparslan olayı şu şekilde aktarır:

“Köln Dom Katedrali’nde bayram namazı kılmak için resmî başvuruyu yaptık. Müsaade gelince elimle yazıp, bisikletle İbrahim Toparslan ile birlikte Türklerin yaşadığı yerlere ilanlar astık. Namaza gelenlerin gelirken tedarikli gelmelerini istedik. Battaniye, karton getirenler oldu. İçerideki heykelleri kapatarak namazımızı kıldık.” (Yusuf Topçu)

“En büyük sorun toplu namaz kılacağımız yerlerimizin olmamasıydı. 1965 yılında bayram namazı için toplandık. Bayram namazı kılacak yer arıyorduk. Köln Dom Katedrali’nin bir köşesinde kılabilir miyiz, acaba bize yer verirler mi diye

¹⁷ Köln Katedrali, Köln Başpiskoposluğunun ana kilisesidir. Temeli 1248 yılında atılmıştır. Ayrıca Köln Katedrali, Gotik tarzdaki en büyük katedrallerden biridir (<https://www.koelner-dom.de>, 2022). Katedralin görseli için bkz. Ek 5, aşağıda, s. 210.

¹⁸ Köln Katedralinde kılınan bayram namazının görselleri için bkz. Ek 6, aşağıda, s.211.

konuştuk. Yusuf Topçu arkadaşın önderliğinde papazlardan müsaade istedik ve o da müsaadeyi gitti aldı. Bayrama üç gün kala el ilanları basıldı ve Türklerin kaldığı yurtlara dağıtıldı. Bayram namazını Dom kilisesinde kılınacak diye. 3 Şubat 1965 sabah saat 8.30'da seccade benzeri ve gazeteyi alan, doğru Dom Kilisesi'ne gittik. Yaklaşık, 700 kişi bayram namazını kıldık.” (İbrahim Toparlan)(avrupaninsesi.com, 2022)

Tarihi bayram namazını organize eden Hikmet Uygun, Yusuf Topçu ve İbrahim Toparlan gerekli izinleri aldıktan sonra yazdıkları el ilanlarıyla müjdeyi lojmanlarda yaşayan Türk işçilerine duyurmuşlar ve şehrin farklı yerlerine bu ilanı asmışlardır. Görseli Ek 7'de¹⁹ bulunan el ilanında şu cümleler yazılıdır:

“DUYURU

AZİZ MUHTEREM GURBETÇİ KARDEŞLERİMİN NAZARI DİKKATİNE

3 ŞUBAT 1965

MÜBAREK RAMAZAN BAYRAM namazı Dom klisesinde Kılınacaktır. Mümkün Mertebe herkes Gazete Namazlık ve Battaniyelerinize Tedarikle Gelmeniz Rica olunur. Taşkınlığa meal vermeden izdiham yaratmadan yüce Dinimiz ve milletimize yakışır şekilde Görevimizi iğfa etmeliyiz çevrenizde duyurulması Rica olunur. En derin Sevgi ve Saygılarımla (Tertip Komitesi) hikmet uygun ve Yusuf Topçu, Toparlan”

Bu tarihi bayram namazına katılan K20, o günden hatırladıklarını ve duygularını şu şekilde aktarır:

“Dediğim gibi işyerinde duymuştum Dom klisesinde bayram namazının kılınacağını. Bayram sabah geldiğinde, lojmanda kalan arkadaşlarla beraber hazırlandık, yürüyerek Dom'a doğru hareket ettik. Halı olmadığı için namazlık getirin diye duyurmuşlardı öncesinden, kimi elinde namazlık kimi elinde karton ile, 20-30 kişi namaza gittik. Yolda diğer Türkleri görüyorduk, onlarla birleşiyorduk sonra başka bir grup daha dahil oluyordu, böyle böyle kiliseye

¹⁹ Bkz. aşağıda, s.212.

varana kadar 100-200 kişi olduk sanırım. Hiç unutmam, hala şey olurum (o anda katılımcının aklına gelmedi, kastedilen tüylerin diken diken olmasıydı) o kalabalıkla Köln sokaklarında yürürken bir gururlandım, bir de namaza gidiyoruz o ayrı bir heyecan, sanki Türkiye'deyiz gibi hissettim, her yer Türk. Kiliseye vardık, zaten çok uzak değildi bizim kaldığımız yer, bir kalabalık var, bu yaşıma geldim böyle bir heyecan, özlem, gurur çok az yaşamışumdur, çok farklı duygulardı. Namazdan sonra epey ayrılmadık oradan arkadaşlarla bayramlaştık, yeni insanlarla tanıştık uzun uzun muhabbet ettik vakit geçirdik.” (K20, Erkek, Antalya, 1964, Köln)

Köln şehrinde yaşayan Türk işçiler, bu ilan ve organizasyon sayesinde coşkulu bir bayram namazı kılma fırsatı elde etmişlerdir. En temel dinî ibadetlerini yerine getirmek için cami ve din görevlisi gibi imkânlarla sahip olamayan Türkler, azimli bir mücadele ve çaba ortaya koyarak dinî inanç ve ibadetlerini devam ettirmişlerdir. İşçi lojmanları, işçi evleri, kapalı ve açık stadyumlar, spor ve toplantı salonları ve hatta kiliseler Türklerin toplu ibadetlerini yerine getirdikleri mekânlar haline dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle Türk işçiler dinî hayatlarını sürdürebilmek için bu saydığımız mekânlara mecbur bırakılmışlardır. Nitekim buraya kadar ortaya konmaya çalışılan ve yorumlanan bulgular, bir milletin bir insan topluluğunun kendi devleti tarafından ne kadar desteksiz ve yalnız bırakıldığını en açık örneğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla hem karşılaştıkları sosyal sorunlar karşısında hem de dinî inanç ve ibadetlerin yerine getirilebilmeleri adına Türk devletinin işçilerine hiçbir şekilde destek sunmaması, onları kendi aralarında dayanak ve destek bulmaya mecbur bırakmıştır. Diğer bir deyişle, sosyal ve dinî sorunlarını gidermek adına Türkler teşkilatlanma zorunda kalmışlardır.

Buraya kadar Türklerin karşılattıkları sosyal ve dinî sorunlar ve zorluklar ortaya konmuş ve geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu alt başlıkların hepsi ayrı ayrı ve toplu bir şekilde Türkleri teşkilatlanmaya götüren unsurlardır. Nitekim, işçiler bu sorun ve zorluklara çözüm üretme adına teşkilatlanma sürecine girmişlerdir.

3.4.6. Türklerin Dinî Açından Teşkilatlanma İhtiyacı

Göç ile birlikte karşılaşılan kültürel farklılıklar Türk işçilerin başlıca sorunları haline gelmiştir. Bu sorunlar ile başa çıkılmasında, uyum sürecinin hızlanmasında ve kolaylaşmasında göçmenlerin birbirlerine destek olmaları önemli rol oynamıştır. Nitekim

Türk devleti, gönderdiği işçilerine bir hazırlık ve intibak dönemi sunmamıştır. Türk işçilerine gidecekleri ülkenin toplumsal yapısı, değer yargıları, gelenekleri, dinî inanışları ve karşılaşılabilecekleri durumlar hakkında hiçbir bilgilendirme yapılmamıştır. Öyle ki, Türk işçiler için hazırlanan el kitapları bile göçün onuncu yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından basılmıştır. Dolayısıyla yabancı oldukları bir kültür ile karşılaşan göçmenler kültürel şoktan kaçınmamışlardır. Kültürel şok yaşayan Türk işçiler kendilerini toplumdan izole ederek kendi içlerinde bağlarını kuvvetlendirmişlerdir. Örneğin birinci kuşak Türk işçiler mesai bitiminde tren istasyonlarında buluşarak hem dertleşmişlerdir hem de trenlere bakarak anavatana dönecekleri günün hayalini kurmuşlardır. Anlaşılacağı üzere Türkler kendi aralarındaki bağları kuvvetlendirerek her fırsatta beraber olmaya ve birbirlerine destek olmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Türk işçiler bir araya gelebilecekleri kendilerine ait mekânlara ihtiyaç duymuşlardır. Öte yandan 1973'te durdurulan işçi alımı sonrasında Türk işçiler ailelerini yanlarına almışlardır. Böylece kalıcı hale gelen Türkler nesillerin Türk kültürüne ve İslam dinine uygun yetiştirilmesi için eğitim kurumlarına da ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç ilk etapta evde giderilmeye çalışılırken zamanla yetersiz kalmış ve kurumsal bir din eğitimi zaruret haline gelmiştir. Ayrıca bayram ve cuma namazları gibi cemaatle kılınan namazlar için cami ve mescitlere ihtiyaç duyulmuştur. Kimi zaman bu ihtiyaçlar alternatif yapılarda giderilmeye çalışılsa da uzun vadeli bir çözüm olarak müstakil camilerin kurulması zaruri olmuştur. İlaveten Almanya'daki Türklerin ihtiyaçlarını ve taleplerini resmî kurumlara ileticek ve Alman devletinin Türkleri temsilen muhatap alabileceği kurumlara ihtiyaç duyulması Türk işçilerin teşkilatlanma gereksinimlerini ortaya çıkarmıştır (Adıgüzel, 2011, ss. 49-52).

3.5. Türk İşçilerinin İlk Teşkilatlanma Süreci

Türkler, yaşadıkları kültür şoku sonucunda Alman toplumundan izole bir şekilde kendi içlerinde yaşamaya devam ederken, dinî ibadetlerini yerine getirebilecekleri mekânların eksikliğinde alternatif çözümlerle durumu idare etmişlerdir. Yukarıda Türk işçilerin memleketlerine geri dönme fikirlerinin ertelenmesi sonucunda ailelerini de yanlarına almalarıyla kalıcı hale geldiklerinden bahsedilmişti.²⁰ Özellikle ikinci neslin F.

²⁰ Bkz. yukarıda, s. 94.

Almanya'daki varlığı ve alman okullarında eğitim görmeleri, artık Türklerin kalıcı olduğu fikrini işçilerin zihnine yerleştirmiştir. Böylece kalıcı olduklarının farkına varan Türk işçiler, her biri yukarıda müstakil alt başlıklar altında ele alınan sosyal ve dinî sorunlarını gidermek adına teşkilatlanma sürecine girmişlerdir. Elbette bu süreci kesin tarihlerle sınırlamak mümkün değildir, ancak bu ilk teşkilatlanma süreci 1970'li yılların başında meydana gelmiştir. Dolayısıyla teşkilatlanma sürecinin aile birleşimiyle ilişkisi de böylece anlamlı gözükmektedir.

3.5.1. Cami Kurma Fikri: İbadet İçin Mekân, Din Eğitimi ve Kimlik Koruma

Türk işçilerin cami kurma fikrinin farklı ihtiyaçlara dayandığı aşikârdır. Yukarıda ele alınan sosyal ve dinî hayata ilişkin sorunların hepsi bu noktada birer sebep olarak gösterilebilir. İlâveten bu ihtiyaçlardan doğan teşkilatlanma fikrini üç ana tema üzerinde değerlendirmek mümkündür. Böylece İbadet için mekân, din eğitimi ve kimlik koruma ihtiyacı cami kurma fikrinin Türk işçiler arasında ortaya çıkmasında ana etkenler olmuştur.

Katılımcılardan K9 ve K22 dinî ibadetlerini yerine getirebilecekleri alternatif mekânların yetersiz gelmesinden ve bu ihtiyacın sürekli devam etmesinden dolayı hak mülkiyeti kendilerine ait mekânlara ihtiyaç duymuşlardır. Böylece bu ihtiyacı gidermek için teşkilatlanarak cami kurduklarını belirtmişlerdir:

“Cami İslamiyet'ti. Biz geldiğimizde hiçbir cami yoktu, ibadet edilebilecek bir yer yoktu hatta ve hatta hoca bile yoktu. Sağda solda namaz kılınyor ama yetersiz. Mecburduk cami kurmaya.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Almanya'dan hemen dönmeyeceğimizi anlamaya başlayınca, burada namazlarımızı kılabilceğimiz, çocuklarımızın Kur'an öğrenebileceği yerler için ve Türklüğümüzü korumak için dernek kurmamız lazımdı. Camisi, okulu, kültür merkezi. Bunların hepsinin bir arada olması gerekiyordu. Hepsi önemli çünkü.” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

İlâveten Eryılmaz da otobiyografisinde toplu ibadetler için camiye/mescide ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir:

“Bizler işçiler olarak Almanya’nın her yerinde kaderine terk edilmişler gibiydik. Devletimizden hiçbir ilgili yetkili bizleri arayıp sormuyordu. Halbuki en çok ihtiyaç duyduğumuz şey, topluca ibadetlerimizi yapabileceğimiz bir yerdi, bir mescitti.” (Eryılmaz, 2020, s. 35)

Dinî ibadetlerin yanında Türk işçiler hem kendilerinin hem de çocuklarının (ikinci nesil) din eğitimini önemli görmüşlerdir. K1, dinî sohbet ve eğitimin evde yapıldığını ve *“Zamanla ev yetersiz gelince 50m² bir dükkân”* kiraladıklarını ifade etmiştir. Yine K22’nin yukarıdaki ifadesinde çocuklarının *“Kur’an öğrenebileceği yerler”*e ihtiyaç duyduklarından dolayı kendilerini teşkilatlanmak zorunda hissettiklerini belirtmişti. Böylece din eğitimi de Türklerin cami kurma fikrini beslemiştir. Özellikle aile birleşimi sonrası bu ihtiyacın artması, cami merkezli teşkilatlanma sürecini hızlandırdığını söylemek mümkün olacaktır. Bu iki ana unsurun yanında K22’nin *“Türklüğümüzü korumak için dernek kurmamız lazımdı”* ifadesi, Türklerin kimlik koruma kaygısıyla da teşkilatlanma sürecine girdiklerini göstermektedir. K22 cami merkezli teşkilatlanma sürecinin dinî ve millî kimliğin korunmasındaki rolünü ve işlevini şu şekilde açıklamıştır:

“Camiler sadece namaz kılınan yerler değildi. Adeta Türklerin buluşma yeriydi. Millî günler camilerde anılıyor, Türkiye’den bir siyasi geldiği zaman camilerde ağırlanıyor, konferanslar veriliyor. Yani Türklerin bütün hayatı camilerde dönüyordu. Bugün de böyle. O zamanlar ama daha kıymetliydi, çünkü bir avuç gurbetçiydik. Birbirimizi tutmak zorundaydık.” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

Aynı şekilde Eryılmaz ve Damar’ın aşağıdaki cümleleri, camilerin Türk işçilerin kimliklerini koruması için ne kadar zaruri olduğunu ortaya koymaktadır:

“Benliğimizi, inancımızı millî varlığımızı kaybetmeden yaşayabilmek için çareler bulmak zorundaydık. Bunun için bizleri birbirimizden koparmadan ve bizleri bir araya getirecek bir cemiyet şemsiyesi altında toplanmaya acilen ihtiyacımız vardı. O sebeple arkadaşlarımız arasında bulunan Dr. Hayrettin Bulut’la istişare ederek bir cemiyet kurmaya karar verdik.” (Eryılmaz, 2020, ss. 31-32)

“Müslümanlar kendilerine gereği gibi sahip çıkılmadığını ve yeni yetişecek nesillerinden büyük kayıplar vereceklerini anlayınca Avrupa çapında Türk Birlikleri, Türk İşçi Dernekleri, Türk Kültür Cemiyetleri, İslam Kültür Merkezleri,

Müslümanlar Birliği, İslam Birliği... gibi isimler altında cemiyetler kurarak Müslüman kimliklerini korumak ve vatanlarına bağlılıklarını muhafaza edebilmek için teşkilatlanmaya başladılar.” (Damar, 2013b, s. 66)

İlaveten K9’un caminin eksikliğinde Türklerin hâkim kültür içinde kayboluşunu şu cümlelerle özetlemektedir:

“Eğer biz buraya geldiğimizde camimiz olsaydı İslamiyet’i yaşasaydık, bugün çok farklı olurduk. Ama biz buraya ilk geldiğimizde Gasthaus’lara gittik. Bira içtik. Onlara uyduk. Kola-Konyak biliyor muydu benim köylüm.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

Böylece ibadethane eksikliği, din eğitiminin verilmesi ve Türk kimliğinin korunması cami merkezli teşkilatlanma fikrini besleyen ana sebepler olarak öne çıkmaktadır. Ancak Türklerin cami merkezli teşkilatlanma sürecini sadece bu üç nokta üzerinden değerlendirmek doğru değildir. Nitekim yukarıda da değerlendirildiği gibi dayanışma, helal gıda, takvim vb. konularda yaşanan zorlukların aşılması amacıyla cami merkezli teşkilatlanma süreci başlamıştır. Yeri gelmişken yukarıda ayrı bir alt başlık altında zikredilmeyen ama Türklerin dayanışma ve teşkilatlanma ihtiyacının önemli bir örneği olan cenaze konusuna da kısaca değinilmesi isabetli olacaktır. Özdemir, F. Almanya’da ömrünü tamamlayan Türklerin anavatana gönderilmesi ve gerekli resmî işlerin yapılması tamamen bireylerin kendi mesuliyeti üzerine yüklendiğini, konsoloslüğün bu noktada bir desteği olmadığını belirtmiştir (Özdemir, 2014, s. 33). Dolayısıyla helal gıda konusunda olduğu gibi bu konuda da bireysel çözümler olarak ticari şirketler ve kolektif çözüm sağlaması için cami dernekleri önemli rol oynamıştır. Sonraki yıllarda çatı kuruluşların oluşmasıyla cenaze fonları çok daha kapsamlı seviyelere ulaşmış ve Almanya’daki bütün Müslümanlara hizmet etmiştir.

3.5.2. Caminin Kuruluş Aşamasında Karşılaşılan Zorluklar

Kültürüne, diline ve yasalarına yabancı olunan bir ülkede ilk teşkilatlanma süreci elbette kolay olmamıştır. Özellikle yasal işlemlerde ihtiyaç duyulan seviyedeki Almanca bilgisinin eksikliği ve Alman bürokrasisine yabancılaşma dernek kurma sürecini zorlaştıran unsurlar arasında yer almıştır. Bu noktada daha önce dernek kurmuş ve bu süreci tecrübe etmiş yakın şehirlerdeki Türklerden destek alındığı anlaşılmaktadır. K1, Münih şehrinde

aldıkları tüzük ile kendi derneklerini kurduktan sonra yakın çevredeki şehirlerle de kendilerinin yardımcı olduklarını belirtmiştir:

“Biz başta Münih’te Türklerin cami kurduklarını duyduk. Tabii, Münih o bölgenin, yani, güney Almanya’nın en büyük şehri. Bunun üzerine M. ile birkaç arkadaş Münih’e gittiler. Münih Müslümanlar Cemiyeti’nin tüzüğünü alıp, geldiler. O tüzüğe göre de Singen Müslümanlar Cemiyeti’nin tüzüğünü yazdılar. Tabii Almanya’da dernek kurmak kolay değil. Genel kurul tutanağı, yönetim kurulu, denetim kurulu vb. bir sürü resmî işlemi var ve Almanca hazırlanması lazım. Bana verdiler görevi, bende gerekli evrakları hazırlayıp ilgili kuruma gidip cemiyetin resmî işlemlerini başlattım. Ama sıfırdan bir cami kurmak çok zor. Bir yandan resmî işleri ile ilgileneceksin diğer yandan insanların oraya alışmasını, cemaat olmasını sağlayacaksın. İkisinin birden gerçekleşmesi zor. O yüzden bize yakın civardaki şehirlerde cami kurmak istediklerinde, bizim bir şubemiz gibi gösterdik onları. Şube açmak çok kolay. Onların cemaati oturunca ve resmî işlemleri öğrenince, bizden ayrılarak müstakil dernek kurdular. Yanlış hatırlamıyorsam iki veya üç cami bu şekilde kuruldu.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

K1’in ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Türkler birbirlerine tüzük ve resmî işlemler konusunda yardımcı olmalarıyla zincirleme bir şekilde camilerin açıldığı anlaşılmaktadır. Yine Türkler arasındaki bu yardımlaşma sonucunda camilerin daha kolay bir şekilde açıldığı K9 ve K18’in ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“1972 yıllarında geldim Almanya’ya herkesin ağzında cami açalım cümlesi ama nasıl açacağız, nereye açacağız kimse bilmiyor. 1979 senesinde Stuttgart’tan bir tüzük almış gelmişler, bu tüzükle cami açtılar.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“İlk camiye kurduğumuzda Offenbach’daki arkadaşlar bize resmî işlerde yardımcı oldular. Onlar önceden kurdukları için derneklerini yol yordam biliyorlardı.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

Özellikle yeterli seviyede Almanca bilgisine sahip olunmadığı durumlarda resmî işlemlerinde zorlukların yaşandığı ve tercümanlar vasıtasıyla bu zorlukların aşıldığı bulgusuna rastlanmıştır:

“Bir gün B., beni çağırdı ‘sizin derneği polis bulamamış, derneği kapatacakmış’ dedi. Meğer dernek S. Ö.’nün evinde gözükiyormuş. B.’de tercüme yapıyor, basiretsizlik kelimesini çevirememiş. Neyse ona çeviri de yardımcı oldum, o da polisi aradı bize yardımcı oldu, adresi derneğin asıl yerine taşıdık. Derneği böylece kurtardık” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

“Derneğin resmî işlemleri için sürekli Almancayı iyi bilen arkadaşlardan yardım istiyorduk. İlk zamanlarda Almanca bilen çok yoktu. Bakarsan hepimiz biliyorduk aslında ama resmî dairedeki işlemlerde yetmiyordu.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

“Tabii biz de Müslümanlar olarak o günlerde tam organize olamadık. Aramızda Almancaya hâkim olan yok denecek kadar azdı.” (Eryılmaz, 2020, s. 47)

Mevzuat ve Almanca bilgisindeki eksikliğin yanında cami için ruhsatın alınması da Türklerin ilk teşkilatlanma sürecinde karşılaştıkları zorluklar arasında yer almıştır. Bunun sebebi dükkân, daire, depo gibi farklı amaçlar için inşa edilmiş binaların cami için kiralanmış olmasıdır. Nitekim farklı bir amaç için inşa edilmiş bu mekânların ibadethaneye dönüştürülmesi, mevzuat ve güvenlik gereği birçok fiziki özellik gerektirmiş ve bunların sağlanması Alman kurumları tarafından denetlenmiştir. K23, fabrika binasını camiye çevirirken acil çıkış ve havalandırma gibi birçok değişiklik yapmak zorunda kaldıklarını ve binadaki bu fiziki değişimin ilgili kurumlara onaylatılmasında zorluk yaşadıklarını ifade etmiştir:

“Fabrikayı camiye çevirmek için çok zahmet çektik. Başta belediye karşı çıktı, şartları sağlayamazsınız diye, onu ikna etmeye uğraştık. Acil çıkış, havalandırma gibi bir sürü değişiklikler yapmak gerekti.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzflen)

Aynı şekilde K8 de mağazadan dönüştürülen caminin taşınması öngörülen fiziki şartları sağlamamasından dolayı sürekli belediye tarafından mühürlendiğini belirtmiştir:

“Caminin yerini aldıktan sonra, belediye çok uğraştırdı bizi. Yani acil çıkış olsun diğer fiziki şartların sağlanması olsun, sürekli camiyi kapattı, bizde yönetmeliğe uygun değişiklikleri yaptıkça tekrar açıldı. Bir konfeksiyon mağazasından dönüştürme olunca camimiz, doğal olarak ibadethanenin taşınması gereken fiziki şartları taşııyordu.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

Yine K13, cami olarak kullandıkları binanın cami ve cemaat yapısına uygun olmadığı için bazı temel değişiklikler yapıldığından dolayı caminin kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını ifade etmiştir:

“Belediye ile bazı problemlerimiz oldu. Biz burayı aldığımızda burası mescit için uygun değildi, doğal olarak. Biz de bazı duvarları kırdık, bazı yerleri genişlettik, kalabalık bir cemaatin namaz kılabileceği hale getirdik. Tabii yetkililer bunu fark edince bize ruhsat vermediler. Burayı mühürlemek istediler. Ben de ‘sizi medyaya veririm’ diyerek tehdit edince, bize iki hafta zaman verdiler buranın statik hesaplamalarını yaptırıp uygunluğunu ispat etmemiz için. Ben de birisini buldum gereken hesaplamaları yaptırdım, binanın sağlamlığını etkilemeyen değişiklikler yaptığımızı kanutladık, camiyi mühürlemekten kurtarmış olduk.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

Elde edilen verilerden hareketle ilgili kurumlar ile yaşanan sorunların iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, camiye dönüştürülmek istenen yerlerin amaç, fonksiyon ve yapı olarak ibadethaneye uygun olmayışıdır. İkincisi ise Türklerin bu yapıları camiye uygun hale getirmek isterken mevzuata aykırı bazı değişiklikler yapmış olmalarıdır. Burada belediyelerin ilgili birimleriyle yaşanan bu sorunlar, binaların fiziki şartlarına bağlı olup, caminin kurulmasını engellemek için olmadığını vurgulamak yanlış anlaşılmalari önlemesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Mevzuata uygun fiziki şartların sağlanmasının yanında, bu dönüşüm ve inşaat sürecinde birçok fedakârlık ve emek ortaya konmuştur. Elbette camilerin inşaat maliyeti ve gönüllü çalışacak insan ihtiyacı bu süreçte karşılaşılan zorluklar arasında sayılabilir. Ancak Türklerin büyük bir fedakârlık ve çaba ile bu durumu kendi öz kaynaklarıyla aşabildikleri bulgusuna ulaşılmıştır:

“Eskiden bir cami için para toplandığında insanlar tereddüt etmeden 500 Mark, 1000 Mark çıkarıyor veriyordu. Çünkü kendilerinin ve nesillerinin varlığı için önemliydi cami.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

“Sonra hafta sonu kiralanın yeri temizlemeye gittik. Bodrum katı olunca çok fazla örümcek vardı ve bakımsızdı. Orayı el birliğiyle temizledik.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Dört duvar vardı elimizde elektrik, su, kalorifer tesisatı vesaire hepsini biz yaptırдық. Çok zahmet, çok emek, çok para harcadık. 1 Mark’a ihtiyacımızın olduğu günlerimiz oldu burayı kurarken. Halısı yoktu, evlerden herkes kullandığı, kullanmadığı halıları getirdi, onları üst üste sererek kıldık namazlarımızı. Yıkım işi yapan bir abimiz vardı, sağ olsun yıktığı bir evin camlarını dikkatlice söküp buraya taktı. Tabii Türkiye’de alışık olduğumuz camiler gibi olmasa da elhamdülillah her türlü ibadet ihtiyacımızı gördük.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

“Burası bowling salonuydu. 2-3 sene tozun dumanın içinde burada namaz kıldık. İnşaattı her yeri, yavaş yavaş tadilatını yapıyorduk. Allah razı olsun insanımız çok emek verdi buralara. Namazdan sonra ‘muhterem cemaat, şuraya 20 dakika bir el atalım birlikte’ diyorduk, 30 kişi sıraya diziliyorduk, kovalarla moloz çıkarıyorduk.” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

“Temizledik, sıvasını yaptık, boyadık, tuvaletlerini düzenledik cami şekline getirdik, ama doğru dürüst kaloriferi yoktu. Deponun camiye dönüştürülmesi esnasında Allah rahmet eylesin vefat edenlerden çok fedakârlık yapanlar oldu. H. A. abi maaşının yarısını camiye infak ediyordu. Marangoz bir amca vardı o bizim minber ve kürsüyü yaptı. Çoğu usta ücret bile almadı, cami kurulsun diye. Bu camilerde çok emeğe olan insanlar var.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“Yeni yerimiz iki katlı Bowling salonuydu. Ama hepsi bize ait değildi. Önceleri sadece bir kısmını cami olarak kullanabiliyorduk, diğer bölümlerde işletme devam ediyordu. Zamanla parça parça camiye dahil ederek bu bina komple caminin oldu. Bina zaten caminindi, ama hepsini birden camiye dönüştürme imkânımız olmadığından zamanla gerçekleşti bu dönüşüm. O zamanlar imkanlar kısıtlı ama insanlar fedakardı. Mesela ben otelde çalışıyordum. Oteldeki misafirlerden bağış topluyordum camiye. Herkes çevresinden imkânı dahilinde bağış topluyordu. Yaklaşık 5-6 yıl sonra tam anlamıyla binayı camiye dönüştürebildik.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Cami kurmaya niyetlendik ve harekete geçtik ama her adım para. Bir istediğimizden ikinci defa istemeye utanıyoruz. İyi kötü ibadete başladık camide, halılar derme çatma, diğer taraflar ona göre. Biraz para biriktiğinde bir

ihtiyacımızı gideriyoruz. Böyle adım adım oluştu camimiz.” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

Katılımcıların ifadelerinden, bu camilerin oluşumunda büyük emeklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. K17'nin “30 kişi sıraya diziliyorduk, kovalarla moloz çıkarıyorduk”, K18'in “Marangoz bir amca vardı o bizim minber ve kürsüyü yaptı” ifadeleri cami cemaatinin fiziki olarak inşaata olan desteğini ortaya koyarken, K18'in “H. A. abi maaşının yarısını camiye infak ediyordu” ve K19'un “bağış topluyordum camiye” ifadelerinden maddi olarak herkesin gücü miktarınca caminin inşaatına destek olduğu anlaşılmaktadır. İşçilerin maddi destekleri camilerin ancak birkaç yıl içerisinde kademeli olarak bütün ihtiyaçların karşılanmasını sağlamıştır. K19'un “Yaklaşık 5-6 yıl sonra tam anlamıyla binayı camiye dönüştürebildik” ve K22'nin “Biraz para biriktiğinde bir ihtiyacımızı gideriyoruz. Böyle adım adım oluştu camimiz” ifadeleri bu durumu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Türkler, kendi camilerini kendi imkanlarıyla ve emekleriyle kurmuşlardır. Bu noktada katılımcılar ve Özdemir devlet kurum ve yetkililerinden destek görmediklerini belirtmiş ve üzüntülerini ifade etmişlerdir:

“Bir gün bizim işçi kampına Ankara Milletvekili Osman Bölükbaşı geldi, bizim durumumuzu gördü ve bize ‘ben Türkiye’ye dönünce buralara size cami açmak için harekete geçeceğim’ dedi. Ben melemen yapmıştım, beraber yedik. Sene 1966-67. Ama Cami görmedik.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Keşke bize sahip çıkılsaydı, bu hizmetler daha erken başlasaydı. Maalesef biz harekete geçesiye kadar, birçok kardeşimize sahip çıkamadık.” (K22, Erkek, Isparta, 1967, Dortmund)

“Köln’de büyük bir cami yoktu. Girişimlerimiz sonuç verdi, Barbrossa Str. (Barbaros Caddesi) denilen bir yerde Barbaros Cami’nin yapılmasına karar verildi. Kısa bir sürede de Allah’ın izni ile cami yapılarak hizmete açıldı. [...] Bu insanları Avrupa’ya gönderen yetkililer, maalesef onlara karşı yeteri kadar ilgi göstermiyorlardı. Oradaki insanların, inançlarını, millî duygularını ayakta tutacak bir program ya da çalışma yoktu. İnsanların ihtiyaçlarına yönelik bir çalışma olmadığı gibi oradaki Türk Konsoloslugu’nda veya elçilikte Türklere yönelik hiçbir ihtiyaç tespiti yapılmıyor, ilgilenilmiyordu. Bir nevi kaderlerine

terkedilmişlerdi. Sadece pasaport harçlarına yapılan zamlarla konsolosluk ya da elçilikle muhatap olunuyordu.” (Özdemir, 2014, ss. 32-33)

Türk işçiler her ne kadar kendi imkânları çerçevesinde bir çaba ortaya koymuş olsalar da devlet desteği olmadan kurulan bu camilerin giderlerinin karşılanması konusunda yetersiz kalmış olacaklar ki, yurtdışından yardım talebinde bulunmuşlardır. Özellikle Haliç ülkelerinden maddi destek almak üzere ziyarete giden katılımcılara rastlanmıştır. K17 cemiyeti için para toplamak üzere gittiği ülkelere 100 bin mark topladığını açıklamıştır:

“1983 gibi, Arabistan’a para toplamaya gittik B. Hocayla beraber. Mevsimsiz gitmişiz, istediğimiz rakama ulaşamadık ama yine de 100 bin Mark topladık geldik. Yarısını B. Hoca camisine götürdü, yarısını ben bizim cemiyete getirdim.” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

K17 gibi K14 de kurucusu olduğu kurs için haliç devletlerinden yardım talep ettiğini aktarmıştır:

“1982 yılında Suudi Arabistan’a gittim. Orada bazı arkadaşlarla görüştim. Faaliyetlerimizden bahsettik. Eksi Medine Üniversitesi Rektörü ve o zamanın Suudi Arabistan Din İşlerindeki en yetkili kişi ile görüşme imkânım oldu. Orada faaliyetlerimizden ve ihtiyaçlarımızdan bahsettim. Beni Maliye bakanlığına havale etti, orada da ihtiyacımız olan miktarları konuştuktan sonra, geri döndüm Almanya’ya.” (K14, Erkek, Karaman, 1969, Stuttgart)

Türklerin maddi destek için Haliç ülkelerine başvurması ve -sonraki bölümlerde değinilecek olan- din görevlilerin maaşının yine bu ülkeler tarafından ödenmesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin yurtdışındaki işçilerine yeterli düzeyde -hatta hiçbir şekilde- destek olmadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Böylece Türklerin bütün bu zorluklarla kendi gayret, çaba ve imkânlarıyla başa çıkmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

3.5.3. İlk Camilerin Fiziki Şartları: Bodrum Katlar, Eski Fabrikalar, Depolar ve Ara Katlar

Türk işçilerin 1970’den sonra cami kurma faaliyetlerine başladıkları ifade edilmişti. Yine kısmen değinildiği gibi kurulan camiler, Türkiye’deki veya diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi sıfırdan, minareli ve kubbeli değildi. Aksine Türkler

tarafından eski, atıl, bakımsız ve bodrum kat gibi yerler camiye dönüştürülmek üzere kiralanmıştır. F. Almanya'ya daha iyi bir hayata sahip olmak için para kazanmaya gelen Türkler, kazandıkları paranın büyük bir çoğunluğunu memlekete gönderirken çok az bir kısmını kendileri için harcama fırsatı bulmuşlardır. Buna rağmen ibadetlerini yerine getirebilecekleri, din eğitimi alabilecekleri ve millî ve dinî kimliklerini koruyabilecekleri bu tür teşkilatlara olan ihtiyaçlarından dolayı fedakârlık yapmaktan geri durmamışlardır. Özellikle devlet desteğinden yoksun bir şekilde bunların gerçekleşmesi Türk işçilerin büyük bir başarısıdır. Elbette bu zor şartlar altında Türkiye'de olduğu gibi mimari özelliklere sahip camilerin inşa edilmesi düşünülmez. Dolayısıyla Türk işçiler, özellikle ilk teşkilatlanma sürecinde ellerindeki kısıtlı imkanlara uygun gayri menkuller kiralamak durumunda kalmışlardır. Daha sonraki yıllarda Türk nüfusunun artması ve Türklerin ekonomik olarak daha iyi durumlara yükselmeleri, onların daha iyi fiziki şartlara sahip gayri menkullerde bu faaliyetlere devam etmelerini sağlamıştır.

Katılımcılar *“ilk kiraladığımız gayri menkulün fiziki şartları hakkında bilgi veriri misiniz?”* sorusuna şu cevapları vermişlerdir:

“1977 civarlarında bir dükkân kiraladık şehir merkezinden, 50m².” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Eskiden bir araba boyacısı ve tamircisi vardı caminin yerinde.” (K13, Erkek, Yozgat, 1973, Frankfurt)

“1977’de bir daire kiraladık Offenbach Domstrasse’de, ara kat üç odalı daire.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

“Wallweg’de Amerikalıların barakadan marangozhaneleri vardı, onlar gidince boş kalmış orası, belediye de bize verdi. Orayı 1975 gibi kiraladık ve taşındık. İnce uzun bir yerdi. İki tane karşılıklı baraka vardı. Bir tanesi mescit olarak kullanıyordu ince uzun bir barakaydı. Diğer baraka da cay ocağı gibi kullanılıyordu” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

“1980 yılında şehrin içinde bir depo kiraladık. Berbat bir durumdaydı, 100-150 m² kare arasında bir yerdi, giriş katıydı bir de bodrumda mahzen gibi bir yeri vardı.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“O zamanlar Frankfurt’ta Fatih Cami Yapma ve Yaşatma Derneği vardı. Böyle yeraltında tünel veya kapalı otopark gibi bir yerdi, ilk bayram namazını orada kıldım. 1971’de kurulduğunu söylemişlerdi.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

“Körner Hotel diye otel vardı Hannover’de. 1972’de H. B. ve M. Ş. E. bu otelin bodrum katını kiraladılar, bize de haber geldi. 30- 40 m2 bir alandı, ayrıyeten bir de abdest almak için yeri vardı.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Berlin’in eski mahallelerinde apartmanların arka bahçesinde imalathaneler bulunur. 1976’da bu tarz eski küçük bir imalathane kiralanarak cami açıldı” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

“1982’de Elbestraße üzerinde bir yer kiraladık. Elbestraße’da City Pasaj vardı. Esnafları Türklerdi, Türk çarşısıydı. Biz de orada bir ara kat kiraladık.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

Katılımcıların cevaplarından anlaşıldığı üzere ilk camiler, dükkân, depo, bodrum katı, daire katı, baraka, tamirhane, imalathane gibi farklı amaçlar için inşa edilmiş, fiyat olarak uygun çoğunlukla eski ve küçük yerlerde kurulmuştur. Yukarıda Kreuzberg örneğinde oluşan Türk mahallelerinden bahsedilmişti. Dolayısıyla camiler için de Türklerin yoğun yaşadığı mahalleler tercih edilmiştir. Yaklaşık olarak 1970-1985 yılları arası camiler bu fiziki şartlar altında kurulmuş ve devam etmiştir. Türk nüfusunun artışı, cemaatin çoğalması, geri dönüş düşüncelerin ertelenmesi veya yitirilmesiyle Almanya’daki gelecek nesiller için daha çok imkanlara sahip olan camilere olan ihtiyaç, camilerin daha büyük, müstakil, kompleks tarzı binalara taşınmasına ve hatta o binaların Türkler tarafından satın alınmasına yol açmıştır:

“Sonra iki katlı bir yere geçtik. Burayı dört-beş sene kullandık. Giriş katını üçe böldük; idare odası, kadınlar odası ve çay ocağı. Üst katı da tamamen mescitti. Sonra 1998’de temelden gönlümüze göre müstakil bir cami yaptık.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Eskiden bowling salonuymuş boşalmış. Biz de istişaremizi yaptıktan sonra burayı kiraladık 1992’de. Kiraladık ama bir tane bile penceresi yok. Kanalizasyonunun “Rücklaufventil”i (geri dönüş valfi) olmadığından sürekli camimizi pis su basıyordu. Hatta bir gün çok iyi hatırlıyorum diz boyu su basmış

camiyi, pislikler yüzüyor. Çok zor zamanlar geçirdik. Nasip oldu 1996 da burayı, komple binayı satın aldık.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“Sonra şimdiki yerimizi bulduk. Amerika’da yaşayan bir Yahudi’ye ait. 1982’de 500 bine (Mark) aldık burayı. Burası bowling salonuydu. 2-3 sene tozun dumanın içinde burada namaz kıldık. İnşaattı her yeri, yavaş yavaş tadilatını yapıyorduk” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

“1982’de yeni yerimize geçtik. Burası iki katlı Bowling salonuydu. Ama hepsi bize ait değildi. Önceleri sadece bir kısmını cami olarak kullanabiliyorduk, diğer bölümlerde işletme devam ediyordu. Zamanla parça parça camiye dahil ederek bu bina komple caminin oldu.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“1989’da kırıacı olduğumuz binayı komple satın aldık” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

“Sonra 12 Milyon Mark’a bir bina satın aldık. 3 katlı, şehrin tam merkezinde. Bir güvencemiz yoktu ama bu borcun altına girdik, Rabbimize güvenerek imzayı attık.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

Görüldüğü üzere Türkler, kabaca sınıflandıracak olursak 1985’den sonra daha büyük, geniş binalara taşınmışlardır (Spielhaus ve Färber, 2006, s. 13). Sonraki süreçte de binaların satın alınması veya camilerin temelden inşa edilmesi söz konusu olmuştur.

F. Almanya’nın Dortmund şehrinin ilk camisi, cemaati kalmayan ve âtil bir vasiyette bulunan Protestanlara ait Johannes Kilisesinin dönüştürülmesiyle açılmıştır. Hatta bu Kilise öncesinde iki bayram namazı için Türkler tarafından kiralanmış ve kullanılmıştır. İlaveten 1973 yılında Ramazan ayı boyunca burada teravih namazı kılındığı belirtilmektedir. Aynı yıl içerisinde kapanma durumuna gelen bu Kilise Müslümanlar tarafından camiye çevrilmiştir (Eryılmaz, 2020, s. 78; Okutan, 2017, s. 216).

Berlin’de de âtil bir şekilde yıkılmaya terk edilmiş bir ibadethane Türk işçiler tarafından ihya edilmiştir. Osmanlı Devleti’nden miras kalan, ancak Türkiye Cumhuriyeti tarafından ihmal edilen Türk Şehitliği, Türk işçiler tarafından gerekli tadilat sonrası

kullanılmıştır.²¹ Özdemir, Berlin’de Türk Şehitliğinin bulunduğunu öğrenip orayı ziyarete gittiğinde karşılattığı manzarayı şu ifadelerle otobiyografisinde kaleme almıştır:

“Şehitliğin içerisinde küçük bir mescid vardı. İçine girince maalesef elektriğinin ve suyunun olmadığını, virane bir hâlde bırakıldığını gördüm. [...] Mescidin halıları o kadar kirlili ki üzerinde namaz kılmak mümkün değildi. Burayı namaz kılınacak bir hâle getirmek gerekiyordu. İnşaattan anlayan kıymetli bir arkadaşımızı bu iş için görevlendirdik. Mescidin tamir edilmesi, elektriğinin, suyunun bağlanması, halılarının yenilenmesi, fatura borcu varsa ödenmesi, gasilhanenin restore edilmesi gibi işler vardı. Kısa süre içerisinde bu işlerin birçoğunu tamamladık. Artık Osmanlı yadigârı bu mescid kullanılabilir bir hale gelmişti.” (Özdemir, 2014, s. 59)

İlaveten K24 Türk şehitliğinin içinde bulunan mescitte Kur’an eğitimi aldığını aktarmıştır:

“Berlin’deki şehitliğin içinde bulunan ve terkedilmiş olan yapıyı ilk nesil işçilerimiz kendi imkanlarıyla temizlemiş mescide çevirmiş. 1978’de biz de orada Kur’an dersi görüyorduk. Millî Görüşçü arkadaşlarımızın idaresindeydi. Zamanında da onlar zaten orayı atıl bir şekildeyken mescit haline getirdiler. Sonradan DİTİB kurulunca, DİTİB’e bağlandı.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Mülkiyeti Türkiye Cumhuriyeti’nde olan bu şehitliğin ve içinde bulunan mescidin veya yapının Türk işçiler tarafından ihya edilmesi ve aslına uygun bir şekilde kullanılmış olması olumlu bir gelişmedir, ancak Türkiye Cumhuriyeti’nin kendi işçilerine ibadethane ve din görevlisi gibi hizmetleri sunmamasının yanında kendine ait Osmanlı mirası yapıya bile sahip çıkmaması, Türkiye Cumhuriyeti’nin kendi vatandaşına ve mirasına olan

²¹ 1796’da III. Selim’in daimî elçisi olarak Prusya Krallığına görevlendirilen Giritli Ali Aziz Efendini 28 Ekim 1798’de vefat eder ve Osmanlı Devleti tarafından satın alınan araziye defnedilir. Zamanla vefat eden elçilik görevlilerinin ve tahsil gibi başka sebeplerden dolayı Prusya Krallığında bulunan ve vefat edenlerin de buraya defnolunmasıyla Türk mezarlığına dönüşür. 1863’de ise buraya askerî bir kışla yapılması planlandığından dolayı, Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığının karşılıklı anlaşmasıyla Türk Şehitliği şimdiki bulunduğu yere nakledilmiştir, günümüze kadar ulaşan bu şehitlikte şu an DİTİB’e bağlı minareli bir cami bulunmaktadır (Uca ve Can, 2019, ss. 1241-1245).

ihmalini gözler önüne sermektedir. Böylece Türkler, F. Almanya’da kendi imkanlarıyla ibadet edebilecekleri ve Türkler arasında dayanışma ve destek bulabilecekleri camileri kendi imkân ve emekleriyle inşa etmişlerdir.

3.5.4. Cami, Sosyal Dayanışma ve Diğer Faaliyetler

Türk işçilerin teşkilatlanma sürecine girmeleriyle kurulan camiler, onların sadece dinî ibadetlerini yerine getirebilecekleri mekânlara kavuşmalarını sağlamamış aynı zamanda Türklerin birlik ve beraberlik içinde dayanak buldukları sosyal dayanışma mekânları olarak da işlev görmüştür (Perşembe, 2005, s. 124). Diğer bir ifadeyle Türkler tarafından F. Almanya’da kurulan camiler, Türk işçilerin hem sosyal hem de dinî hayata ilişkin ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Böylece camiler ibadet dışında Türklerin buluşma noktası olarak da kullanıldığı ifade edilmiştir:

“Kiraladığımız dükkân Türklerin gelip gittikleri, oturup çay içtikleri, vakit geçirdikleri, muhabbet ettikleri bir yer idi. Aynı zamanda mescit olarak kullanılıyordu.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Orayı hem mescit hem Türklerin buluşma yeri olarak kullanıyorduk.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

“Mescidimiz vardı, bir kısmı çay ocağıydı. Orada namaz vakitlerinin dışında oturup, vakit geçiriyorduk” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

“İnce uzun bir barakadaydı Cemiyet, 3 bölümden oluşuyordu. Ön bölümü lokal ve kütüphaneydi. Burada Türkler gelip vakit geçiriyorlar, bir araya geliyorlar, aslında kültür evi diyebiliriz. Aynı zamanda orada sohbet yapılıyordu, dersler işleniyordu, kitaplar okunuyordu. Bir yandan Türklerin sosyal buluşma noktası diğer yandan dinî sohbet halkalarının yapıldığı yeri.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“İşçi kardeşlerimiz cemiyetimizi çabuk benimsediler. İş çıkışı, boş vakitlerinde buraya geliyor birbiriyle dertleşiyor, sohbet ediyor ve birbirlerini tamamlamaya çalışıyorlardı.” (Eryılmaz, 2020, ss. 32-33)

Görüldüğü gibi camiler Türk işçilerin boş zamanlarını değerlendirdikleri, bir araya geldikleri, dertleştikleri ve sosyalleştikleri yerler olarak öne çıkmıştır. Camiler aynı

zamanda Türk işçilerin çocuklarına yaygın din eğitimi imkânı sağladığı mekânlar olarak da işlev görmüştür:

“Burada aynı zamanda hafta sonları çocuklar okutuluyordu.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“1977’de 350 Türk vardı Offenbahch’da, 80’lerden sonra 10.000’lere çıktı, çevre köylerden arabayla çocuk topluyorduk. Getirip götürüyorduk camiye. Derdimiz Almanya’daki Türk nesli yok olmasın.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

“Cumartesi günleri yarım gün çalışıyordum, öğle namazına cemaat çocuklarını getiriyordu, bende işten çıkar çıkmaz eve, oradan da çocuk okutmaya camiye gidiyordum. Bazı günler işten geç çıkıyorduk, eve uğrayamadan doğru camiye gidiyordum.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“Bu barakanın arka tarafında sonraları derslik inşa edildi, daha doğrusu dersliğe dönüştürüldü. Orada hocalar çocuklara ders veriyordu.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Hafta sonları sabah çocuklar geliyordu, onlara elif-ba ve Kur’an eğitimi veriyorduk. Kurulu düzen sınıflarımız yoktu. Caminin içinde rahlelerle ders yapıyorduk, namaz vakti geldiğinde rahleleri üst üste bir köşeye diziyorduk.” (K21, Erkek, Konya, 1984, Münih)

“Onlara ve diğer ailelerin çocuklarına Türk Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti'nin bir bölümünde ders vermeye başlamıştık. Talebelerimiz oldukça kalabalıktı. Onlara, dinimizi ve gerekliliklerini, tarihimizi öğretmeye büyük gayret gösteriyorduk.” (Özdemir, 2014, ss. 63-64)

Türk neslinin F. Almanya’da kaybolma tehlikesi endişesi (K11), Türk işçilerin çocuklarına din eğitimi vermesini zorunlu kılmıştır. Böylece hafta sonları camilerde elif-ba, Kur’an ve dinî bilgi dersi verilmiştir. Bu yaygın din eğitimi cami teşkilatlarının fiziki imkanları dahilinde namaz kılınan kısımda (K21) veya caminin farklı bir bölümünde verilmiştir (K19). Dolayısıyla camiler aynı zamanda eğitim kurumları olarak da işlev görmüştür. Camilerde verilen din eğitiminin yanında sadece Türk işçilerin çocuklarının din eğitimi ile ilgilenen kurumlar da oluşmuştur. Örneğin K14, İslam Akademisi adıyla örgün eğitim veren yatılı bir okul kurduğunu aktarmıştır:

“Uzun süredir kurmak istediğim ve yer aradığım medreseyi Eski Adana Vaizi M. B. ve İ. K. ile beraber 1979’un sonuna doğru Heidelberg’in Eberbach kasabasında İslam Akademisi adıyla kurduk. Geçici olarak kiralamıştık burayı, faaliyete başlamıştık, ama aynı zamanda daha iyi bir yer aramaya devam ediyorduk. Yaklaşık bir yıl aradan sonra Heidelberg, Odenwald, Weisbach köyünde bir otel bulduk. [...] İşçi ailelerin çocuklarına eğitim veriyorduk, hemen hemen sadece Türk çocukları geliyordu. Ortaokul sonrası öğrencileri kabul ediyorduk. Öyle bir ihtiyaç varmış ki çok ciddi rağbet gördük. Aylık 250 Mark ücret alıyorduk öğrenci başı. Öğrenciler yatılı kalıyordu. Almanya’nın her yerinden öğrencimiz vardı. Yemekleri kendi eşlerimiz yapıyordu, aşçı masrafı olmasın diye. Bizim dışımızda dışardan Arapça ve Almanca dersleri için hocalar geliyordu. Öğrenciler haftada bir gün Alman devlet okullarına gidiyorlardı, meslek dersleri için. Diğer günler hep akademidelerdi. Serbest müfredat/eğitim diye bir imkân vardı. İçeriğini sen belirliyorsun, Millî Eğitim Bakanlığı sadece belirlediğin müfredat işleniyor mu onu takip ediyordu. Ortaokuldan sonra öğrencileri kabul ediyorduk, dört yıl bir temel oluşturduktan sonra lise mezunu sayılan öğrencilerimizi yüksek din eğitimi için Suudi Arabistan, Mısır, Ürdün gibi ülkelere göndermeyi hedefliyorduk, ama o aşamaya geçemedik. [...] Maddi yetersizliklerden dolayı akademiye kapatmak zorunda kaldık. İlk mezunlarımızı verdiğimiz sene, 1984 veya 85 yılında kapattık” (K14, Erkek, Karaman, 1969, Stuttgart)

K14’ün resmî okul statüsünde kurduğu bu İslam Akademisi adındaki yatılı özel okul takriben 1979-1985 yılları arasında faaliyet göstermiş, ancak mali kaynak yetersizliğinden dolayı kapanmak zorunda kalmıştır.²² Yukarıda K14’ün akademi için mali kaynak arayışı için körfez ülkelerine gerçekleştirdiği seyahatinden bahsedilmişti.²³ K14 vaat edilen paranın Almanya’ya döndüklerinde kendilerine ulaşmadığını ve farklı

²² İslam Akademisi’nde ders esnasında çekilmiş fotoğraf için bkz. Ek 8, s. 213.

²³ Bkz. yukarıda, s. 150.

bir dinî teşkilatın bu paranın onlara ulaşmasını engellediğini ifade etmiş ve şu cümleleri eklemiştir:

“Sadece bana karşı değillerdi ki kendileri dışında herkese karşı çıkıyorlardı. Öyle bir sistem kurdular ki onların emri ve isteği dışında kimse bir şey yapmasını istiyorlardı. Onların yapamadığını biz yaptığımız için hazmedemediler. Onların menfaatlerinde dokunduk ondan rahatsız oldular. Bir gün ben akademiye devretmeyi teklif ettim. ‘Enayi miyiz biz, senin mektep doymayan öküüz, doymadan para yer, bir şey kazanmıyor ki’ dediler.” (K14, Erkek, Karaman, 1969, Stuttgart)

K14’ün ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, dinî gruplar (çatı kuruluşları) arasındaki rekabet çok ileri boyutlara taşınmış ve karşılıklı olumsuz etki ve sonuçlara yol açmıştır. Ancak bu konu sonraki bölümlerde ele alınacağından dolayı burada daha fazla üstünde durulmayacaktır.

İlk teşkilatlanma sürecinde Türk işçiler tarafından kurulan camilerin ibadethane, sosyal dayanışma ve din eğitimi gibi işlevlerinin yanında birçok farklı işlevlere de sahip olmuştur. Bu işlevlerin hepsine yer vermemekle beraber bazılarına kısaca değinilecektir. Türklerin karşılaştıkları sosyal sorunların Almanca eksikliğinden kaynaklandığı yukarıda tespit edilmişti.²⁴ Özdemir, bu sosyal sorunların karşısına geçmek ve Almanca ihtiyacını karşılamak üzere, camide Almanca kursunun açıldığını hatıratında belirtmiştir (Özdemir, 2014, s. 48). Bunun yanında mecmua, dergi vb. basılı metreyeler ile de cami cemaatine ve diğer Türklere hizmet sunma çabasına girildiği aktarılmıştır. (Eryılmaz, 2020, ss. 32-33; Özdemir, 2014, s. 48). İlaveten Türkiye’den önemli hatiplerin davet edilmesi ve uluslar radyo ve kanallarda dinî yayın yapılması gibi faaliyetler de Türklerin teşkilatlanması sonucunda meydana gelmiştir (Özdemir, 2014, s. 162,180). Dolayısıyla cami merkezli bir teşkilatlanma sürecine giren Türk işçiler, camileri sadece ibadet amaçlı kullanmayıp, sosyal dayanışma, kültürel etkinlikler, eğitim faaliyetleri vb. amaçlar için de kullanılmışlardır, böylece F. Almanya’daki camiler ibadethane olma özelliğinin yanında kültür merkezleri olarak işlev görmüşlerdir.

²⁴ Bkz. yukarıda, s. 82.

3.5.5. Camilerin İmam Hatip İhtiyacının Karşlanması: İşçi Hocalar, Türkiye'den Getirilen Hocalar ve Rabıta²⁵

Buraya kadar Türk işçilerin ibadethane ihtiyaçlarını karşılamak üzere ne gibi alternatif mekânlar kullandıkları ve sonrasında hangi zorlu şartlar altında ilk camilerine kavuştukları detaylı bir şekilde aktarıldı. İlaveten Türk işçiler tarafından kurulan camilerin, teşkilatlanma sürecinin merkezinde olup sadece ibadethane olarak değil aynı zamanda birçok farklı işlevleri de yerine getiren kültür merkezleri olarak kullanıldığı da tespit edildi.

Bütün bunların yanında Türk işçilerin ihtiyaçları sadece yukarıda zikredilen faaliyetlerin yerine getirilebilmesi için gerekli mekânlardan, camilerden ibaret olmamış, bu camilerde imamlık yapacak, sonraki nesillerin din eğitimini üstlenecek ve Türk işçilerin dinî ve sosyal sorunlarına rehberlik edecek din görevlilerine de ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla bu camilerde görev yapmak ve diğer ihtiyaçları karşılamak üzere din görevlilerin tespiti, istihdamı, ücret ve lojmanlarının tahsisi Türk işçilerin kendi sorumluluklarına bırakılmıştır. 1980'li yıllara kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına din hizmeti sunduğundan bahsetmek mümkün değildir. Her ne kadar 1971'den itibaren Çalışma Ataşeliklerine bağlı Sosyal Yardımcı unvanıyla din görevlisi atanmaya başlanmışsa da bu atamalar kesintili olmuş ve istenilen faydayı vermemiştir (Okutan, 2017, s. 209). Nitekim bu sosyal yardımcılarının Batı Avrupa genelindeki sayıları 8-10 ile sınırlı kalmıştır (Altıkulaç, 2020a, s. 392). Dolayısıyla kapsayıcı bir din hizmeti ancak 1984'den sonra, DİB'in Almanya temsilciği olan DİTİB'in kurulmasıyla başlamıştır. Bu konu ileride daha detaylı işlenecektir.²⁶ Bu özet bilgidен hareketle Türk işçilerin din görevlisi konusunda da desteksiz bırakıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Türk

²⁵ Râbitatü'l-âlemi'l-İslâmî (Muslim World League, Dünya İslâm Birliği) 18 Mayıs 1962 yılında hac esnasında düzenlenen Genel İslam Konferansı'nda alınan karar ile kurulmuştur. Temel hedefi İslam ülkeleri ve Müslüman toplumların arasındaki birlik ve beraberliği sağlamak ve onlara maddi, manevi destekte bulunmak olarak ifade edilir. İlaveten İslam'a hizmet için çalışan kişi ve kurumların çalışmalarına destek vermek amaçları arasında yer almaktadır. Bu minvalde çeşitli İslam ülkelerinde eğitim kurumları, yardım kuruluşları ve birçok alanla ilgili özel örgütler (Örneğin: Uluslararası İslam Ekonomi ve Finans Örgütü) kurup desteklemektedir. Bütçesinin %90'ını Suudi Arabistan Krallığı tarafından karşılanmaktadır (Bilge, 2007, ss. 379-380). Ayrıca rabıta için geniş bir bilgi için bkz. (Mumcu, 1997, ss. 137-158)

²⁶ Bkz. aşağıda, s.174.

işçiler ilk önce bu ihtiyacı kendi içlerinde karşılamak zorunda kalmışlardır. Bu noktada hafız veya diğer işçilere nazaran daha fazla Kur'an'dan ayet ezbere bilen ve yine görece olarak dinî bilgiye daha fazla sahip olan işçiler camilerdeki bu boşluğu doldurmaya çalışmışlardır (Okutan, 2017, s. 215). K5, K7, K9, K10, K23 ve K24'ün aşağıdaki ifadeleri bu gerçeği ortaya koymaktadır:

“Bizim orada F. adında bir arkadaş vardı. Kendisi Gürcü. Adam hiç ayık gezmezdi, hep sarhoştı. Camiyi kurduk, içkiyi kesti hem bir dönem caminin başkanlığını yaptı hem de bir süre imamlığımızı yaptı.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

“Artvinli bir arkadaş vardı Ü. adında, ramazan ayı boyunca bize namazı kıldırdı. 20-25 kişi oluyorduk.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“Bayram günü geldi çattı namazı kılacağız ama kıldırılacak kimse yok. Mersinli biri ‘ben kıldırırım ben Arap uşağıyım’ dedi. Kimi surelerden birkaçını biliyor, namazı kıldırdıyordu. Onu da şaşırarak kıldırdıyordu.” (K9, Erkek, Konya, 1966, Hanau)

“Tevfik Hoca vardı, işçi olarak gelmiş, hocalığı vardı, o namazları kıldırdıyordu.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

“Hocada biraz ders görmüş olan arkadaşlar namazı kıldırdıyordu biz de onalara uyuyorduk.” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzufflen)

“Camiye hoca bulamıyorduk, Kur'an okumasını bilen ve Türkiye’de az çok imamlık veya müezzinlik yapmış olanlar bize hocalık yapıyordu” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Sadece namaz ibadetiyle sınırlı olmayıp yeni doğan çocukların isimlerinin koyulması ve din eğitimi gibi konularda da din görevlisi ihtiyacı Türk işçilerin çabalarıyla karşılanmaya çalışılmıştır:

“O zamanlar fabrikada çalışan işçi hocalar vardı, onlar çocuk okutuyordu, camiyle ilgileniyordu” (K2, Kadın, Konya, 1968, Singen)

“Cumartesi günleri yarım gün çalışıyordum, öğle namazına cemaat çocuklarını getiriyordu, ben de işten çıkar çıkmaz eve, oradan da çocuk okutmaya camiye

gidiyordum. Bazı günler işten geç çıkıyorduk, eve uğrayamadan doğru camiye gidiyordum.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“Çocuklarımın ismini ben koydum, ezanlarını ben okudum. Hoca yoktu, kendimiz yaptık” (K23, Erkek, Sivas, 1965, Bad Salzuflen)

“H. Hoca vardı, fabrikada çalışıyordu, hafız kendini yetiştirmiş. Hafta sonları gelirdi camiye çocuklara din dersi verirdi, Kur’an öğretirdi.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Fabrikadaki işlerinden çıkıp elinde çantası ile camiye gelirler, cumartesi ve pazar günleri de çocukları okutmaya çalışırlardı.”(Damar, 2013b, s. 82)

Din görevlisi eksikliğinin yanında bu görevleri yerine getirmek için bütün gayretlerini ortaya koyan işçilerin de sayıca yeteriz oluşu, dinî teşkilatları işçiler arasında seçtikleri insanları imam olarak yetiştirmeye yöneltmiştir. Avrupa’daki Millî Görüş hareketinin kurucularından Damar, Ahmet Rüştü Banaz ile birlikte camilerde cuma hutbesini okuyacak ve cuma namazını kıldırarak “işçi imamlar” yetiştirdiklerini otobiyografisinde kaleme almıştır. Damar, Türkçe kitaplardan Latin harflerle okunduğu şekliyle yazdıkları hutbe dualarını Türk işçilere ezberletip, prova yaptırdıktan sonra bu işçileri hocası bulunmayan camilere cuma namazları için görevlendirdiklerini aktarmıştır (Damar, 2013b, ss. 86-87).

Bütün bu samimi ve içten gayretlerin yanında bu kutsal görevi üstlenen Türk işçiler arasında bu durumu istismar edenlerin de olduğu K17 tarafından iki örnekle belirtilmiştir:

“Cuma’yı Uşaklı M. Hoca kıldırıyordu ama kendisi diğer namazları kılmıyordu. Ben tepki gösterince ‘Ankara’dan bir hoca gelmiş benim ekmeğime mâni oluyor’ diye şikâyet etmiş beni dernek yönetimine.

Bir tane de İ. Hoca türedi, o da muska yazıyor. Milletın gelinini, kızını delirtiyor. Çağırdık İ. Hocayı ‘Abdestin yok namazın yok millete yazıp çiziyorsun, ben yazdıklarını okudum harfleri yanlış yazıyorsun, ben muskacı değilim ama Arapçam var, daha harfleri yazmasını bilmiyorsun, seni konsolosluğa şikâyet ederim, bırak Hanau’u Almanya’da barındırmazlar seni’, dedim. O da öyle gitti Allah’a şükür.” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

Türk işçiler tarafından kurulan camilerde başlarda sadece cuma ve bayram namazları kılındığı ve hafta sonları çocuklar okutulduğundan dolayı ‘işçi hoca’ olarak tabir edilen Türk işçiler bu ihtiyaçların karşılanmasında yeterli olmuşlardır. Zamanla cami cemaatinin büyümesi ve camilerde bütün namaz vakitlerinin cemaat ile kılınmaya başlanmasıyla, maaşlı din görevlilerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç, ‘işçi hoca’ların maaşlı din görevlisi olarak istihdam edilmesiyle veya cami derneklerinin kendi finansal imkânlarıyla Türkiye’den davet ettikleri hocalarla karşılanmıştır. K17, fabrikada iyi bir işe sahip olmasına rağmen cami derneğinin yoğun isteği üzere, fabrikadan ayrılarak camide din görevlisi olarak hizmet etmeye başladığını ifade etmiştir:

“Benim fabrikada maaşlı güzel bir işim vardı. ‘Ben çalışıyorum, boş zamanlarımda da cemiyete hizmet ediyorum, ‘bana dokunma, burada işe karışan çok olur, bizim insanımızla uğraşılmaz’ desem de ‘küserim, seninle bir daha konuşmam’ dedi ve beni ikna etti A. Hoca. Benim endişem, buraya imam olmak için yıllarca idare de bulundu derler. Laf söz olur diye istemiyorum. İdaredeki arkadaşlar da çok ısrarcı oldu, buraya maaşlı görevli olduk.” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

K1, K8, K19, K24 ise bu ihtiyacın Türkiye’den getirilen hocalar ile karşılandığını belirtmişlerdir:

“Bir müddet kendi imkanlarımız ile Türkiye’den Hoca getiriyorduk.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“Cuma namazları için komşu şehirlerden hoca getirtiyorduk. Ramazan ayı için kendimiz Türkiye’den hoca getirmiştik.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“Türkiye’den emekli Edirne Müftüsü A. A. Hoca gelmişti. İlk maaşlı hocamız oldu.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Cemaat çoğalınca, maddi olarak güçlendik. Önce ramazan ayları için Türkiye’den Hoca getiriyorduk, sonra turist olarak uzun süre getirmeye başlamıştık.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Bunun yanında camilerin zamanla çatı kuruluşlarına bağlanmasıyla din görevlisi ihtiyacının genel merkezler tarafından organize edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim

Süleymancılar olarak adlandırılan İslam Kültür Merkezleri Birliği'nin bir şubesinin kurucu üyelerinden K18, genel merkez yoluyla Türkiye'den turist vizesiyle hocalarının getirildiğini aktarmıştır:

“Hoca ihtiyacımızı genel merkeze bildiriyorduk. Onlar Türkiye’den uygun olan birini gönderiyorlardı. Türkiye’den gelenler turist vizesi ile geliyordu, kısa süreli istifade edilebiliyordu.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

Yine aynı şekilde Millî Görüş topluluğuna bağlı olan camilerdeki din görevlisi eksikliğini Türkiye’den karşılandığı, Damar tarafından yazılmıştır:

“1978 Yılı Ramazan ayında tüm Avrupa çapındaki camilerimiz de görev yapmak üzere ramazandan 2-3 hafta önce Türkiye’ye giderek imam tespiti yaptık. Çalışmalarımız sonunda iki yüzün üzerinde imam tespit ederek kendilerini Ankara’da bir günlük de eğitimden geçirerek Avrupa’nın şartları ve genel durumu konusunda kendilerini bilgilendirdik.” (Damar, 2013b, s. 143)

Resmî dinî bir otorite/kurum tarafından organize ve kontrol edilmeyen ve tamamen Türk işçilerin ve dinî grupların inisiyatifine bırakılan camiler ve din görevlileri, cami kürsülerini kendi siyasi görüş, ideoloji ve dinî inançları için kullanabilecekleri, hiçbir denetim mekanizmasının olmadığı serbest kürsüler haline getirmiştir (Okutan, 2017, s. 215). F. Almanya’ya Türkçe öğretmeni olarak görevlendirilen Peker (2009, s.7-9), otobiyografisinde görevli bulunduğu şehirdeki caminin hocası olmadığından dolayı cemaatten insanların cuma namazını kıldırıldığını ve onların da hutbelerde siyaset ve propaganda yaptıklarını ve hatta bazılarının Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde *“kâfir devleti”* ithamında bulunduğunu yazmıştır. Bu durumdan hareketle Peker, Türkiye’de bir arkadaşından hutbe dualarını öğrenmiş ve cuma hutbelerini kendisi okumaya başlamıştır. Öğretmen Peker, bu durumu şöyle gerekçelendirmiştir: *“Ne yapalım, ülkemize ve devlet adamlarımıza küfür edenlere razı mı olacaktım.”* (Peker, 2009, s. 13). İlâveten K5, cami kürsülerinden T.C. kurucusu Atatürk’e ve o dönemin diğer devlet yetkililerine cami kürsülerinden ağır hakaret ve ithamların edildiğini aktarmıştır:

“Camiler siyaset meydanı gibiydi, kürsüye çıkan önüne gelene sövüp sayıyordu. Atatürk için ağza alınmayacak şeyler söyleniyordu, bunu bir de caminin içinde yapıyorlardı. Sonra Demirel’e, Ecevit’e sövüp sayanlar, neler neler. [...] Bunun sebebi, herkesin başı boş, meydan boş, istediğine dokundur, kimse müdahale

etmiyor. Hatta ben birkaç defa konsolosluga şikâyet etmişim bunları, bana 'hangi biriyle uğraşalım' dediler. Bir yandan bunlar diğer yandan komünistler.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

Böylece 1980 yılına kadar Türk işçiler kurdukları camilerde önce gönüllü ‘işçi hoca’lardan istifade etmişlerdir. Ardından cemaatin büyümesi ve faaliyetlerin artmasıyla bu ‘işçi hoca’lar camilerde tam zamanlı istihdam edilmiş veya Türkiye’den hocalar davet edilmiştir. Zamanla camilerin çatı kuruluşlarına bağlanmasıyla da bu ihtiyaç genel merkez yönetimleri tarafından organize edilmeye çalışılmıştır (Perşembe, 2005, s. 123). Ancak yukarıda değinilen örneklerden de anlaşıldığı üzere Türk işçilerin kendi başlarına ürettikleri çözümler başta faydalı olsa da zamanla çatı kuruluşların etkisiyle bağımsız bir din hizmetinden uzaklaşarak camilerin siyaset meydanlarına veya farklı dinî grup ve ideolojilerin hücrelerine dönüşmesine yol açmıştır.

Bu tablo karşısında ilk defa 1980 yılında gerçekleşen bazı uygulamalar sonucunda T.C. DİB bünyesinde din görevlisi Avrupa’da görevlendirilmiştir. T.C. DİB 1980 yılında, F. Almanya’da çalışabilecek işçi dernekleriyle (camiler) görüşüp, 1000 DM karşılığında cami din görevlisi göndermeyi denemiş ve bu uygulama ilgi görmüştür (Altıkulaç, 2020a, s. 394; Okutan, 2017, s. 217).²⁷ Ardından T.C. DİB ile Râbıtâtü’l-âlemi’l-İslâmî (Rabita) işbirliği sonucunda cami din görevlileri gönderilmiştir. Tamamı yirmi sekiz olan Rabita kontenjanının dördü 18 Ağustos 1980 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile yurtdışına gönderilen din görevlileri için kullanılmıştır. 12 Eylül 1980 askerî darbenin bürokrasiyi etkilemesiyle din görevlisi gönderimi aksamıştır. Sonrasında 20.04.1981 gün ve 8/2838 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’nın Devlet Başkanı Kenan Evren tarafından onaylanmasıyla T.C. DİB’in belirlediği kırk bir din görevlisi Avrupa ülkelerine gönderilmiştir. Bu kırk bir din görevlisinin yirmi dördünün maaşı Rabita tarafından karşılanmıştır (Altıkulaç, 2020a, ss. 399-400). Böylece toplamda 1980’de dört, 1981’de kırk bir din görevlisi yurtdışına gönderilmiş, toplamda yirmi sekiz din görevlisinin maaşı Rabita tarafından karşılanmıştır.

²⁷ Bu konuyla ilgili daha net bilgi için detaylar Sn. Altıkulaç ile yapılan görüşmede kendilerine sorulmuş, ancak din görevlisi sayısı belirtilmemiştir.

K11 ve K23, DİTİB öncesi kendilerine DİB tarafından gönderilen din görevlileri hakkında şu bilgileri paylaşmışlardır:

“1981'temmuz ayında A. Ş. Hoca geldi buraya görevli olarak, 1985'e kadar camimizin din görevlisiydi. Onun maşını da Arap ülkeleri ödüyordu, rabita adında. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın henüz Almanya'da bir kurumu yoktu, T.C. Frankfurt Konsoloslugu'na bağlı olarak din görevliliği hizmetini sürdürüyordu.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

“O dönem, Kenan Evren Cumhurbaşkanı, Tayyar Altıkulaç Diyanet İşleri Başkanı. Tayyar Altıkulaç, Rabita ile görüşüyor. Rabita, siz hocayı gönderin ben maaşını ödeyeceğim diyor. Yaklaşık 2000 dolar veriyor rabita hoca başı, diyanetin yetkilileri de bunu çok buluyor 1000'er dolar vermek kaydıyla hoca sayısını arttırarak Almanya'ya on dört yerine yirmi sekiz imam gönderiyor. 1985 itibariyle de diyanet kendi bütçesinden hoca göndermeye başladı.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

K16'nin verdiği bu bilgi Sn. Altıkulaç tarafından şu şekilde teyit edilmiştir:

“Evet, doğru. İhtiyaç fazlaydı onun için bin dolar karşılığında bu hizmeti yapabilecek arkadaşlar da bulunuyordu. Buna göre biz az parayla çok iş yapmaya çalıştık.”

Özetlenecek olursa, Türk işçiler ilk teşkilatlanma sürecinde önce 'işçi hoca'lar sonrasında 'işçi hoca'ların istihdam edilmesiyle veya Türkiye'den getirilen hocalar ile cami din görevlisi ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Camilerin çatı kuruluşlarına bağlanmasıyla din görevlilerinin atanması genel merkezlerin koordinasyonunda gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti F. Almanya'ya ilk 1980'de cami din görevlisi göndermiştir. Böylece F. Almanya'ya Türk iş gücü göçünün başlangıcından nerdeyse yirmi yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına din hizmeti sunacak din görevlisi göndermiştir. Türkler bu süreç boyunca tamamen kendi imkanlarıyla dinî hayatlarını yaşamaya ve sürdürmeye çalışmışlardır. Burada 'Peki Almanya'ya iş gücü gönderen diğer ülkeler kendi vatandaşlarına din hizmeti sağladılar mı?' sorusu elbette akıllara gelecektir. Örneğin, 30.03.1960 tarihinde imzalanan iş gücü anlaşması sonrasında Yunanistan'dan F. Almanya'ya göç eden Yunan işçiler için Yunan-Orthodox Kilisesi,

05.02.1963 tarihinde Almanya metropolitini kurmuştur (orthodoxie.net, 2022).²⁸ İlaveten Eryılmaz (2020, s. 60) her yirmi Yunan işçi için bir din adamının görevlendirildiğini aktarmıştır. Yine aynı şekilde Damar (2013, s. 13) da her elli işçi için birer Orthodox papazın görevlendirildiğini bu durumun Yugoslav işçiler için de geçerli olduğunu kaleme almıştır. Bilindiği üzere F. Almanya’da Hristiyanlığın Katolik ve Protestan mezhepleri yaygındır. Dolayısıyla Yunan işçilerin Hristiyanlığın farklı bir mezhebine bağlı olmaları, yani Orthodox olmaları Yunan-Orthodox Kilisesinin F. Almanya’ya temsilcilik kurması için yeterli olmuştur. Henüz iş gücünün üçüncü yılında gerçekleşen bu hamle Yunan işçilerin sosyal ve dinî hayatlarında karşılaştıkları sorunların çözümü ve F. Almanya’ya uyumları için önemli ve etkili olmuştur. Hülasa, T.C. DİB’in tamamen farklı bir kültür ve dinî hayatın yaşandığı bir topluma göç eden vatandaşları için ilk cami din görevlilerini 1980’de gönderdiği ve kapsayıcı din hizmetinin 1984’den sonra başladığı düşünüldüğünde ne kadar geç kalındığı anlaşılacaktır. Dolayısıyla yaklaşık yirmi yıllık bu süreçte Türkler, dinî hayatlarını yerine getirmek için teşkilatlanma sürecine girerken, aynı zamanda meşru ve resmî bir dinî otoritenin bulunmaması farklı dinî grup ve teşkilatların oluşmasına, büyümesine ve Türkler üzerinde otorite kurmasına zemin ve imkân sağlamıştır.

3.5.6. Dinî Gruplaşma ve DİTİB’in Doğuşunu Hazırlayan Süreç

Türklerin karşılaştıkları sosyal ve dinî sorun ve zorluklar detaylı bir şekilde yukarıda ele alınmıştır. İlaveten bu sorun ve zorluklar karşısında Türklerin teşkilatlanma sürecine girerek çözüm aradıkları ve birlik ve beraberlik içerisinde yaşama gayreti gösterdikleri yukarıda tespit edilmiştir. Ancak araştırmanın konusunu oluşturan ilk teşkilatlanma sürecinin devamında Türkler daha büyük organizasyonlar altında toplanarak gruplaşma, bölünme ve ayrışma sürecine girmişlerdir. Bu çatı kuruluşların şemsiyesi altına girilmesiyle oluşan ayrışma sürecinde Türkiye’deki dinî gruplar, ideolojik gruplar ve siyasi hareketler etkili olmuştur. Her ne kadar bu ayrışma süreci dinî gruplar sosyolojisi bağlamında kendi başına bir araştırma konusu olsa da konunun bütünlüğü açısından kısa ve özet bir şekilde de olsa değinilmesi önemli olacaktır. Nitekim

²⁸ Metropolit, Hristiyanlıkta bir bölgede bulunan bütün kiliselerin bağlı olduğu baş/piskoposluktur.

bu ayrışma, gruplaşma süreci yirmi üç yıl (1961-1984) boyunca Türk işçilere resmî ve kapsamlı din hizmeti sunulmamasının bir sonucu olarak da değerlendirilmelidir.

Türkler dinî ve millî kimliklerini muhafaza etme amacıyla cami merkezli teşkilatlanma sürecine girmişlerdir. Dolayısıyla ortak paydada buluşan Türkler, yaşadıkları şehirdeki ilk caminin ve derneğin kurulmasına ve faaliyete devam etmesine odaklanmışlardır. Ancak zamanla cami cemaatinin ve dernek üyelerinin artması sonucunda kurulan ilk camiler içerisinde gruplaşmalar meydana gelmiştir. Bu gruplar, Türkiye menşeli dinî, ideolojik ve siyasi gruplardan beslenmişlerdir. K8, K19 ve K24 bu durumu şu şekilde dile getirmişlerdir:

“O zamanlar tek cami vardı, yani farklı cemaatlerin camileri falan yoktu. Herkesin camisiydi. Sonra 80’li yıllarda şimdiki Millî Görüş camisinin yerini satın aldık. Buranın (DİTİB) cemaati satın aldı orayı. Yani satın alınmasında katkısı oldu çünkü bizim de camimizdi. Sonra oranın yönetimini Millî Görüşçüler kazanınca orası Millî Görüşe bağlandı, biz de kaldık ayazda.” (K8, Erkek, İstanbul (Sinop), 1970, Hanau)

“2000’li yıllara kadar bırakın başka Cami’de namaz kılmayı, insanlar karşılaştıkları zaman yollarını değiştiriyordu. Selamlaşmıyordu kimse. Çünkü herkes küs ayrıldı. Cami başta bu şehirde yaşayan bütün Müslümanların ortak mekânıydı. Ancak işçilerin sayısı çoğalınca ve gruplaşma başlayınca zamanla fikir ayrılıkları çoğaldı ve insanlar kendi tabi oldukları grubun camisini kurdular ve maalesef kavga ederek, küserek ayrıldılar.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“İlk dönemlerde camiler ortaktı, herkesin emeği ve katkısı vardı. Sonradan aynı görüştekiler bir oldu, kimi ayrıldı kendilerine cami kurdu, kimi seçimde aday olup olan camiye yönetmek istedi.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Böylece katılımcıların ifadelerinden ilk teşkilatlanma sürecinde camilerin herkes tarafından ortak kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlk teşkilatlanma sürecinin akabinde camileri sahiplenme girişimleri baş göstermiştir. Özellikle cami dernek seçimleri farklı dinî grupların mevcut camiye yönetebilmeleri ve kontrol edebilmeleri açısından önemli olmuştur. K10, cami dernek seçimi esansında yaşanan kavgayı ve seçimi kazanamayanların rest çekip yeni bir cami kurma girişimlerini aktarmıştır:

“1982 yılında ben caminin cay ocağını çalıştırıyordum. İçeride de (mescitte) yönetim seçimi var. Şunu da ifade edeyim, o zamana kadar Yavuz Selim Cami müstakil bir dernek ve kimseye bağlı değil. Yönetimde her kesimden insan var, yani Offenbach’lı Müslümanların camisi. 1982 seçimlerinde iki aday çıktı. Bir tarafta Millî Görüşçü bir aday diğer tarafta bağımsız bir aday. Seçimde kavga çıktı, Millî Görüşçüler seçimi kazanamayınca Yavuz Selim Cami’nden ayrılarak kendi camilerini açtılar. O gün seçimi Millî Görüşçüler kazansaydı, bugün Yavuz Selim Cami DİTİB değil Millî Görüşün bir şubesi olacaktı.” (K10, Erkek, Konya, 1970, Offenbach)

K21 de aynı şekilde seçim sonrası caminin yönetimini kazanamayan grubun, ayrılarak kendilerine cami kurduklarından bahsetmiştir:

“Benden önce camide bir ayırım yaşanmış. Cami derneği hoca ihtiyacını karşılamak için diyanetten hoca talep ediyormuş. Cemaatin içinde bulunan bazı Millî Görüş mensubu arkadaşlar karşı çıkmış buna, seçimde kendi adaylarını çıkarmışlar. Seçimi kazanan camiye ele geçiriyor, onlar karar veriyor hangi hocanın geleceğine. Millî Görüşçü arkadaşlar seçimi kaybedince, ayrılıp kendi camisini kurmuşlar.” (K21, Erkek, Konya, 1984, Münih)

K16’nın aktardıkları, aynı ideolojiye sahip iki adayın cami dernek başkanlığı için mücadelesini ve ardından diğer örneklerde olduğu gibi yeni bir cami kurma girişimini göstermektedir:

“Frankfurt’taki ilk camiydi Fatih Cami, sonradan Millî Görüşe kaydoldu. 1976’da üye olmuştum camiye. Bir gün caminin imamı bana üye olup olmadığını sordu. Hoca benden dernek başkanlığı seçimleri için oy istedi, ben de verdim. Dernek başkanlığı seçiminde iki aday vardı, diğer taraf kazandı. Halbuki iki tarafta Millî Selamet Partili olmasına rağmen seçimi kaybedince hoca, ‘buradan ayrılıyoruz yeni bir cami kuracağız’ dedi.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

K17 yönetiminde bulunduğu caminin bir çatı kuruluşuna bağlanmasına karşı olduğu için, kendisinin seçime girmesine engel olunmak istediğini hatta seçimi baltalamak için fiziki müdahale hazırlıkları yapıldığını aktarmıştır:

“1983’de bir seçimde, Bayburtlu A. 40 tane değnek kesmiş getirmiş bodruma koymuş. Sözde bizi dövecekler, cemiyetin idaresini ele geçirecekler. ‘Değnekleri aşağıya koydum B. abi’, dedi, B.D. de gülümsedi ‘iyi’ dedi. Yani değnekli dövüş olacak. Mesele beni idareden çıkartmak, sonra camimizi Millî Görüşe bağlamak, çünkü tek engel bendim, karşı çıkıyordum bağlanmasına. İki liste yazdılar. Birinci liste yazılırken ismimi söyledim, yazıldı. İkinci liste hazırlanırken de ismimi söyledim, oraya da yazıldım. Sonra B.D. baktı iki listede de adım geçiyor, ‘olmadı bu’ falan dedi. Karşı çıkmaya çalıştı ama olmadı, yine seçildim idareye. Polis çağırıştık, onlar kapının önünde bekleyince, değnekleri de çıkartamadılar, bir şey yapamadılar.” (K17, Erkek, Ankara, 1973, Hanau)

K18, bir grubun zamanla cami idaresine gelmesiyle, camide tamamen kendi ideolojilerinin propagandası yapıldığını ve böylece bundan rahatsız olanların camiden ayrılmasıyla caminin idarede bulunan mevcut gruba bırakıldığını aktarmıştır:

“Hanau’da bir tane cami vardı. Kimseye de bağlı değildi. Ben Müslümanım diyen herkes bu camideydi. O zamanlar Arapların, Bosnalıların da camileri yoktu bütün herkes oradaydı. Bütün siyasi düşünceden insanlar geliyordu oraya. O dönemlerde mesela camide nurcular çalışmalar yapıyorlardı, N. Hoca vardı orada sohbetler yapıyordu. Daha sonra Millî Görüşçüler burada cemiyetin içinde aktif olmaya başladılar, sonra idareye geçtiler. İdareye geçtikten sonra o dönemde Türkiye’de Millî Görüş siyasi hareketi başladı. İnsanlar bunu bir ganimet bilerek, kendilerini siyasi partinin elemanı olarak addetmeye başladılar. Sonuç itibariyle bu insanlar, İslam cemiyetini partinin bir cemiyetiymiş gibi algulamaya başladılar. Orada propagandalar yapıldı. Ne zaman orada siyasal İslam propagandası başladı, işte o zaman insanlar rahatsız olmaya başladı ve camiye bıraktı. Böylece cami onlara kaldı. Biz de ayrıldık kendi camimizi kurduk. O günlerde camideki cemaatin çoğunluğu bizim görüşten insanlar olsaydı, bugün orası belki bizim camimiz olacaktı bunu inkâr edemem” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

Özetle, K18’in, *“O günlerde camideki cemaatin çoğunluğu bizim görüşten insanlar olsaydı, bugün orası belki bizim camimiz olacaktı bunu inkâr edemem.”* ifadesi, ilk teşkilatlanma sürecini takip eden ayrışma sürecinde camilerin dernek yönetiminde bulunanların veya cemaat olarak daha güçlü olanların idaresine geçtiği gerçeğini açıkça

ortaya koymaktadır. Böylece cami dernek seçimleri camiyi yönetmek ve kontrol etmek isteyenler için önemli olmuş ve seçimler camileri çatı kuruluşlarına bağlamak için bir fırsat olarak görülmüştür. Ancak kurulan ortak camilerin belli bir dinî grubun sahiplenmesi veya sahiplenmek istenmesi sadece seçim yoluyla olmamış, farklı yöntemlerin de izlendiği tespit edilmiştir. Örneğin, K19 Türkiye’den gelen bazı hocaların cemaati kendi dinî grubu için ikna etmeye çalıştığından bahsetmiştir:

“1979-80 yıllarında L. E. geldi buraya. Caminin o dönemki yönetimi Türkiye’den getirdi hocayı buraya. Ama L. Hoca burada tutunamadı, geri gitti Türkiye’ye. Çünkü cemaati gülen hareketine çekmek istiyordu. Ama burada Erbakancı, Millî Görüşçü kadro vardı, L. hocanın cemaati ve camiyi ele geçirmesine müsaade etmediler. Burada çok sürtüşmeler oldu o dönemde herkes camiye ve cemaatine sahip olmak istiyordu, ama sayı olarak Millî Görüşçüler fazla olunca Millî Görüşe kaldı burası.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

Hile yoluyla, örneğin kira kontratların şahısların üzerine alınmasıyla caminin ele geçirilmesi de yaşanan olaylar arasında zikredilmektedir:

“1977’de camiyi açtığımız zaman içimizde üç beş Süleymancı vardı. Bizden habersiz Süleymancıların çatı kuruluşuna kayıt etme girişimde bulundular. Son anda bir arkadaşımız fark etti ve önledik. Tabii bu ortaya çıkınca biraz tartışma yaşandı, her şeyin başlangıcı bu olay oldu. Biz kiraladığımız dairenin sözleşmesini yönetimi temsilen benim ve iki arkadaşın üstüne yapmıştık. Ben Türkiye’de izinleyken bunlar benim yerime, bana benzeyen birini almışlar yanlarına, kira kontratını A. adında bir arkadaşın üstüne yıkmışlar. Bizim bu olaydan haberimiz yoktu. Bu arada seçim olmuştu, beni başkan seçmişlerdi. Bir gün evde otururken telefon geldi. Hafta sonu camiye okumaya gelen seksen-yüz çocuk dışarıda karın üstünde geziniyorlar, içeri girememişler. Camiye gittim, kapının göbeği değişmiş. Neyse kırdık kapıyı, çocukları aldık içeriye. Bu arada Süleymancı arkadaşlar geldiler. ‘Burayı kim kırdı?’ diye sordular. ‘Ben kırdım’, dedim. Tabii bir arbede yaşandı orada. ‘Burası bizim, buranın kirası bizim üstümüze burayı bir daha kullanmayın’ dediler. Bunun üzerine kira kontratı üstümüze yaptığımız üç arkadaş ve bir tercüman ile beraber ilgili kuruma gittik. Oradaki görevli ikisini tanıdı beni tanıyamadı, ‘o gün bu beyefendi yoktu başkası

vardı' dedi. Orada bunların foyaları ortaya çıktı. Bizden habersiz caminin kira sözleşmesini üstlerine almışlar. Dernek bize cami onlara kaldı.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

Bunun yanında bir dinî grubun eline geçen camilere diğer görüşteki insanların girişi engellendiği de yaşanmış tecrübeler arasında yer almaktadır:

“Biz kendi çevremizde bir camileşme ve cami adı altında örgütlenme koşuşması içindeydik. Bu açtığımız camilerin çoğu başka siyasi görüşlü dostların eline geçince bizi camiye yani kendi açtığımız camilere sokmadılar. İlk camiye giriş yasağını bu Langelfeld'deki Süleymancı kardeşlerden aldık. (F. Özcan, 1996, s. 29)

Gerek cami dernek seçimleri gerek farklı yollar ile camilerin dinî gruplar tarafından kontrol edilmek istenmesi, ilk teşkilatlanma sürecini takip eden ayrışma sürecinde dinî gruplar arasında gerilim, mücadele ve küskünlüklere yol açtığına katılımcıların aşağıdaki ifadelerinden ulaşılmaktadır:

“İlk camiler kurulduktan sonra cemiyet ve cemaatlerin arasında bir mücadele vardı.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“O dönemler Türkler arasındaki kavga hat safhada. Her grubun her meşrebin kendine has camisi var, vatandaş parçalanmış durumda. Herkes kendi camisine gidiyor, taban cemaatte birbirlerine giden çok az, yani kendi camisinden başka camide namaz kılmıyorlar. Cemaatlerin yönetim düzeyinde, hocaları kesinlikle birbirlerine gidip gelmiyorlardı. Böyle bir fanatiklik vardı.” (K21, Erkek, Konya, 1984, Münih)

“Maalesef cemaatçilik ve siyaset bizleri birbirimize düşürmüştü, hepimiz aynı camide ibadet ederken zamanla herkes kendi düşüncesinde olanlara kendi camisini kurdu. Süleymancıların camisi, Millî Görüşçülerin camisi, Ülkücülerin camisi, Diyanetin camisi diye biliniyordu camiler. Kimse kimsenin camisinde namaz kılmıyordu.” (K11, Erkek, Sinop, 1964, Offenbach)

“İlk dönemlerde Millî Görüşçüsü, Süleymancısı, Kaplancısı, şucusu, bucusu sürekli birbirleriyle kavga ve mücadele içindeydi. Çünkü herkes doğruyu arıyor

ve doğru olduğu davayı savunuyor. İnsanımızın başı boş, herkes hak dava herkes en doğrusu olduğunu savunur.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Yeri gelmişken özellikle siyasetin dini gruplar arasındaki ayrışmayı en çok tetikleyen unsur olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim cami kürsülerinden yapılan siyasi propagandaların farklı siyasi görüşlere sahip olan Türkler arasında hoş karşılanmadığı ve siyasi propaganda yapılan cami ile bağların kopmasına yol açtığı katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin K5, cami kürsüsünden yapılan siyasi propagandadan rahatsız olduğu için diyanete bağlı nötr cami açılıncaya kadar siyaset yapan camiler ile arasına mesafe koyduğundan bahsetmektedir:

“Cuma namazı bayram namazı gidiyordum, ama Millî Görüşçüler oraya hâkim olmaya başlayınca getirdikleri hocalar da sürekli siyaset yapıyorlardı camide. Bende artık tiksitmeye başladım beş-altı sene gitmedim camiye. Ne zaman burası (DİTİB) alındı, tekrar camiye başladım. Bize ‘Atatürk’ün köpekleri’ derlerdi. Ben oranın hocasına küsüp 5 yıl camiye gitmediğimi bilirim. Ne zaman burası (DİTİB) açıldı ben tekrar camiye devam ettim. Burası suya sabuna dokunmaz, burası devlete ait. Millî Görüş hep siyaset ile uğraşıyordu, cami adı altında. Bir de kaplancılar vardı, bir arkadaşımın kaplancıkların camisinde nikahı vardı. Orada hoca mevlit, kuran, ilahi vb. okuyor. Hoca bilmem neyin enikleri Atatürk’ün köpekleri diye ilahi okuyordu.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

Aynı şekilde K16, Türkiye’den gelen siyasilerin rahatlıkla cami kürsülerinde konuşabildiklerini ve DİTİB’e bağlı camilerin Atatürkçülük ile suçlandığını aktarmıştır:

“Doğrudan Parti temsilcisi olmasa da mesela Millî Selamet Partisi’nden biri geldiği zaman caminin kürsünde çıkıp konuşma yapabiliyordu rahatlıkla. Dolayısıyla onlara Millî Selametçilerin, Millî Görüşçülerin camisi diyorlardı. Bize de Atatürkçülerin camisi diye yafta vuruyorlardı, çünkü biz devletçiyiz, devletin camisiyiz. Partiden bağımız devletin yanındayız.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

Yine K18, camide yapılan siyasi propagandadan rahatsız olup, kendi dinî gruplarına bağlı bir cami kurduklarını ifade etmiştir:

“İslam Kültür Merkezleri’nin Hanau’da açılmasının temelinde şu yatıyor. Burada Süleyman efendiye bağlı bir teşkilat yoktu, kalabalık bir cemaati de yoktu, biz 4

arkadaştık. Biz dördümüz, sürekli İslam cemiyetine (Millî Görüş) gider orada cuma namazlarını kılardık. Bir gün rahmetlik A. A. Hoca, Eski Tekirdağ Müftüsü, burada bir cuma namazında vaaz ediyor. Cuma vaazında aleni bir şekilde siyasetten falan konuşmaya başladı. Biz de siyasetten çok fazla hoşlanmadığımızdan yeni bir cami kurmaya niyet aldık.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

Görüldüğü üzere Türkiye siyasetinin Almanya’daki camilere ve Türklere yansımaları birlik ve bütünlük açısından olumsuz etkiler ortaya çıkarmıştır. AMGT’nin kurucularından Damar, seçim zamanı Millî Selamet Partisi (MSP)’ni desteklemek üzere 276 araç ve yaklaşık bin kişiyle Türkiye’deki seçim çalışmalarına katıldıklarını yazmıştır (Damar, 2013b, s. 129). İlâveten AMGT’nin önemli isimlerinden Eryılmaz, Özcan ve Özdemir de otobiyografilerinde Türkiye’deki seçimlerdeki aktif katılım ve Erbakan’a olan desteklerinden bahsetmişlerdir (Eryılmaz, 2020, s. 81; F. Özcan, 1996, s. 21; Özdemir, 2014, ss. 147-149, 168-169). Durum böyle olunca Millî Görüş kontrolünde olan camilerde aktif siyaset yapılması, bu siyasi görüşe sahip olmayan insanların bu durumdan rahatsız olup ayrılmalarına sebep olmuştur. Diğer taraftan farklı siyasi görüşe sahip olanlar diğer gruplar tarafından dışlanmıştır, örneğin Damar, Türk Birliği (Millî Görüş) Köln Şubesi başkan ve yardımcısının Süleyman Efendi’nin talebeleri olduklarını ve Türkiye’deki büyüklerinin emriyle Demirel’i destekledikleri için onların görevine son verildiğini, onların da Süleymancılar olarak tabir edilen dinî gurubun Avrupa teşkilatı olan İslam Kültür Merkezi’ni kurduklarını iddia etmiştir (Damar, 2013b, ss. 103-104).

Burada aktarılanlarla beraber çalışmanın farklı yerlerinde cami kürsülerinden siyasi propaganda yapıldığı ve hatta bazı örneklerde bu konuşmalarda devlet aleyhtarlığına kadar ileri gidildiğine değinilmişti.²⁹ Yeri gelmişken bu konuya kısa da olsa değinmek faydalı olacaktır, nitekim bu davranışları sadece resmî dinî otoritesinin eksikliğine bağlamak eksik kalacaktır. İslam Türkiye’nin kentsel kısımlarında -yukarıda Türk işçilerin büyük bir çoğunluğunun kentsel bölgelerden geldiği tespit edilmişti-³⁰ bir

²⁹ Bkz. yukarıda, s. 160.

³⁰ Bkz. yukarıda, s. 42.

protesto aracıken, göçmenler F. Almanya'da daha radikal bir eleştiri tarzı geliştirmişlerdir. Bunun altında yatan sebep, Almanya'da yaşayan Türklerin ülkelerine dışarıdan baktıklarında bazı yanlışlıkları daha net bir şekilde görebilmeleridir. Örneğin İslami değerlerin Almanya'da daha rahat uygulanması, Türkiye'de yasak olan dinî motifli giyim kuşamın Almanya'da serbest olması ve Almanya'da toplanan kilise vergisi gibi din devlet ilişki modelinin Türkiye'de de uygulanabilirliği düşüncesi gibi örnekler, göçmenlerin bu görüşlerini beslemiştir (Korkmaz, 2011b, ss. 19-20). Dolayısıyla vatanlarından uzak yaşayan göçmenler için hem bu kıyaslama fırsatı hem de eleştiri ve hakaretlerinin yaşadıkları ülkede ifade özgürlüğü altında değerlendirilip hukuki olarak bağlayıcı olmayışı ve böylece uygun zeminin oluşması onları daha keskin söylem, eleştiri ve davranışlara yöneltmiştir (Perşembe, 2005, s. 128). Eryılmaz'ın otobiyografisinde yer verdiği aşağıdaki olay, bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koymaya yardımcı olacaktır.

Eryılmaz kurduğu teşkilat ve faaliyetleri sebebiyle konsolosluga davet edilir. Kendisi davete icabet etmez. Onun adına, o dönem Süleymancılarda aktif olan ancak sonraki dönemlerde AMGT'nin Genel Başkanlığını yapacak olan Dr. Yusuf Zeynelabidin yanında 60 kişiyle beraber konsolosluga gider. Eryılmaz'ın T.C. aleyhinde faaliyette bulunduğundan dolayı konsolosluga davet edildiğini öğrenen Dr. Yusuf Zeynelabidin, Almanya'da yaşadıklarından dolayı böyle bir suçlamanın mümkün olmadığını savunarak yanında bulunan 60 kişiyle beraber, bu duruma karşı çıkarlar. Bunun üzerine Alman polisi olay yerine gelerek, Türklerin Alman yasalarına bağlı yaşadıklarından dolayı konsolosluğun bu tür faaliyetlere karışamayacağını söyler ve Dr. Yusuf Zeynelabidin ve yanındaki gruba, asayiş bürosuna gitmelerini tavsiye eder. Olayın sonucunda belediye başkanı ilgili T.C. Konsolosunu arayarak, F. Almanya sınırları içinde yaşayan insanların siyasi ve dinî inanç hürriyetine sahip olduklarını ve konsolosluğun F. Almanya'daki faaliyetlerine müdahale hakkı olmadığını hatırlatarak Eryılmaz'a süresiz oturma vaat eder (Eryılmaz, 2020, ss. 51-54).

Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde faaliyette bulunmakla suçlanan Eryılmaz'ın Alman kurumları tarafından korunması ve kendisine süresiz oturma tanınması, Türklerin ifade özgürlüğü altında dinî ve siyasi düşünce ve eylemlerini özgürce uygulama fırsatı bulduklarını göstermektedir. Öyle ki sonraki yıllarda bu siyasi düşünce özgürlüğü radikal örgütlenmelerin önünü açacaktır. Örneğin Kaplancılar olarak bilinen ve devrim yoluyla

İslam devleti kurmayı temel hedef edinen örgüt, F. Almanya’da ortaya çıkmaya, gelişmeye ve büyümeye fırsat bulmuştur.³¹ Son olarak 1980 darbesi öncesi ve sonrası Türkiye’deki siyasi kutuplaşma sebebiyle F. Almanya’ya göç eden Türklerin de cami ve derneklerdeki dinî ve siyasi ayırım ve gruplaşmaya etki ettiğini gözden kaçırmamak gerekir (Perşembe, 2005, s. 186). Çalışmanın sınırlarını aşmamak üzere burada bu özet bilgiler ile yetinilerek, ilk teşkilatlanma süreci sonrasında camilerde yaşanan ayrışma, gruplaşma döneminde siyasi görüş farklılıklarının yanında etkili olan diğer nedenlerin tespiti ile devam edilecektir.

Sadece siyasi görüş farklılıkları Türkler arasındaki ayrışmaya sebep olmamıştır. İlaveten dinî konulardaki fikir ayrılıklarının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. K24, Süleymancılar olarak bilinen dinî grubun yatsı namazının vaktinin girmemesiyle ilgili farklı uygulamalarından dolayı cemaatin bir kısmının camiden ayrıldığını aktarmıştır:

“1984’de Berlin’de Süleymancılar bir cami açtılar. Ramazan’dı yaz ayıydı, bizim eve de üç sokak ilerideydi, teravihi orada kılalım dedik yakın olması sebebiyle. Gittik vaazdan sonra Hoca, ‘yatsı namazının vakti girmediği için biz yatsı namazını kılmayacağız, onun yerine tesbih namazı kılacağız’, dedi. Kendince yaz aylarında belirli sebeplerden dolayı vaktin girmediğini açıklamaya çalıştı. Ancak cemaatin 3’de 2’si camiden ayrıldı.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Yine yatsı namazının vaktiyle ilgili yaşanan fikir ayrılığı ve buna bağlı olarak Süleymancılardan camiden ayrılarak kendi camilerini kurmalarıyla ilgili K19 şu örneği aktarmıştır:

“Almanya’nın ilk hicri takvimini (namaz takvimini) A. A. Hoca hazırladı. Burada yakında bir dağ var, onun tepesine çıkıyordu ve vakitlerin girişlerini tespit ediyordu. Bu takvim çıktıktan sonra buradaki Süleymancılardan vakit giriyor veya girmiyor meselesi vardı, ilk patlağı teravih namazında verdiler. Yatsı vakti girmediği için Almanya’da yatsı kılınmaz ve teravih kılınmaz diyorlardı, bu takvimi kabul etmiyoruz diyorlardı. A. A. Hoca kendi ilmi dayanaklarına göre

³¹ Bu örgüt ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. aşağıda, s. 191.

bunun doğru olmadığını söyleyince, Süleymancılar gördüler ki kendileri burada kabul görülüyorlar ve burada barınamayacaklarını anlayınca, Hanau İslam Cemiyeti'nden ayrılarak 1981 veya 83 yılında kendi camilerini açtılar.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

K18, dinî konularda yaşanan fikir ayrılıklarından dolayı karşılaştıkları suçlamaları şu şekilde aktarmıştır:

“Fıkhi meselelerde de fikir ayrılıkları oldu. Örneğin yatsı namazı meselesi, faiz meselesi, hac meselesi, tavuk meselesi. Bunlar fıkhi meseleler ama o dönemde baya ayrışmalara neden oldu. Onun sebebi de içinde yaşadığımız ülkenin coğrafi durumu, enlem boynam durumunda kaynaklı içtihadı bir konu, o zamanlar ‘vay efendim yatsı namazını kaldırdılar’ dediler, hatta bizi kafirlikle suçladılar. ‘Süleymancılar hacca kadın götürmüyorlar, faize helal dediler’ gibi propaganda yaptılar.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

İlaveten, Süleymancıların önemsedikleri İmam Hatip Okulları ve Kur'an Kursu ayırımından kaynaklı olarak, camilerde İmam Hatip mezunlarının mihraba ve kürsüye geçmelerinden rahatsız olduklarını ve bu rahatsızlıklarından dolayı kendi camilerini kurduklarını iddia eden Özcan, iddiasına şu cümlelerle devam etmiştir:

“Almanya'daki ilk dini bölünmeyi kendilerine Süleymancı adı verilen kardeşlerimizin bütün Türklerin müşterek camisi olan Köln Barbaros mescidinden ayrılarak, ayrı bir cami açmalarıyla başlatmışlardır” (F. Özcan, 1996, ss. 23-24).

Bu dinî uygulamalarda meydana gelen fikir ayrılıkları Almanya'da yaşayan Türklerin ortak dinî günlerini de etkisi altında bırakarak, her grubun kendine göre doğru olan farklı günde ramazan orucunu başlamalarını ve bayram etmelerini beraberinde getirmiştir:

“Diyanet gelesiye kadar, kimi erken bozuyor orucu kimi geç, bir gün farkla bayram yapıyor. Arabistan'dan haber geldi, orucu bozunuz, şuradan haber geldi orucu bozmayın gibi kargaşalar vardı.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

“Yıllardır farklı günlerde bayram yaptık, farklı günlerde sahura kalktık. Burası (DİTİB) Türkiye’ye uyuyordu. Millî Görüş kendi gözlemliyordu. Yıllardır Almanya’daki Türkler farklı günlerde oruca başladı, farklı günlerde bayram yaptı, çok yazık.” (K5, Erkek, Konya, 1971, Hanau)

Hülasa gerek siyasi propaganda gerek belli bir dinî grubun kendi içindeki fikir ve görüşleri, Türklerin ortak ve hep birlikte kurdukları camilerde ayrışmamalara sebep olmuştur. Bu noktada kimi zaman seçim, kimi zaman hile veya zorlama ile camiler ele geçirilmiş ve kontrol altına alınmıştır. Dolayısıyla diğer görüş ve düşüncede olanlar yeni cami kurmak istemişler veya mecburiyetine kalmışlardır. Her cami kendini yakın hissettiği çatı kuruluşuna bağlanmasıyla bu gruplaşma F. Almanya genelinde daha belirgin hale gelmiştir. Aynı zamanda çatı kuruluşları da bu vesileyle daha da büyümüş ve otoritesini güçlendirmiştir. Dolayısıyla bir taraftan kentlerdeki Türkler arasında cami kontrol etme ve sahiplenme mücadeleleri devam ederken, çatı kuruluşları arasında dinî otorite olma mücadeleleri verilmiştir. Böyle bir konjonktür içinde hiçbir siyasi ve dinî gruba mensup olmadan sadece dinî hayatlarını yerine getirmek isteyenler, kenara itilmiş ve bazen laik, Atatürkçü veya din dışı olmakla suçlanmıştır. Hiçbir dinî gruba bağlı olmadan faaliyetlerini sürdüren camiler ise yalnız bırakılmış ve 1984’e kadar gereken desteği görememiştir.

Türkler arasında meydana gelen bu siyasi ve dinî fikir ayrılıkları ve buna bağlı olarak ayrışma, gruplaşma ve küslükler, elbette T.C.’nin Almanya’ya işçi olarak gönderdiği vatandaşlarına sosyal ve dinî konularda yeterli desteği ve hizmeti sunmamasından kaynaklanmıştır. Doğanın boşluğu kabul etmemesi gibi, bu boşluğu farklı dinî gruplar doldurmuştur. Böylece ilgili devlet kurumu DİB’in kontrolü ve denetimi dışında gerçekleşen cami merkezli dinî teşkilatlanma süreci, Türkiye’deki siyasi ve dinî grupların etkileriyle denetlenemez hal almıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda DİB, F. Almanya’da temsilcilik kurmak ve kendi vatandaşlarına sağlıklı bir din hizmeti sunmak zorunda kalmıştır. Diğer bir açıdan değerlendirildiğinde DİB, Almanya’da yaşayan vatandaşlarına kapsamlı bir din hizmeti sunma konusunda çok geç kalmıştır. Bu gerçekten hareketle yukarıda zikredilen gelişmelerin de bu geç kalınmışlığa kısmen de olsa bağlanması mümkün gözükmektedir.

3.5.7. Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği'nin Kuruluş Süreci

Devletin din işlerine müdahil olmadığı, denetlemediği ve bu ihtiyacı karşılamadığı durumlarda ortaya çıkan durumun en belirgin örneği yurtdışında kendi kaderlerine terk edilen Türk işçilerde görülebilmektedir. DİTİB'in kurulmasında irade ortaya koyan dönemin Diyanet İşleri Başkanı, göreve geldiğinde F. Almanya'da karşılaştığı tabloyu şu şekilde betimler:

“Ancak zamanla bu ihtiyacı karşılamak üzere sivil örgütlenmeler gündeme geldi, dernekler kuruldu, mescitler açıldı. Yani bu büyük boşluğu birileri doldurmaya çalıştı. Çoğunlukla ehil olmayan ve tecrübesiz kişiler tarafından yürütülen bu hizmetler birtakım siyasi ve cemaî bölünmeleri de beraberinde getirdi. İnsanımız huzur bulmak için gittiği cami ve mescitlerden bazıları kavganın ve tefrikanın merkezleri haline geldi. Ben göreve geldiğimde önümüzdeki manzara özetle bu idi.” (Altıkulaç, 2020a, s. 392)

Altıkulaç'ın betimlediği durum bir önceki bölümde ortaya konulan manzara ile aynıdır. Dolayısıyla bu tablo kendileri tarafından da fark edilmiş ve Türk işçilere din hizmeti sunulması için DİB tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Ancak bu konuda ilk girişimde bulunan Tayyar Altıkulaç olmamıştır. Süleyman Ateş'in de bu konuda girişimleri olmuştur ancak Dışişleri Bakanlığı'nın yurtdışındaki din hizmetini lüzumsuz ve önemsiz görmesinden dolayı bu hizmetler için bütçenin tahsis edilmemesi yukarıda da bahsedilen yaklaşık yitmi yıllık boşluğu ve eksikliği meydana getirmiştir. Altıkulaç'a Sami Uslu tarafından aktarılan bilgiye göre Dışişleri Bakanlığı bütçesinin (E) cetvelinin, (r) faslında 'Türk Kültür Varlığını Koruma Giderleri' kalemi bulunmaktadır. İlaveten Atatürk'e 1923'ten sonra yurtdışında hangi kadroların bulunacağına dair bir soru yöneltildiğinde Atatürk'ün “o ülkelerin kadrolarında ne varsa o olsun” buyurduğu ve papazların da olduğu söylenince “o zaman dış ülkelerde hoca, imam, dersiam, vaiz bulundurulur, denilsin” emrini verdiği aktarılmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen Dışişleri Bakanlığı bu bütçeleri farklı faaliyetler için kullanmış ve DİB'in kullanımına fırsat vermemiştir (Altıkulaç, 2020a, ss. 395-396). Altıkulaç uzun uğraşlar sonucunda bir netice alabildiklerini şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Zaten benim girişimlerim sonucunda uğraşa uğraşa, söke söke tabiri caiz ise çeşitli yazışmalarla üzerine gide gide sonuç aldık, yoksa dışışleri genel olarak hep karşı oldu bu işe.” (Altıkulaç, Kişisel Görüşme, 2021)

F. Almanya’ya DİB tarafından ilk cami din görevlilerinin 1980 yılında gönderildiği önceki bölümlerde ifade edildi.³² Bunun yanında F. Almanya’ya görevlendirilen ilk Din Hizmetleri Müşaviri Lütfi Şentürk, 17 Aralık 1979 gün ve 23252 sayılı ortak kararname ile atanmıştır (Altıkulaç, 2020a, s. 393). Bu bilgilerden hareketle F. Almanya’da yaşayan Türk işçilere ilk resmî din hizmetin 1980’de başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak T.C.’nin tam kapsamlı bir şekilde F. Almanya’daki vatandaşlarına din hizmeti sunması DİTİB’in kurulmasıyla 1984 yılında başlamıştır. Nitekim DİB’in yurtdışı teşkilatı, Bakanlar Kurulu’nun 09.10.1984 gün ve 8610 sayılı kararı uyarınca on dört müşavir ve on yedi ataşe kadrosunun verilmesiyle oluşmuştur (Altıkulaç, 2020a, s. 401). Örneğin T.C. Frankfurt Başkonsolosluğu’na ilk din hizmetleri ataşesi K16’nin *“1984’te Salih Güneş ile birlikte din hizmetleri ataşeliği kuruldu”* ifadesine göre 1984’te atanmıştır. Dolayısıyla her ne kadar ilk din görevlileri 1980 yılında görevlendirilmiş olsa da kapsamlı din hizmeti 1984 yılında başlamıştır. Belirtilmelidir ki, Altıkulaç 1978 senesinde dönemin Başbakanı Ecevit ile görüşüp yurtdışındaki Türklerin arasındaki gruplaşmadan bahsederek, din görevlisi kadrosu tahsisinin önemine vurgu yapmış, Ecevit’te buna olumlu bakmıştır. Ancak 1979’da hükümetin istifası ve 1980’de gerçekleşen darbe bu çalışmalarını olumsuz anlamda etkilemiştir. İstikrarsız ve olağanüstü dönemlerde yurtdışındaki Türklere yönelik çalışmalar yavaşlamış ve aksamıştır (Altıkulaç, 2020a, ss. 405-406). Devamında 13.12.1980 tarihinden itibaren bir ay izin kullanarak F. Almanya’da bulunan Altıkulaç, bir dizi görüşmeler gerçekleştirerek, Almanya’da vakıf kurma girişimlerini başlatmıştır. Altıkulaç’a F. Almanya seyahatinin hemen ilk günlerinde Batı Berlin Kültür Müsteşarlığı, Batı Berlin’deki Türklere ait camilerde ciddi rahatsızlıkların bulunduğunu anlatmış ve Berlin’deki din hizmetleri konusunda Diyanet’in önderliğinde bir kuruluşa duyulan şiddetli ihtiyacı aktarmıştır. Bunun üzerine, dernek statüsünde bir kuruluşun Berlin’de kurulmasına karar verilmiştir.

³² Bkz. yukarıda, s. 160.

İlaveten Diyanet İşleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Bonn Büyükelçiliği üçgeninde gerçekleşen istişare ve görüşmeler sonucunda 14.04.1981 tarihinde Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan vatandaşların sağlıklı bir teşkilatlanmaya gitmeleri sağlanarak dinî ihtiyaçlarının karşılanması için Dışişleri Bakanlığı ile DİB arasında protokol imzalanmıştır. Ancak kurulması planlanan vakfın tüzüğü ile ilgili Bonn Büyükelçiliğin bazı endişeler taşıması ve vakıf yönetiminin büyükelçilerde olması istenmesi, tüzüğün nihai halini almasını geciktirmiştir. Bir taraftan Köln'de kurulması hedeflenen vakfın gelişmeleri takip edilirken diğer taraftan Berlin'de müstakil dernek kurma girişimleri sonuç vermiş ve 1982 yılında müstakil bir dernek olarak DİTİB Berlin hayata kazandırılmıştır. Batı Avrupa ülkelerinde vakıf kurma çalışmaları devam ederken 1982 yılında Belçika ve 1983'de Hollanda'da Türk İslam Diyanet Vakfı kurulmuştur. Bu ilerlemenin yanında F. Almanya'da vakıf kurma çalışmaları bürokratik engeller sonucunda başarısız olmuştur. Ancak T.C. başkenti Ankara'da Almanya vatandaşları tarafından kurulacak olan bir vakfa müsaade edilmesiyle F. Almanya'da bir Türk vakfının kurulmasına müsaade edileceği Bonn Büyükelçiliğine bildirilmiş ve bu durumda Lozan Antlaşmasını'nın çiğnenmesi söz konusu olacağından Bonn Büyükelçiliği F. Almanya'da vakıf kurma çalışmalarını sonlandırdığını DİB'e bildirmiştir. Böylece DİB, Berlin örneğinde olduğu gibi dernek statüsünde ikinci bir sivil örgütün Köln'de kurulmasını kararlaştırmıştır. Nihayetinde 05 Temmuz 1984 tarihinde hizmet alanı bütün F. Almanya'yı kapsayacak olan DİTİB kurulmuştur (Altıkulaç, 2020a, ss. 408-417). Böylece 1984'de Almanya'daki konsolosluklara din hizmetleri ataşelerinin atanması, DİTİB'in kurulması ve camilerin tüzüklerini devretmesiyle DİTİB'e bağlanması, Türkiye Cumhuriyeti tarafından F. Almanya'da geniş ve kapsamlı resmî din hizmetinin sunulmasına imkân sağlamıştır.

K16 DİTİB'in kuruluşuyla ilgili gelişmeleri şu şekilde aktarmıştır:

“Almanya'da Türkiye Diyanet Vakıf kurma fikri vardı, ama bazı bürokratik sebeplerden dolayı Vakıf kurulamadı. Vakıf olmayınca bir birlik kuralım, bütün dernekleri de bu birliğe bağlayalım dediler. Buna uygun bir tüzük hazırladılar, böylece diyanete bağlanan bütün cami derneklerinin bir üstü kurumu olarak orası kuruldu.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

Bağımsız cami derneklerin DİTİB'e bağlanmayı öncelemesinin temelde iki sebebi bulunmuştur. Birincisi ücretsiz din görevlisi istihdamı, ikincisi siyasi ve dinî gruplardan bağımsız din hizmetinin sunulması. K1, K7, K16 ve K21'in ifadeleri bu gerekçeleri desteklemektedir:

“Sonra Diyanete bağlanma süreci başladı. Takriben 1984 yıllarında. Diyanete bağlanmanın iki sebebi vardı. Birincisi Diyanete bağlandığımızda imamı diyanet gönderiyor ve maaşını veriyor. İkincisi 80 darbesi sonrası, Türkiye Cumhuriyet'i tarafından onaylanmayan birçok dinî cemaat ve tarikat vardı. Biz de yanlış anlaşılmalara mahal vermemek adına vatan sever Trükler olarak, devletimize bağlılığımızı göstermek adına diyanete bağlandık.” (K1, Erkek, Konya, 1966, Singen)

“1983'de Hannover'de diyanet kuruldu. Süleymanlılardan ayrılanlar ve Millî Görüş içerisinde, böyle devletçi olanlar beraber kurdular. Devlete bağlı olalım, devletin yaptığı camiye gidelim ve devlet bize bedava hoca verecek diye tercih ettiler.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

“[...] bir ara kat kiraladık. Kış aylarıydı, işten sonra gidip orada çalışıyoruz, yedi kişiyiz. Bize diyorlar ki “siz bunu başarmazsınız”. Biz de “devlet arkamızda” diye cevap veriyoruz. Osman Nuri Gürsoy (sosyal yardımcı) bizim için devletti, biz konsolosluğu devlet olarak görüyoruz. Ama maddi olarak biz kendimiz yapıyoruz, devletten hiçbir destek yok. Devlet nasıl destek verdi, din görevlisi vererek.” (K16, Erkek, İstanbul (Trabzon), 1973, Frankfurt)

“Bütün bu kavga ve küslük ortamında bağımsızlığını korumak isteyen cami dernekleri hiçbir çatı kuruluşuna bağlanmayarak DİTİB'in kurulmasını beklemiş ve ona bağlanmıştır.” (K21, Erkek, Konya, 1984, Münih)

DİTİB dışında farklı çatı kuruluşlarına bağlanmış olan katılımcılar veya bu gruplara ait camilerin cemaati olan katılımcılar DİTİB'in kuruluşuyla ilgili ilgi çekici iddialarda bulunmuşlardır:

“1980'den sonra Kenan Evren, Tayyar Altıkulaç'a görev veriyor, 'git Avrupa'daki Türkleri Millî Görüşün elinden kurtar', diye. Sonra geliyor burada diyaneti kuruyor.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

“Diyanetin Almanya’da kurumsallaşmasının başlıca sebebi, 20 yıllık Almanya geçmişi olan Türkler kendi başında teşkilatlanmaya başlamasıdır. Özellikle radikal gruplar buradaki Türkleri kazanmaya veya yönlendirmeye başlayınca Türkiye Cumhuriyeti bundan rahatsız oluyor ve Kenan Evren o dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç’a Almanya’da Diyaneti kurduruyor. Diyanet’in Almanya’da kurulmasının sebebi budur, yoksa din elden gidiyor Almanya’daki Türklerin Müslümanlığı zayıflıyor gibi dertleri yoktu.” (K18, Erkek, Afyon, 1979, Hanau)

“Bir taraftan Millî Görüşçüler, bir taraftan kaplancılar, diğer taraftan Süleymancılar ortaya çıkınca Türkiye devleti bundan rahatsız olmaya başladı. Ve bunları sindirmek, bunlara karşı önlem almak ve Türk vatandaşlarını bu cemaatlerin elinden kurtarmak için Almanya’da diyanet teşkilatı kuruldu. Hatta kurulurken Alman hükümetinden ciddi anlamda maddi destek aldılar. Bu destekler son birkaç yıla kadar da devam etti.” (K19, Erkek, Amasya, 1979, Hanau)

“Devlet baktı ki Millî Görüş ilerliyor, millet hep Millî Görüşe akın ediyor, ona karşı milleti muhafaza etmek istedi, siyasi görüşleri değişmesin diye.” (K7, Erkek, İstanbul (Erzurum), 1968, Hameln)

Katılımcı iddialarının yanında incelenen otobiyografilerde de benzer iddialarda bulunulduğu tespit edilmiştir:

“Tayyar Altıkulaç zamanında Köln’de açılan devlet destekli DİTİB (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği) getirttiği hocalara bar bar bağırıtıyor, Millî Görüşçülerle, Süleymancıların açtıkları camilere gitmeyin sizin beyinlerinizin yıkar diyorlardı. Zaten Köln Sporthalle’de yapılan açılışta Tayyar Altıkulaç ağzını yedi kulaç açarak, ben Almanya’ya, Millî Görüşü çökertmeye geldim. İşte cami, işte hoca diye tam tıraş papyon kravatlı hocaları takdim ediyordu.” (F. Özcan, 1996, s. 46)

“İhtilalin bası Orgeneral Kenan Evren, o günkü Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç’ı Avrupa’ya göndererek Millî Görüş Hareketi hakkında bir rapor hazırlamasını istedi. Tayyar Bey ilk olarak ihtilalde kapatılan MSP’in Milletvekili Ali Oğuz Bey’le birlikte Almanya’ya geldiler. Önce Genel Başkanımız Dr. Yusuf Zeynelabidin’i Huckeswagen’deki muayenehanesinde ziyaret ettiler. Daha sonra

bazı işçi kuruluşlarını da dolaştıktan sonra Türkiye'ye döndü. Kanaatim odur ki, Tayyar Bey'in hazırladığı raporun içeriği Avrupa'daki Millî Görüş Hareketi ile diğer cemaatlerin önünün kesilmesi için "Devlete bağlı Diyanet Teşkilatı olarak Avrupa'da camiler açarak örgütlenmeye gitmeliyiz." şeklindeydi." (Damar, 2013b, s. 171)

"Bütün Almanya genelinde 1970 küsurlü yıllarda Diyanet teşkilatımızın cami açma girişimleri Tayyar Altıkulaç zamanında başladı. Tayyar Altıkulaç Almanya'ya geldiği gün bir konuşma yapıyor ve; "Türkiye'de camileri Diyanetin kontrolüne aldık, şimdi sıra Almanya ve Avrupa'dakilere geldi" diyordu." (Eryılmaz, 2020, ss. 69-70)

Genel ve özet olarak Diyanet'in F. Almanya'da teşkilatlanmasının Kenan Evren'in emri olduğu ve bu teşkilatlanmanın amacının diğer dinî grupların faaliyetlerini engellemek ve Türk işçileri bu grupların etkisi altından "kurtarmak" olduğu iddia edilmektedir. Bu iddialar Altıkulaç'a sorulduğunda şu yanıt alınmıştır:

"Kenan Evren'in bu konularla ilgili biz önüne götürüp bir şey istemedikçe herhangi bir isteği olmamıştır. Kenan Evren bu ayrıntıları bilmezdi ki. Problemi izleyen, takip eden, yapılması gerekenleri planlayan bizdik, bunların içerisinde onay gerektiren bir şeyler varsa dönemin hükümetinden veya Kenan Evren'in kendinden onay almak bizim işimizdi. İlaveten oradaki siyasi propagandaları engellemek bizim işimiz değil, oradaki vatandaşın siyaset ve cemaatler adına istismarını önlemek elbette bizim görevimizdi. Ve Vatandaşa sağlıklı bir şekilde din hizmeti ulaştırmak bizim görevimizdi." (Altıkulaç, Kişisel Görüşme, 2021)

Böylece bütün iddialar Altıkulaç tarafından yalanlanmış ve DİTİB'in kurulmasında yegâne amacın siyasi ve dinî gruplardan bağımsız sağlıklı bir din hizmetin sunulması olduğu belirtilmiştir. Burada iddiaların doğruluğunu irdelemek veya taraflar hakkında bir yargıda bulunmak, araştırmayı konusu ve amacı dışına çıkaracaktır. Dolayısıyla burada sadece iddialara ve bu iddiaların muhatabı olan Altıkulaç'ın ilgili iddialara yanıtına yer verilerek yetinilecektir.

Bu iddiaların yanında Almanya'daki Türklere din hizmeti sunmadığı için Diyanet'i eleştirenlerin DİTİB kurulduktan sonra bu sefer de DİB ve DİTİB aleyhinde konuşmalar yaptıkları aktarılmıştır (Altıkulaç, 2020a, s. 422; Okutan, 2017, ss. 228-229).

Öyle ki, laik düzenin paralı din adamlarına güvenilemeyeceği ve Diyanet hocalarının yıllardır milleti hep uyuşturduğu vb. ithamlarla DİB'i ve gönderdiği din adamlarını kötüleme ve halkın gözünden itibarsızlaştırma çabalarına girilmiştir (Okutan, 2017, ss. 220-226). Bunun yanında DİB tarafından organize edilen salon programlarına katılımı engellemek adına diğer gruplar tarafından aynı gün ve saatte programlar düzenlenmiş veya bomba ihbarı yapılarak program sabote edilmeye çalışılmıştır (Altıkulaç, 2020a, s. 423; Okutan, 2017, s. 237). Bütün bunların, resmî din otoritenin eksikliğinde kendilerini dinî otorite olarak kabul eden şahıs ve grupların din aracılığıyla elde ettikleri maddi, manevi ayrıcalıklardan mahrum kalma korkularından ibaret olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu konuya ilişkin diğer bazı örneklerle çalışmanın farklı yerlerinde verilmiştir.

Her ne kadar DİTİB'in kurulmasıyla ilgili ilk adım 1978 yılında dönemin Başbakanı Ecevit ile yapılan görüşme ile atılmış olsa da Türkiye'deki siyasi istikrarsız ortam, Dışişleri Bakanlığı'nın konuyla ilgili ilgisiz tavrı ve bürokratik engeller bu sürecin 1984'de kadar uzamasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu durum 1961 yılında F. Almanya'ya göç etmeye başlayan Türk işçilerin karşılaştıkları sosyal ve dinî sorun ve zorluklara karşı sunulacak olan devlet destekli hizmetlerde çok geç kalındığı gerçeğini değiştirmeyecektir. Dolayısıyla sosyal ve dinî hayata ilişkin karşılaşılan sorunlar, ilk teşkilatlanma sürecinde karşılaşılan zorluklar ve takip eden dönemde dinî -siyasi gruplaşma ve ayrışma bu geç kalınmışlığın bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaati oluşmaktadır.

Bu araştırmanın F. Almanya'ya göç eden Türk iş gücünün başlangıcından (1961), kapsamlı resmî bir din hizmetinin sunulmasını sağlayan DİTİB'in kuruluşuna (1984) kadarki ilk teşkilatlanma süreciyle sınırlı olduğu en başta belirtilmiştir. Ancak çalışmanın birçok farklı yerinde konuyla bağlantılı çatı kuruluşları zikredilmiştir. Böylece son olarak ilgili çatı kuruluşların kısa tanıtımı yapılacaktır. Ancak öncesinde belirtmelidir ki, süreç içerisinde çatı kuruluşların isim değiştirmesinden veya resmî kuruluşundan çok daha önceleri faaliyete başlamalarından dolayı kronolojik sıra yerine kısaltmalarına göre alfabetik sıra takip edilecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İŞÇİ GÖÇÜ İLE BİRLİKTE FEDERAL ALMANYA'DA OLUŞAN TÜRK DİNİ VE İDEOLOJİK SİVİL TOPLUM ÇATI KURULUŞLARI

4.1. Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu (ADÜTDF)

Peköz (2002, s. 189)'e göre ülkücü hareket 1968'li yıllardan itibaren Avrupa'da örgütlenmeye başlamıştır. Örneğin 1973'te Milliyetçi Hareket Partisi F. Almanya'nın altı büyük şehrinde "Bozkurt" adında bir dernekleşme faaliyetinde bulunmuştur, ancak bu hareket 1976'da F. Almanya tarafında kapatılmış, sonra farklı isimler altında devam etmiştir (Abadan-Unat, 2017, s. 95). Günümüze kadar varlığını sürdüren ve kendinden önce kurulan ülkücü hareketlerin devamı olarak kabul edilen Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu (*Föderation der Türkisch- Demokratischen Idealistenvereine in Deutschland e.V.*) 18 Haziran 1978'de Almanya'nın Frankfurt şehrinde kurulmuştur (Adıgüzel, 2011, s. 100; Perşembe, 2005, s. 150). ADÜTDF kuruluş amacını resmî web sayfasında "Avrupa Türklerinin sorunlarına yardımcı olmak, üzerinde yaşadıkları ülke toplumlarının değerlerine saygılı ve yasaları çerçevesinde sosyal ve kültürel etkinlikler yaparak millî ve manevi değerlerin korunması, yaşatılması ve nesillere aktarılması" (turkfederasyon.com, 2020) olarak açıklanmaktadır.

Türk Federasyonu kısaltmasıyla da anılan ADÜTDF, Türkiye'deki Milliyetçi Hareket Partisi'nin milliyetçilik ideolojisini kabul eder ve destekler. Avrupa'da kurulan ülkücü derneklerin Türkiye'deki ülkücü harekete siyasi, maddi ve stratejik katkılar sağladığı iddia edilmektedir (Perşembe, 2005, s. 150). Siyasi olarak Milliyetçi Hareket Partisi ile organik bağları olduğu bilinmekte olup, Anadolu Türk Sufilerinden Yunus Emre ve Mevlana gibi isimleri örnek aldıkları belirtilir (Altıntaş, 2008, s. 134).

Yaşadıkları ülkelerdeki Türklerin her türlü sosyal kültürel ve ekonomik faaliyetlerini yönlendirmek, yaşanan toplum ile uyumu sağlamak ve yakınlık kurulmasına katkıda bulunmak federasyonun yetkilileri tarafından faaliyet alanları olarak belirtilmektedir. Türk kültürünün tanıtılması ve yaşatılması, spor faaliyetleri, insani yardımlaşma faaliyetleri gibi sosyal ve kültürel alanda çok geniş bir faaliyet alanı sunan Türk Federasyonu, bütün bunların yanında Avrupa'da yaşayan Türklerin dinî ibadetlerini yerine getirebilmeleri için cami hizmeti de sunmaktadır. ADÜTDF camilerinde Türkiye'den emekli imamları istihdam etmektedir. İlaveten camilerinde DİB tarafından

da imamlar görevlendirilmektedir (Perşembe, 2005, s. 151). Türk Federasyonu camilerin yanı sıra diğer Türk dinî kuruluşlar gibi üyelerine hac ve umre organizasyonu ve cenaze fonu sunmaktadır (Yaman, 2017, s. 136). Alman kamuoyunda Ülkücüler ve Bozkurtlar olarak bilinen federasyonun Türk Federasyon Bülteni adında yayın organı vardır (Altıntaş, 2008, s. 134).

İslami düşünceye daha fazla ağırlık veren ve Türk-İslam düşüncesini benimseyen Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği (ATB) ve Avrupa Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği (ATİB) iç kargaşalar sebebiyle ADÜTDF'den ayrılarak kurulan çatı kuruluşlardır (Perşembe, 2005, s. 150).

4.2. Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği (ATB)

Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği (*Verband der türkischen Kulturvereine in Europa*), ADÜTDF'den ayrılarak Muhsin Yazıcıoğlu taraftarları tarafından 1994'de Frankfurt'ta kurulmuştur. Türk-İslam sentezi düşüncesi içerisinde Türkiye'deki Büyük Birlik Partisi'nin Avrupa temsilciliğini üstlenmektedir (Perşembe, 2005, s. 153). Diğer bir kaynağa göre ATB 1994 yılında Berlin'de "Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu" adıyla kurulmuş olup, 2002'den itibaren "Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği" olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Önceki isimleri Almancaya çevrildiğinde yeni bir dünya düzeni çağrıştırdığından dolayı Alman makamları tarafından uygun bulunmadığı eski genel başkanlardan (2002-2011) Recep Yıldırım tarafından belirtilmiştir (Adıgüzel, 2011, s. 116; Yaman, 2017, s. 137).

ATB, bulunduğu ülkenin hukukuna uygun olarak Türk vatandaşlarının gelenek, görenek ve dinî inanç temellerini ayakta tutmayı hedefleyen ve bu inanç ve kültürün nesillere aktarılmasını amaçlayan resmî statüsü olan bir sivil toplum kuruluşudur (Perşembe, 2005, s. 154). Recep Yıldırım, ATB'yi "Avrupa'da Müslüman Türk kimliğinin varlığını kaybetmeden yaşayabilmesi için Batı Avrupa Türklüğü'nün lokomotiflerinden biri", "Batı Avrupa Türklüğü'nün Türk-İslam davasında uç beyleri" (Adıgüzel, 2011, s. 116) olarak betimler. İlâveten derneklerin siyasi hareketlerden bağımsız hareket etmesi ve siyasi parti temsilciliği gibi çalışmalarını gerektiğini savunarak derneklerin buldukları bölgenin meclisi durumunda olmaları gerektiği düşüncesini paylaşır (Adıgüzel, 2011, s. 117).

Cami hizmetlerinin yanında Türkiye gezileri, paneller, eğitimler, kültür ve sanat çalışmalarlarıyla Avrupa’da yaşayan Türklere hizmet etmektedir. İlâveten “Avrupa Türk Birliği Nizam-ı Âlem” adıyla hac ve umre ve kurban organizasyonları düzenlenmekte ve üyelerine cenaze fonu hizmeti sunmaktadır (Yaman, 2017, s. 137). Ancak bu tür faaliyetlerin diğer derneklerin faaliyetlerinin merkezinde bulunduğundan ötürü, daha çok Almanya’daki Türk gençliğinin eğitim konusu üzerinde durulduğu Yıldırım tarafından ifade edilmektedir. Böylece derneklerin ibadethane özelliğinden ziyade kültür merkezleri olarak işlev sağlamalarını gerektiğini savunmaktadır (Adıgüzel, 2011, ss. 118-119).

4.3. Avrupa Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği (ATİB)

Yine ATB gibi Avrupa Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği (*Union der Türkisch-Islamischen Kulturvereine in Europa e.V.*) de ADÜTDF’den ayrılarak kurulan bir çatı kuruluşudur. 17 Ekim 1987’de Nieder-Olm/Mainz şehrinde aralarında Ali Batman ve Musa Serdar Çelebi’nin de bulunduğu ADÜTDF’in kurucuları tarafından kurulmuştur (Adıgüzel, 2011a, s. 107). Bir diğer kaynağa göre ADÜTDF’den ayrılan 70 derneğin katılımıyla Frankfurt’ta oluşmuş ve günümüzde genel merkezi Köln’de faaliyete devam etmektedir (Perşembe, 2005, s. 151).

Peköz (2002, s. 190)’e göre ADÜTDF: “ [...] İslamlaşma sürecinde etkilenerek ve daha çok “Türk-İslam Sentezi” doktrini savunmaya başlayan Musa Serdar Çelebi, ülkücü derneklerinin önemli bir kesimini kendi yanına alarak, -70 derneğin katılımıyla- Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği’ni kurdu.”

ATİB resmî web sayfasında kendisini partiler üstü, Almanya ve Türkiye’de hiçbir siyasi ve ideolojik parti, cemaat ve örgüt ile bağı olmayan sivil kitle kuruluşu olarak tanımlamaktadır. İlâveten ATİB faaliyet amacını şu şekilde belirtmektedir: “Avrupa Türk-İslam Birliği, Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslüman-Türk insanının sahip olduğu değerleri Avrupa toplumuna tanıtmak, göçmenlerle ilgili politikaların oluşturulmasında önyargı ile eksik ve yanlış bilginin sebep olabileceği hataların önüne geçmek ve yaşadığımız ülkelerde eşit haklara sahip olmak için gayret eder” (atib.org, 2022).

Kadın, erkek, genç, çocuk bütün kuşaklara farklı hizmetler sunan ATİB, eğitim faaliyetlerine ayrı bir önem göstermektedir. Panel ve Konferansların yanında birçok Almanca ve Türkçe kitap ve dergiler yayımlamaktadır (Adıgüzel, 2011, s. 107). Örneğin, *ATİB’ten Haberler*, *Yenigün* ve *Dialog* adlı yayınları bulunmaktadır (Altıntaş, 2008, s.

135). Bu tür faaliyetlerle özellikle de gençler üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır (Abadan-Unat, 2017, s. 265). Devamında kültür seyahatleri, kitap kulübü, dil kursları, hac organizasyonu, sosyal hizmetler, cenaze fonu vb. faaliyetler ile Avrupa’da yaşayan Müslümanlara hizmet sunmaktadır. Bunların yanında Türk dilinin anaokullarında okutulması, İslam dininin resmi din olarak kabul edilmesi ve çeşitli kimlik nitelendirmelerine karşı “Avrupa Türkü/ Avrupalı Türk” kavramının kurumsallaşması gibi Avrupalı Türkleri ilgilendiren konular üzerine önemli çalışmaları bulunmaktadır (Altıntaş, 2008, ss. 135-136).

4.4. Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB)

Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (*Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V.*), 1982’de 15 caminin çatı kuruluşu olarak Berlin’de kurulmuştur. Asıl resmî örgütlenmesi 5 Temmuz 1984’de Almanya’nın Köln şehrinde gerçekleşmiştir. Günümüzde 896 derneği çatısı altında bulunduran DİTİB, misyonunu şu şekilde açıklamaktadır, “misyonumuz, Müslümanlara ibadet edebileceği yer ve imkanları hazırlamak, uyum ile ilgili proje ve aktiviteler sunmak, sosyal ve kültürel alanlarda çalışmalar yapmak, herkese aynı mesafede yaklaşarak, semavi dinlerin diğer temsilcilerine karşı açık ve dostane ilişkilerini her alanda devam ettirmektir.” (ditib.de, 2020) T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak faaliyetlerini yürüten DİTİB, Almanya’da bulunan Türk işçilerine, hiçbir siyasi, ideolojik ve etnik ayrım yapmadan dinî, kültürel ve sosyal alanlarda hizmet etmeyi hedeflemektedir. Almanya’daki Türk dinî kuruluşların siyasi ve ideolojik bağılıklarının bulunması, bazılarının radikalleşmesi ve bazılarının da Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı olumsuz yaklaşımı, Türkiye Cumhuriyeti’nin kendi vatandaşlarına din hizmeti sağlamasını zorunlu kılmıştır (Perşembe, 2005: 138).³³

4.5. İslam Cemiyetleri ve Cemiyetleri Birliği (İCCB)

İCCB Emekli Adana Müftüsü Cemaleddin Kaplan liderliğinde 1984 yılında Köln’de kurulmuştur (Perşembe, 2005, s. 157). Kaplan 1982 senesinde MSP, hatta

³³ DİTİB’in detaylı kuruluş serüveni yukarıda incelenmiştir. Bkz. yukarıda, s. 174.

doğrudan Erbakan'ın emriyle Almanya'daki Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmesi için görevlendirildiği ifade edilmektedir (Altıntaş, 2008, s. 136)

“Cemalettin Kaplan, Adana Müftülüğünden ayrıldıktan sonra Erbakan Hoca tarafından Almanya'ya gönderiliyor. Burada Müslümanlara hizmet etmesi için. O zamanlar tam bir Hoca bağımlısı ve hemen itaat ederek Almanya'ya geliyor. Dr. Yusuf Zeynelabidin genel başkan ve Cemalettin Kaplan'ı tebliğ ve irşat başkanı olarak görevlendiriyor.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Kaplan'ın ve Almanya'ya gelişinden sonra kurduğu örgütünün faaliyetlerinden bahsetmeden önce, müftülük görevinden ayrılışına değinmek faydalı olacaktır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Altıkulaç, Müftü Kaplan'ın 1980 darbesinden sonra sıkıyönetime rağmen Adana İl Müftülüğü binasını yatılı Kur'an Kursu/Medrese olarak kullandığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Altıkulaç, Kaplan'ı korumak amacıyla farklı bir yere görevlendirmek için girişimleri başlatmışken, Adana Sıkıyönetim Komutanlığı 20.04.1981 tarihli (nr. 1398) yazıda Adana Müftüsü Cemaleddin Kaplan'ın görevine son verildiğini bildirilmiştir. Bunun üzerine Altıkulaç, Kaplan'dan emekliye ayrılmasını talep etmiş ve bu olay bu şekilde çözüme kavuşmuştur (Altıkulaç, 2020b, ss. 572-575).

Böylece Kaplan, DİB bünyesindeki görevinden uzaklaştırılmış ve Almanya'da yaşayan Türklere din hizmeti sunmak üzere Almanya'ya gitmiştir veya gönderilmiştir. Almanya'da AMGT bünyesinde Tebliğ ve İrşat Başkanlığı ve Fetva Komisyonu Başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Ardından 1984 yılında farklı nedenlerin birleşmesi sonucunda AMGT'ten ayrılarak kendi örgütünü kurmuştur. Başta, kendisinin AMGT'nin diğer yöneticilerinden daha çok ilim sahibi olması sebebiyle, genel başkanlığının kendisinin hakkı olduğu düşüncesi bu ayrılığın nedenleri arasında sayılabilir:

“Zamanla Cemalettin Kaplan genel merkez yönetiminde bulunanları kendisiyle kıyaslıyor, ama sadece hocalık ile yani ilim ile kıyaslıyor diğer özelliklere bakmadan ve 'ben hocayım siz değilsin, bende 12 ilim var sizde yok, bende sakal var sizde yok, bende cübbe var sizde yok' diyerek kendisinin emir olması gerektiğini savunuyor ve fitne yapmaya başlıyor. Sonra Dr. Yusuf Zeynelabidin'i bir dala vereyle genel başkanlıktan azlediyorlar ve kendileri başa geçmek

istiyorlar. Ancak bunu başaramayınca, teşkilattan ayrılıyor ve teşkilatın bir kısmını yanında götürüyor, teşkilatı bölüyor.” (K24, Erkek, Çankırı, 1972, Berlin)

Yukarıda da değinildiği gibi din hizmeti sunacak olan yetkin din görevlilerinin eksikliğinde bu görevi işçiler üstlenmek zorunda kalmışlardır.³⁴ Bu, dinî örgütlerin yönetiminde bulunan insanlar için de geçerlidir. Elbette müftülük görevini yerine getirmiş olan birinin “işçi hocalar” a kıyasla daha çok ilim sahibi olması olağandır. Dolayısıyla yetkin din adamı ve din görevlisi eksikliğinde müftü profiline sahip olan birinin çok itibar görmesi ve liderlik duygularının kabarması anlaşılır bir durumdur. Nitekim Altıkulaç bu durumu “Şeyh uçmaz, müritleri onu uçurur” tabiri ile nitelendirmektedir (2020b, s. 575). Hatta Kaplan din adamı eksikliğinde gördüğü itibar ve destek ile halifelikliğini ilan edecek ve Almanya’da İslam devletini kuracak kadar ileriye gitmiştir.

Yine bu noktada Kaplan, MSP ile de İslam dininin hakimiyeti için izlenecek yol konusunda fikir ayrılığına düşmüştür. MSP partiyi bu yolda bir araç, yöntem olarak benimserken, Kaplan partiyle zaferin gelmeyeceğini doğru yöntemin tebliğ olduğunu savunmuştur. Nitekim 13.08.1983 tarihinde Köln Barbaros Cami’nde “Devlete Gidiş Yolu Parti Mi Tebliğ Mi?” bildirisi dağıtması sonucunda çıkan tartışmayla kendi taraftarlarıyla AMGT’den ayrılarak kendi örgütünü kurmuştur (Perşembe, 2005, s. 157). Böylece siyasetin İslam devletinin kurulması için bir yöntem olmadığı, İran örneğinde olduğu gibi bunun devrim yoluyla gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Tam da bu noktada Damar, Kaplan’da İran seyahatinden sonra devrim düşüncesinin oluştuğunu/olgunlaştığını iddia etmektedir:

“Bu arada Cemalettin Hoca Humeyni ile görüşmüş ve kafasına bu işin parti ile olmayacağı kanaati yerleşmiş. İran’dan dön dükten sonra 1983 yılı içinde “Cemal Kamacı'nın Stuttgart'taki boks maçına idareciler olarak biz de katıldık. Fakat Cemalettin Hoca Genel Merkez’de yalnız kalmıştı. O gün “parti küfür işidir” şeklinde bir dosya hazırlamış. Bu dosyadan yüzlerce çoğaltarak ramazan hazırlığı için Köln Fatih Camiinde yaptığımız imamlar toplantısında her imama birer dosya vermemizi istedi. Biz de dosyaları dağıttık, ama içinde ne yazdığını okuma

³⁴ Bkz. yukarıda, s. 155.

fırsatımız olmamıştı. Bu arada Genel Merkez Teşkilatlanma Başkan Yardımcımız Abdullah Yüksel dosyaya göz atmış ve yanıma gelerek “Bu dosya felaket!” dedi. Ben hemen dağıtılan bütün dosyaları geri topladım ve arabamın bagajına kilitledim. Kendisine sorduk: “Bu dosyaları kime sordun da hazırladın?” Zira o dönemde ihtilal sonrası Türkiye’de yeni siyasi partiler kurulma aşamasına gelinmişti. Erbakan Hoca’mız, parti ile devam edeceğiz, diyor. Sen de ‘parti küfürdür’ dersin kime uyacağız, deyin ce, “İslam’a uyacağız. İslam’da parti yok.” dedi. İşte o günden itibaren Cemalettin Kaplan ile yollarımız ayrıldı ve fitne de bütün şiddetiyle ve de o günkü hocaların bir kısmının da iştirakiyle başlamış oldu.”
(Damar, 2013b, ss. 188-189)

Bunların yanında elbette birçok farklı nedenler de bu ayrılığa ve aşırılığa sebep gösterilebilir. Burada bu iki ana neden zikredilerek yetinilecektir. Ancak bir emekli müftünün bu kadar iddialı bir şekilde ortaya çıkıp Almanya’da yaşayan Müslümanlar üzerinde bu kadar etkili olması, sadece birkaç rasyonel ve determinist argüman ile geçiştirilmemelidir. Bu tür aşırı, köktenci ve her açıdan İslam’a ve Müslümanlara zarar veren hareketlerin muhtemel istihbarat ilişkileri tamamen yok sayılmamalıdır. Diğer bir ifadeyle bu tarz örgütlerin gizli istihbaratlar ile birtakım ilişkileri olabileceği ihtimali de düşünülmelidir. Nitekim her ne kadar Kaplan’ın parlak çıkışı din adamı eksikliğine bağlamaya çalışılsa da Türkiye’den emekli olmuş olup Almanya’da din hizmetlerine faaliyet gösteren tek müftü, vaiz, din görevlisi Kaplan olmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti hükümeti aleyhinde ağır suçlamalarda ve söylemlerde bulunan Kaplan 1984’te Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır ve Almanya tarafından siyasi sığınmacı olarak kabul edilmiştir. Türkiye Cumhuriyetini yıkmak, İslam devleti kurmak ve İslam’ı tüm dünyaya yaymak amacını benimseyen Kaplan, bu yolda silahlı bir cihat ordusu kurma girişimlerinde bulunmuştur. Bunlarla yetinmemiş, kendisini 1992’de Türkiye İslam Cumhuriyeti devlet başkanı ve İslam ümmetinin halifesi olarak ilan etmiştir. Kaplanın 1995 tarihinde vefat etmesi sonrasında halifelik tartışmaları baş göstermiş, oğlu Metin Kaplan kendini halife ilan etmiş ve kendine muhalif olan birtakım eski üyeleri öldürmüştür. Metin Kaplan cinayet suçundan hapse mahkûm edilirken İCCB, 11 Eylül 2001’den sonra anayasal düzen ve uluslararası barış için bir tehlike olduğu kanaatiyle bütün şubeleriyle birlikte 8 Aralık 2001 tarihinde kapatılmıştır (Abadan- Unat, 2017: 265-268).

4.6. İslam Toplumu Millî Görüş (IGMG)

Braunschweig Teknik Üniversitesi'nde kurulan bir mescitten hareketle 1969 yılında dernekleşen Almanya Türk Birliği, İslam Toplumu Millî Görüş'un (Islamische Gemeinschaft Millî Görüş) zeminini oluşturmuştur. Almanya Türk Birliği 22 Kasım 1976'da ismini Avrupa Türk Birliği olarak değiştirmiş, sonrasında sadece Türklere değil bütün Müslümanlara hizmet etmek amacıyla ismini 1982'de Avrupa İslam Birliği olarak değiştirmiştir. Bu dönemlerde 270 şube sayısına ulaşan örgütlenme kendini gayri resmî olarak Avrupa Millî Görüş adıyla tanımlamaya başlamıştır. Her ne kadar Almanya Türk Birliği Necmettin Erbakan tarafından kurulmamış olsa da Erbakan'ın düşüncelerinden etkilenerek, onun tavsiyeleri çerçevesinde şekillenmiştir. Nitekim Erbakan'ın tavsiyeleri çerçevesinde ve bir çatı kuruluşuna ihtiyaç duyulmasıyla 20 Mayıs 1985'de Avrupa Millî Görüş Teşkilatları (AMGT) kurulmuş ve Avrupa İslam Birliği, 1971'den beri gayri resmî olarak kullandığı Millî Görüş adını resmîyete dönüştürmüştür. "Millî" kelimesinin ırkçılık ile bağdaştırılması ve dinî anlamının göz ardı edilmesi sonucunda yeni bir isme ihtiyaç duyan AMGT, 1995'de İslam Toplumu Millî Görüş olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Böylelikle İslami çalışma yapan bir sivil toplum kuruluşu olduğu isminden kolaylıkla anlaşılması sağlanmıştır (Gündoğmuş, 2018: 165-228).

IGMG'nin isminden de anlaşılacağı üzere Türkiye'deki Millî Görüş hareketiyle çok yakın ilişkileri bulunmaktadır. Günümüzde her fırsatta siyasi ve finansal açıdan bağımsız bir teşkilat olduğunu savunan IGMG'nin en azından geçmişte siyasi olarak bağımsız olduğunu söylemek pek mümkün değildir (igmg.org, 2022). Nitekim yukarıda Türkiye'deki seçimlerde Millî Görüş partilerini desteklemek üzere IGMG'nin selefi olan teşkilatlardan yüzlerce araba ve insanların seçim çalışmasına katıldığı ortaya konmuştu.³⁵ Bu siyasi ilişkiyi destekleyen bir diğer argüman ise, 1977 yılında MSP'nin genel başkanı olan Osman Yumakoğulları'nın 1985 yılında Erbakan tarafından AMGT'ye genel başkan olarak atandığı gerçeğidir. İlaveten iddialara göre, Yumakoğulları'nın AMGT'nin başına geçmesiyle MSP dönemine kıyasla daha sıkı ilişkiler kurulmuş ve AMGT Refah Partisi'nin yurtdışı temsilciği işlevini üstlenmiştir. Bunların yanında 27 Mart 1994

³⁵ Bkz. yukarıda, s.169.

seçimlerinde AMGT'nin Refah Partisi'ne 15 Milyon Mark destekte bulunduğu da iddia edilmektedir (Alacacıoğlu, 1999, ss. 111-118). Ancak bütün bu bilgilerin yanında günümüzde bu ilişkinin devam ettiğini söylemek gerçeği yansıtmayacaktır. Nitekim Saadet Partisi'nin Avrupa'da temsilciliğini yapmak üzere Saadet Europe'un kurulmuş olması IGMG ve Saadet Partisi arasında bir ilişkinin bulunmadığına dair bir gösterge olarak kabul edilmelidir. Hlusa, her ne kadar geçmişte bu iki kurum arasındaki ilişki ve iş birliği açık bir şekilde vuku bulmuş olsa da günümüzde böyle bir ilişki ve iş birliğinden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir.

IGMG ve selefi olan teşkilatlar, kuruluştan bu yana cami merkezli bir teşkilat yapısı içinde olmuştur ve faaliyetlerini bu yönde gerçekleştirmiştir. Dinî ibadetlerinin yerine getirilmesi için gerekli olan ibadethanelerin yönetiminin yanında, her yaş grubu için Kur'an ve din eğitimi verilmektedir. Bunlar camilerde verilen eğitim ile sınırlı kalmayıp kolej, ana okulu, ilk okul gibi resmî okullarla da devam ettirilmektedir. Eğitim faaliyetlerinin yanında yaz tatillerinde gezi programları, sportif faaliyetler, hac ve umre hizmeti, vekaletle kurban ve kumanya kampanyaları, yetim destek kampanyası vb. sosyal yardımlaşma kampanyaları, Kur'an güzel okuma yarışması, kitap fuarı, konferans ve çalıştaylar, dergi ve kitap yayıncılığı gibi birçok farklı alanlarda faaliyetlerde bulunmaktadır (Alacacıoğlu, 1999, ss. 126-128). Bu faaliyetler Almanya ile sınırlı kalmayıp dünyanın dört bir yanında devam etmektedir. "Avrupa'da 12 ülkede, ayrıca Avustralya ile Kanada'da hizmet veren köklü bir teşkilat olma vasfını taşıyan kuruluş; 35 bölge, 17.000'i aşkın idareci ve 127.000 civarında ye olmak üzere toplam 350 bini aşan cemaatiyle" (igmg.org, 2020) hizmet sunmaktadır.

4.7. İşlam Kültür Merkezleri Birliği (VIKZ)

İlk olarak 1967'de Türk Birliği olarak kurulan ve adını ilk olarak 1973'de İşlam Kültür Merkezi ve sonrasında adını 1980'de İşlam Kültür Merkezleri Birliği (Verband der Islamischen Kulturzentren e.V.) olarak değiştiren çatı kuruluşu, kamuoyunda Süleymancılar olarak isimlendiren tasavvufi bir cemaatin Almanya rgtlenmesidir. Almanya'nın çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren aynı görüşteki derneklerin birleşmesiyle 1973'de çatı kuruluşu niteliği kazanmıştır (Alacacıoğlu, 1999, s. 102). Diğer yandan kendi resmî web sitesinde 1973 yılında kuruldukları ifade edilir. Dolayısıyla VIKZ'ın kuruluşunun 1973 olarak kabul edilmesi daha isabetli olacaktır.

VIKZ, resmî web sitesinde amaçlarını şu şekilde tarif eder:

“Derneğin amacı, Almanya’da yaşayan Müslümanlara dini, sosyal ve kültürel alanlarda kapsamlı hizmetler sunmaktır. Bir diğer temel görev ise, İslam’ın ve Müslümanların Alman toplumunun birer parçası olarak kabul edilmeleri ve kültürlerarası iletişimin sağlanmasıdır. Bu amaçla VIKZ, Federal Almanya Cumhuriyeti’nde belediye, eyalet ve federal düzeyde birçok dini, sosyal ve devlet kurumuyla ortak çalışmalarda bulunmaktadır.” (vikz.de, 2022)

Cami hizmetlerinin yanında Kur’an öğretimine önem veren VIKZ, şubelerinde hafta sonu ve tatillerde kurslar düzenlemektedir ve özellikle Kur’an ve din eğitimi üzerinde yoğunlaşmaktadır (Altıntaş, 2008, s. 132). Özellikle helal gıda konusunda çok keskin görüşleri bulunan bu dinî grubun, kendi mensuplarına 1987’den bugüne “Tuna” markasıyla et ürünleri sunmaktadır. Bunların yanında “Hisar Europe Travel” şirketiyle hac, umre ve gezi turları sunmaktadır. Ayrıca diğer kuruluşlar gibi üyelerine cenaze fonu hizmeti de sunmaktadır.

Avrupa’daki Süleymancılarının bir kuruluşu olan VIKZ, en çok verdiği fetvalar ile gündeme gelmiş ve tartışma konusu olmuştur. Yaz aylarında yatsı vaktinin girmemesi, fazilet takvimlerine yatsı ve imsak vakitlerinin dahil edilmemesi ve Almanya’da faizin helal olduğuna dair fetva verilmesi buna örnek gösterilebilir (Altıntaş, 2008, s. 132; Perşembe, 2005, ss. 148-149).

SONUÇ

Bu çalışmanın F. Almanya'daki Türk varlığının henüz ilk yirmi yıllık sürecinde Türk işçilerinin karşılaştıkları sosyal ve dinî sorun ve zorlukları ele alması ve ilk teşkilatlanma süreçlerini ortaya koyması açısından önemli bir literatür eksikliğini karşılayacağı umulmaktadır. İlaveten nesli tükenen ilk Türk işçilerin tecrübe ettikleri ve şahit olukları olay ve hadiselerin böyle bir çalışma da toplanması toplumsal hafıza oluşturması açısından da önem arz ettiği ve bunun sağlandığı düşünülmektedir.

1961 yılında Türkiye Cumhuriyeti'yle F. Almanya hükümetleri arasında nota teatisi suretiyle imzalanan iş gücü anlaşmasıyla 1973 yılında kadar Türk iş gücü göçü devam etmiştir. İşçi seçimlerinde yapılan insanlık onurunu zedeleyen muamele ve maliyetlerin düşük tutulması için şehir içi trenlerin elli saatlik göç yolculuğu için kullanılması, minimum masraf maksimum kazanç/fayda doğrultusunda F. Almanya'nın pragmatist bir yaklaşımla insan emeğini metalaştırdığını gözler önüne sermektedir. Diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti, döviz ve nitelikli iş gücü kazanımı için vatandaşlarını yolculuk, lojman gibi konularda asgari koşulları sağlamadan veya herhangi bir rehberlik ve yönlendiricilik yapmadan yurt dışına göndermiştir. Başta en fazla iki yıllığına imzalanan sözleşmeler ile Türklerin, Almanya'da "misafir işçi" olarak kalmaları teminat altına alınmak istenmiştir. Ancak gerek işverenlerin işi öğrenen elemanlarını kaybetmeme isteği, gerek Türklerin daha fazla para biriktirme arzusu yanında modern çalışma ve gündelik hayat tarzını beğenmeleri misafir işçilik sürecini uzatmıştır. İki devletin pragmatist çıkarları arasında misafir olarak F. Almanya'da yaşamlarını sürdüren Türkler, bu süreçte ne kendi ülkelerinden ne de misafir oldukları ülkeden sosyal ve dinî ihtiyaçları bakımından destek veya yardım görmemişlerdir. Bu durum diline, dinine, insanına, örf ve adetlerine, çarşısına pazarına, coğrafyasına kısaca tam anlamıyla bütün yönleriyle kültürüne yabancı olunan bir ülkede, göç olgusuna bağlı olarak Türk işçilerin birçok sosyal ve dinî sorun ve zorlukla karşı kaşıya kalmalarına yol açmıştır. Batı kültürünün içinde doğu kültürünü yaşayan Türk işçiler kültürel farklılık, dil ve iletişim becerilerindeki eksiklik gibi unsurlardan dolayı sosyal hayatın birçok alanında zorluklara maruz kalarak kültür şokuna uğramışlardır. İlaveten işçi lojmanlarındaki kötü şartlar, zor ve ağır çalışma koşulları vb. zorluklar misafir olarak muamele gören Türk işçilerinin

uyumunu zorlaştırmış ve kültür şokuna maruz kalan göçmenler yaşadıkları toplumda marjinal bir konum almışlardır. Başta Türklerin işçi lojmanlarında beraber kalmaları, sonrasında aileleriyle birlikte kenar mahallelere yerleşmeleri Türklerin kendi kabuklarına çekilmesine ve gettolaşmalarına yol açmıştır. Baştan beri misafir olarak görülüp ve Alman hükümeti tarafından uyum süreci adına hiçbir destek görmeyen Türk işçiler, sürekli toplumun dışına itilmişlerdir. İlâveten çeşitli yasalar ile Türk işçilerin anavatanlarına geri dönüşleri teşvik edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Türk işçilerin gettolaşması kendi tercihleri olmamış, ev sahibi toplumunun onları kabul etmemesinin doğal bir sonucu olmuştur. Özellikle 1970’li yıllarda Türk işçilerin ailelerini de F. Almanya’ya getirmeleriyle Türk iş gücü göçünde bir kırılma anı yaşanmıştır. Nitekim aile birleşimiyle misafir işçilik, kalıcı Türk varlığına dönüşmüştür.

Türk işçiler bütün bu sosyal sorun ve zorlukların ve ev sahibi toplum tarafından kabul edilmeyişin beraberinde getirdiği gettolaşmaya, marjinalleşmeye ilâveten farklı bir dine sahip olmaları sebebiyle dinî tecrübenin çeşitli boyutlarıyla, başta pratikler olmak üzere sorun ve zorluklar yaşamışlardır. Helal gıda, cuma ve bayram namazları gibi toplu ibadetlerin yerine getirilmesi, dinî günlerin tespiti, din eğitimi ihtiyacı Türk işçilerin dinî açıdan karşılaştıkları zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan dini tecrübenin pratik ifadesini zorlaştıran bu durum, diğer taraftan farklı bir kültür içinde yaşam ile beraber ortadan kalkın otokontrol ve mahalle baskısı, uyum sürecini geciktirdiği gibi Türk işçilerinde önemli boyutta değişime ve farklı yönelimlere yol açmıştır. Bu değişim bir yandan hâkim toplum için kültürel olarak erimeyi ifade ederken, diğer yandan ana vatanında sahip olunan milli ve dinî kimliğin parçalanması ve yitirilmesi anlamına gelmektedir. Bu durum farklı arayış ve yönelimlere de kapı aralamıştır. Kültürel yozlaşmaya örnek olarak özellikle “Gasthaus” olarak anılan birahanelerin sıkça ziyaret edilmesi Türk erkeklerin gayr-i meşru bir hayat tarzına savrulmalarını beraberinde getirmiştir. Buna karşılık Türk işçiler dinî ihtiyaç ve ibadetlerini yerine getirebilmek için alternatif çözümler üretmeye gayret etmişlerdir. Özellikle aile birleşimi yeni kültürel talepleri ve dinî ihtiyaçları gündeme getirmiştir. Alternatif ibadet mekanlarının yetersizliği, millî ve dinî kimliğin korunması, yeni nesillerin din eğitimi ihtiyacı Türk işçilerini yeni yöneliş ve anlayışlara mecbur bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle, Türk işçiler, dinî ihtiyaçlarını lojmanların boş oda ve salonlarının, spor salonlarının ve kiliselerin kullanılmasıyla gidermeye çalışmışlardır. “Misafir işçi” olarak geldikleri Almanya’da

kalıcı olduklarına ikna olan Türkler, özellikle ailelerini de yanlarına almalarıyla artık geçici çözümlerin yeterli olmadığını fark ederek kendilerine ait cami kurma girişimlerine başlamışlardır. Dolayısıyla misafirlikten kalıcılığa dönüm noktası olan aile birleşimi, Türklerin sosyal ve kültürel anlamda ilk teşkilatlanma süreci açısından da bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Böylece gerek karşılaşılan sosyal ve dinî sorunlar, gerekse kültürel açıdan yeni çıkan ihtiyaçlar, Türk işçilerini farklı saiklerle teşkilatlanmaya mecbur bırakmıştır.

Türk işçilerin dinî ihtiyaçların karşılanmasında Türkiye Cumhuriyeti tarafından gerekli desteğin sunulmaması, işçileri kendi başlarına teşkilatlanma sürecine itmiştir. Böylece ilk teşkilatlanma sürecinin ilk örnekleri 1960'lı yıllarının sonlarına doğru başlasa da Türk işçilerin kültürel bir grup olarak ilk teşkilatlanma süreci 1970'li yılların başlarında gerçekleşmiş ve giderek hız kazanmıştır. Ancak bu süreç sancısız olmamıştır. Özellikle Almanca eksikliği ve Alman bürokrasisine yabancılık, cami kurma girişimleri esnasında Türk işçilerin karşılattıkları başlıca sorunlar olarak tespit edilmiştir. Bunların yanında daire, eski fabrika, tamirhane, mağaza vb. farklı amaçlar için inşa edilmiş binaların camiye dönüştürülmesi, birçok yasal problemlerle karşılaşılmasına sebebiyet vermiştir. Cami olarak kullanılmak istenen binaların dönüşümünde ve inşaatında Türk işçiler, kendi imkânlarıyla bu meşakkatli işe girişmişler ve gerek fiziki gerek nakdi büyük fedakarlıklar ortaya koymuşlardır. Camilerin fiziki olarak bütün şartları sağlandıktan ve inşa edildikten sonra ise Türk işçiler kurdukları camilerde imamlık/hocalık görevini üstlenecek insanları bulmakta zorlanmışlardır. İşçiler arasında daha fazla dinî bilgiye sahip olanlar başta bu din hizmetlerini layığıyla yerine getirmeye çalışırken, zamanla Türkiye'den getirilen hocalarla bu ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak hiçbir kurum tarafından denetlenmeyen camiler, Türkiye'den getirilen hocaların da etkisiyle dinî grupların ve siyasi ideolojilerin etkisi altında kalmıştır. Nitekim Türkiye'deki siyasi konjonktür gereği istediği şekilde din hizmeti veremediğini düşünen hocalar, F. Almanya'da din hizmeti bekleyen Türk işçilerinin camilerinde tamamen denetimsiz ve kontrolsüz bir kürsüde propaganda yapma fırsatı bulmuşlardır. Öyle ki bu durum devlet aleyhtarlığına, Türkiye Cumhuriyeti için "kafir devlet" vb. söylemlere kadar ilerlemiştir. Bu tür propaganda faaliyetlerinin ve Türkiye'de faaliyet gösteren dinî ve siyasi grupların etkisiyle başta samimi duygular ile başlayan Türklerin teşkilatlanma süreci, zamanla camiler üzerinde güç ve iktidar mücadelesine dönüşmüştür. Resmî bir dinî otoritenin

bulunmadığı bir ortamda siyasi ve dinî ideolojilerden etkilenen dinî gruplar ve kuruluşlar, Almanya'daki Türkler üzerinde dinî otorite olma mücadelesi içine girmişlerdir. Böylece camiler çatı kuruluşlarına bağlanmaya çalışılmış, camilerde siyasi ve ideolojik propaganda yapılmış ve Türkler arasında ayrışma süreci başlamıştır. Bu süreçte mevcut camiler yönetim seçimleriyle veya farklı yasa dışı yollarla kontrol edilmeye çalışılmış ve her dinî grubun kendine bağlı olan yeni camiler açılmaya başlanmıştır. Farklı bir açıdan bakıldığında Türkler, kültür şokunun sonucunda Alman toplumundan soyutlanırken, kendi pencerelerinden tecrübe edilen dışlanmışlık hali, kendi kültürel ve dinî öğelerini yeniden yorumlama eğilimini ortaya çıkarmıştır. Nitekim İslam, Türkiye'nin kırsal kesimlerinde bir protesto aracıyken, Avrupa'daki özgürlük olanaklarını kullanarak göçmenler daha radikal bir eleştiri tarzı geliştirmişlerdir. Dolayısıyla bir yandan baskın kültür içinde millî ve dinî kimliklerini kaybedenlerden söz ederken, diğer yandan marjinalite ve buna bağlı olarak köktenci din anlayışı Türk işçiler arasında popülerlik kazanmıştır. Nitekim hâkim kültür tarafından dışlanma ve azınlık psikolojisi altında camiler, Türkler için sosyal sığınak görevini üstlenmiş ve kendi dinî kimliklerini besleme imkânı buldukları sosyal ortamlar olarak işlev görmüştür. Dolayısıyla bu camilerde sunulan farklı referanslara gönderme yapan ideolojik din hizmeti Türk işçilerinin cemaati oldukları camiye yöneten dinî grubun bir üyesi olmalarına ve onların din anlayışını benimsemelerine yol açmıştır. Dolayısıyla bağımsız bir din hizmetinin sunulmadığı bir ortamda, diğer bir ifadeyle nerdeyse bütün camilerin dinî grupların kontrolü altında olmasıyla, Türk işçiler sağlıklı bir din hizmeti ve anlayışı sunan kurumlara sığınamamış ve dinî grupların etki alanına itilmiştir.

Bundan başka Türkiye Cumhuriyeti'nin o yıllarda laiklik ilkesine atfettiği anlam, sağlıklı din hizmetini bir ihtiyaç olarak görmez iken, F. Almanya'nın sunduğu her türlü siyasi ve dinî düşünce ve ifade özgürlüğü Türk işçiler arasında dinî radikalleşme eğilimini beslemiştir. Nitekim Türk işçiler yurtdışında yaşayan bireyler olarak Türkiye'yi dışardan değerlendirdiklerinde İslami yaşantının Almanya'da daha rahat uygulanması, Türkiye'de yasak olan dinî motifli giyim kuşamın Almanya'da serbest olması, Almanya'da toplanan kilise vergisi gibi din devlet ilişkisi modelinin Türkiye'de de uygulanabilirliği ve din ve devletin barışık olabileceği düşüncesi Türk işçiler arasında radikal eleştiri eğilimini teşvik etmiştir.

Özellikle 12 Eylül sonrası iltica talebiyle F. Almanya'ya göç eden Türklerin de F. Almanya'daki gruplara dahil olmaları, Türkler arasındaki bu gruplaşmayı daha da belirginleştirmiştir. Farklı bir açıdan değerlendirildiğinde 1980 darbesi sonrası Türkiye'de taban ve faaliyet alanı bulamayanlar, Batı Avrupa'ya yönelmiştir. Özellikle özgür alan açma ve ekonomik destek bulmak için de Batı Avrupa'ya yönelmeleri söz konusudur. İlaveten dışlanmışlığın hissettirdiği kimliksel aidiyetlerine sığınma duygusu, Türk işçilerin dinî ve siyasi gruplara bağlılıklarını arttırmıştır. Böylece her kesim kendi grubu içinde sığınak ararken, gruplar arası rekabet ve ayrışma giderek artmıştır. Bunun sonucunda çarşıda, pazarda diğer gruba mensup kimselerle karşılaşıldığında yolun değiştirilmesi, her grubun kendi camisi dışında başka camilerde namaz kılmaması, diğer gruplara mensup olanların selamlarının alınmaması ve din dışı kabul edilmesi toplumsal gerçeklik olarak karışımıza çıkmaktadır. Öyle ki her grubun kendine ait namaz takviminin olması, her grubun farklı günlerde ramazan ve kurban bayramlarını kutlamaları bu heterojen yapıyı gözler önüne sermektedir. Bu durum, doğal olarak Türk işçilerinin dinî hayatının düzenlemesi ve dinî otorite problemini ortaya çıkarmıştır.

Bu süreçte hiçbir siyasi ve dinî gruba bağlı olmadan din hizmeti sunmak isteyen ve sadece dinî ibadetlerini yaparak hayatlarını devam ettirmek isteyen dernekler ise laiklik, din dışı olmak ve Atatürkçülük ile suçlanmıştır. Dolayısıyla mutedil bir din anlayışı ve dini hayat sağlanamamış, denetimsiz ve başı boş bırakılan Türk işçiler dinî ve siyasi grupların çıkarları için istismara uğrayarak bir yandan köktenci/fanatik gruplara katılmış diğer taraftan tamamen hâkim kültür içinde başı boş tavırlar sergilemişlerdir. Kitle zıt kutuplara bölünmüştür. Bu marjinal ve köktenci yapı, yabancı bir toplum içinde azınlık olarak yaşamının berberinde getirdiği psikolojiyle insanları daha çok dinî ve siyasi grupların çatısı altında sığınak aramaya itmiştir. Ama aynı zamanda bu tablo, tamamen aşırı ve radikal düşünce ve hareketlerin hayat bulması için de uygun zemini hazırlamıştır. Nitekim 1980 sonrası F. Almanya'ya din hizmeti için gönderilen Emekli Adana Müftüsü Cemaleddin Kaplan F. Almanya'da din görevlisi eksikliği ve dinî ilimlerdeki eğitim ve bilgi düzeyi sebebiyle Türk işçileri arasında gördüğü teveccüh sonucunda, İslam Devleti kurma zehabına kapılmış ve arkasından binlerce insanı sürüklemiştir. Nitekim Humeyni'nin Fransa'dan gerçekleştirdiği İran Devrimi'ni örnek alan Kaplan, Almanya'dan Türkiye'de İslam devrimi için hazırlıklar yapmıştır. Devamında F. Almanya'da İslam devletini kurduğunu ve Müslümanların halifesi

olduğunu açıklamıştır. Bu tür aşırı ve gerçek dışı radikal hareketlerin zemin bulmasını sadece Türk işçilerin azınlık psikolojisine bağlamak yetersiz kalacaktır. Türk işçilerin çoğunluk olarak Türkiye'nin kırsal bölgelerinden göç ettikleri ve eğitim seviyelerinin düşük olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda dinî bilgiye de çok hâkim olmadıkları ve doğru kaynaklardan dinî bilgiye ulaşma imkânlarının düşük olduğu varsayılmalıdır. Dolayısıyla dinî kendi menfaatleri için bir istismar aracı olarak görenlerin Türk işçilerini propagandayla kendilerine inandırmaları ve savundukları ideolojilere katılmaya insanları ikna etmeleri çokta zor olmamıştır.

Hülasa, bağımsız ve mutedil din hizmetinin sunulmadığı bir ortamda Türk işçileri ya tamamen dinî kimliklerini yitirme ya da dinî grupların baskı ve yönlendirmeleri altında dinî hayatlarını sürdürmek zorunda bırakılmışlardır. Almanya'daki mevcut dinî teşkilatların durumu, resmî bir dinî otoriteye bağlı bir otoritenin Almanya'da kurulmasını ve Türk vatandaşlarına bağımsız bir din hizmetinin sunulmasını zaruret haline getirmiştir. Böylece F. Almanya'ya Türk işçi göçünün yirmi üçüncü yılında yani 1984'de Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı bir çatı kuruluşu kurulmuştur. Yirmi uç yıllık bu süreçte Türk işçiler ilk teşkilatlanma sürecinde kendi gayret ve imkânlarıyla ibadetlerini yerine getirebilecekleri mekanların varlığı için bir mücadele ortaya koymuşlardır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk işçilerine bu konuda yeterli desteği sunmaması, az önce ifade edilen dinî gruplar arası dinî otorite mücadelesini ve Türk işçilerin bu grupların tek elinde bulunan camilerde dinî hayatlarını devam ettirmeleri sonuçlarını doğurmuştur.

F. Almanya'da Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı DİTİB'in kurulmasıyla, Türk işçiler bağımsız, nötr ve mutedil bir din hizmetine kavuşmuş, yetkin ve ideolojilerden bağımsız din görevlileri camilerde görevlendirilmiş ve dinî grupların etkisi kırılmıştır. Deyim yerindeyse din hizmetleri anlamında emniyet supabı görevi gören DİTİB'in ancak göçün yirmi üçüncü yılında birçok zorlu bürokratik engellerin aşılmasıyla kurulması, Türkiye Cumhuriyeti'nin yurtdışına gönderdiği vatandaşına sağlıklı bir din hizmeti sunması konusunda ne kadar geç ve ihmalkâr davrandığının bir göstergesidir. Nitekim bu ihmal sonucunda dinî hayatlarını devam ettirme çabasında olan Türk işçiler dinî grupların kontrolü altında olan camilere mecbur bırakılmıştır. Bu ihmalin sonucunda dinî gruplara aidiyet geliştiren Türk işçilerinin, vatandaşı oldukları devletten

değer/hizmet görmedikleri için, ülkeye olan bağlılıkları ve devlet kurumlarına olan güvenlerinin yer yer yara aldığını söylenebilir.

Bugün, F. Almanya'daki Türk varlığının 60. yılında, geriye bakıldığında bir yandan ilk nesil Türk işçilerin dinî ve millî kimliklerini korumak için ortaya koydukları gayrete gurur ve minnet duyulması gerekirken, diğer yandan devamında dinî gruplar arasında yaşanan sürtüşme geleceğe dair önemli ip uçları taşımaktadır. Bu noktada özellikle Türkiye'deki dinî ve siyasi grup ve ideolojilerden bağımsız bir biçimde din hizmeti ve diğer faaliyetler devam ettirilmelidir. Şu an F. Almanya'da dördüncü nesil Türkler neredeyse tamamlanmış ve beşinci neslin oluşumuna ramak kalmıştır. Dolayısıyla bir kısmının dedesi ancak hepsinin anne ve babası kendileri gibi Almanya'da doğmuş ve eğitim hayatını Almanya'da tamamlamıştır. Geline nokta birçoğu Alman vatandaşlığını tercih etmiş, Alman toplumuna uyum sağlamış ve orada hayat düzenini devam ettirmektedir. Bu durumda genel olarak Avrupa Türklerinden, dar anlamda Almanya Türklerinden bahsetmek gerekir. Böylece Alman toplumun bir parçası olan Almanya Türklerine sunulacak olan bütün dinî hizmet faaliyetleri, Türkiye'deki dinî ve siyasi gruplardan bağımsız bir şekilde gerçekleşmelidir. Bunun yanında mevcut dinî örgütler ve diğer sivil toplum kuruluşları Almanya Türklerinin sorunlarına, eğitimlerine, temsil edilmelerine vb. konulara odaklanıp, onların Almanya'daki varlıklarının devamını sağlama vazifesini kendilerine misyon edinmelidirler. Yine kendi yetiştirdikleri din adamlarını istihdam etmelidirler. Türkiye'den din görevlisi olarak görevlendirilenlerin bütün samimi çabalarına rağmen yeni nesil Almanyalı Türkler ile iletişim sorunu yaşadıkları gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, aynı sosyalleşme sürecini tecrübe etmiş Almanya Türklerinden bu görevi üstlenecek din adamları yetiştirilmelidir. Bu noktada bazı çatı kuruluşların özel okul statüsünde faaliyetleri olması sevindirici bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak şu da belirtilmelidir ki, bu eğitim kurumları dinî bir otorite tarafından denetlenmediği takdirde başarı elde edilemeyecektir. Nitekim dinin sübjektif bir şekilde temsil edilmesi ve eğitimin verilmesi, yetişen insanların din adamı yerine ilgili dinî grubun misyoneri olacağı unutulmamalıdır. Bu noktada özellikle DİB ve DİTİB ortaklığında yürütülen Uluslararası İlahiyat Programı'nın isabetli ve faydalı bir uygulama olduğu belirtilmelidir. Nitekim bu program kapsamında Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden seçilerek Türkiye'nin en iyi İlahiyat Fakültelerinde ideolojik saplantılardan bağımsız dinî yüksek öğretimi tamamlayan Avrupalı Türkler, Avrupa'da

aynı dil, kültür ve geçmişe sahip insanlara en verimli din hizmetini sunacaktır. İlaveten Avrupa ülkelerinin kademeli olarak Türkiye'den din görevlilerinin Avrupa'da görevlendirilmesini sınırlandırmaları, bu tip din adamı yetiştirme projelerinin gelecek için ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bugün Avrupalı Türklerin kurduğu ve yönettiği STK'lar gözlemlendiğinde bir kısmının Türkiye'deki dinî ve siyasi bağlarından ayrılarak bağımsız bir şekilde din hizmeti sundukları ve Avrupalı Türklerin ihtiyaçlarına odaklandıkları görülebilmektedir. Bu durum, geçmişte yaşanan tatsız tecrübelerden ders çıkarıldığını gösterirken geleceğe dair umutla bakılmasını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (2017). *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Adıgüzel, Y. (2011). *Yeni Vatanda Dini ve İdeolojik Yapılanma. Almanya'daki Türk Kuruluşları*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Adıgüzel, Y. (2020). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aker, A. (1972). *İşçi Göçü*. İstanbul: Sender Yayınları.
- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 292-303.
- Alacacıoğlu, H. (1999). *Außerschulischer Religionsunterricht für muslimische Kinder und Jugendliche türkische Nationalität in NRW: Eine empirische Studie zur Koranschulen in türkisch-islamischen Gemeinden*. Münster: LIT VERLAG.
- Altıkulaç, T. (2020a). *Zorlukları Aşarken* (C. 1-3, C. 1). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Altıkulaç, T. (2020b). *Zorlukları Aşarken* (C. 1-3, C. 2). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Altıntaş, İ. (2008). *Dış Göç ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Arayıcı, A. (2016). *Avrupa'daki Türkiye Kökenli Göçmenlerin Sorunlarına Genel Bir Bakış*. İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Berger, J. ve Mohr, J. (1987). *Yedinci Adam* (1. Baskı). Ankara: V Yayınları.
- Bilge, M. L. (2007). RÂBITATÜ'1-ÂLEMİ'1-İSLÂMÎ. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 34, ss. 379-380). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabitatul-alemil-islami> adresinden erişildi.
- Burgess, E. W. (1925). *The Growth of the City: An Introduction to a Research Projekt*. *The City* içinde . Chicago: University of Chicago Press.
- Can, H. (2007). *İsviçre'de Türkiyeli Göçmenler*. İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Creswell, J. W. (2015). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches* (Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve

Araştırma Deseni). (M. Bütün ve S. B. Demir, Çev.) (2. bs.). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 67-91.

Çöloğlu, H. (1984). *Yurt Dışındaki Türk İşçileri ve Tasarrufları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yayın.

Damar, H. (2013a). *Efendilikten Köleliğe: Avrupa'da Milli Görüş Hareketi 2* (3. bs.). İstanbul: Gonca Yayınevi.

Damar, H. (2013b). *Efendilikten Köleliğe: Avrupa'da Milli Görüş Hareketi 1* (5. bs.). İstanbul: Gonca Yayınevi.

Doğan, M. S. (2001). *Batı Avrupa'da Türk Gemçlerinin Din Algılaması ve Dini Davranışları*. İstanbul: Değişim Yayınları.

Duman, G. (2019). *11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet*. İstanbul: Vadi Kültür ve Sanat Yayıncılık.

Erten, H. (2014). *Diaspora'da Dini Yaşamak Azerbaycan Ahıska Türkleri Örneği*. Konya: Palet Yayınları.

Eryılmaz, İ. (2020). *Benim Gözümde Almanya: Gördüklerim Yaşadıklarım Duygularım* (1. Baskı.). İstanbul: Erguvan Yayınevi.

Gedik, E. (2010). ALMANYA'DA "ÖTEKİ" OLMAK, "ÖTEKİ" KALMAK. *Folklor/edebiyat*, 16(62), 41-68.

Genkova, P. (2013). Migration und Kulturschock: Psychologische Aspekte der Migration. *Handbuch Stress und Kultur. Interkulturelle und kulturvergleichende Perspektiven* içinde . Wiesbaden: Springer Verlag.

Gibbard, H. A. (1941). The Status Factor in Residential Succession. *American Journal of Sociology*, 46, 835-842.

Gönç Şavran, T. (2017a). Nicel ve Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri. T. Gönç Şavran (Ed.), *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri* içinde (6. bs., s. 220). Eskişehir: Anadolu Üniveristesi.

Gönç Şavran, T. (2017b). Örneklem Seçimi ve Ölçüm. T. Gönç Şavran (Ed.), *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri* içinde (6. bs.). Eskişehir: Anadolu

Üniveristesi.

Güllüınar, F. (2012). Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 53-85.

Günçe, G. (1976). Almanya'da yaşayan Türk İşçi Çocukların Eğitimlerine ve Çevreye uyumlarına ilişkin sorunları konusunda bir ön araştırma. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 9(1), 213-241.

Gündoğmuş, B. (2018). *Göç, Din ve Siyaset*. İstanbul: Bilsam Yayınları.

Herbert, U. (2001). *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland*. München: Verlag C.H. Beck.

Herbert, U., Hunn, K., ve Bundesministerium für Arbeit und Soziales und Bundesarchiv. (2007). Beschäftigung, Soziale Sicherung und soziale Integration von Ausländern. 1957-1966 Bundesrepublik Deutschland. Sozialpolitik im Zeichendeserreichten Wohlstandes. *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945* içinde (ss. 685-724). Baden-Baden: Nomos.

Hoffmeyer-Zlotnik, J. H. P. (1976). *Der Prozess der Sukzession: Die Unterwanderung von Berlin-Kreuzberg*. (Doktora). <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-33513> adresinden erişildi.

Höhne, J., Linden, B., Seils, E. ve Wiebel, A. (2014). Gastarbeiter. Geschichte und aktuelle soziale Lage. Wirtschafts-und Sozialwissenschaftlichen Instituts.

Hunn, K. (2011). *Arbeitsplatz Deutschland, Heimat Türkei?* (Policy Paper). Bertelsmann Stiftung. <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/publikationen/publikation/did/arbeitsplatz-deutschland-heimat-tuerkei> adresinden erişildi.

İnce, C. (2019). Göç Kuramları ve Suriye Göçü Üzerine Bir Değerlendirme. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 2579-2615.

Jamin, M. (1998). Die deutsch-türkische Anwerbevereinbarung von 1961 und 1964. M. Jamin ve A. Eryılmaz (Ed.), *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde (ss. 69-89). Essen: Klartet Verlag.

Jamin, M. (1999). *Fremde Heimat: Zur Geschichte der Arbeitsmigration aus der*

Türkei. *50 Jahre Bundesrepublik 50 Jahre Einwanderung: Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte* içinde . Frankfurt/New York: Campus Verlag.

Korkmaz, A. (2011a). *Göç ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Korkmaz, A. (2011b). *Avrupa'da İslam ve Müslümanlar*. Konya: Çizgi.

Korkmaz, A. (2019). *Ateizmin Psiko-Sosyolojisi I: Teorik Çerçeve "21. YÜZYIL TÜRKİYE'Sİ" ÖRNEĞİ* (1. bs., C. 1-2, C. 1). Konya: Palet Yayınları.

Köksal, G. (Ed.). (2011). *50 Jahre Migration Zeitzuge: Hürriyet*. (M. Demirel ve F. Erfiliz, Çev.). Mörfelden-Walldorf: Doğan Media International GmbH.

Lingl, W. (2018). *Der Familiennachzug in die Bundesrepublik Deutschland: Eine sozialetische Untersuchung aus migrationssoziologischer Perspektive*. Wiesbaden: Sptinger VS. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-19640-0> adresinden erişildi.

Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaocci, A., Pellegrino, A. ve Taylor, J. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.

Mattes, M. (2005). „*Gastarbeiterinnen*“ in der Bundesrepublik. *Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren*. Frankfurt a. M./New York: Campus Verlag.

Mumcu, U. (1997). *Rabita* (21. bs.). Ankara: Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı.

Oberg, K. (1960). Cultural Shock. Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropologist*, 7, 177-182.

Okutan, A. (2017). *Hayatım ve Din Hizmetinde Geçen 40 Yılım*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Oltmer, J. (2012). Einführung: Migrationsverhältnisse und Migrationsregime. J. Oltmer (Ed.), *Das "Gastarbeiter"-System. Arbeitsmigration* içinde (ss. 9-12). München: Oldenbourg Verlag.

Özcan, E. D. E. (2017). Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme. *İş ve Hayat*, 2(4), 183-215.

Özcan, F. (1996). *Mecbur Etiler* (1. bs.). İstanbul: İstanbulajans Yayınları.

Özdemir, A. (2014). *Acı Vatanda Bir Garip Kul: Birinci Neslin Almanya Hatıraları*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Öztek, Z. ve Bertan, M. (1982). *Yurt Dışına Göç ve Sağlık*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Toplum Hekimliği Enstitüsü Yayını.

Peker, N. (2009). *Almanya'da Türk olmak*. Konya: Form Basımevi.

Peköz, M. (2002). *Avrupa Birliği'nde Göçmenler: Almanya'da Türkler Kürtler*. İstanbul: Gün Yayıncılık.

Perşembe, E. (2005). *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*. Anakra: Araştırma Yayınları.

Petersen, W. (1958). A General Typology of Migration. *Amerikan Sociological Review*, 23(3), 256-266.

Piore, M. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ravenstein, G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167-235. doi:10.2307/2979181

Sala, R. (2007). Vom "Fremdarbeiter" zum "Gastarbeiter". Die Anwerbung italienischer Arbeitskräfte für die deutsche Wirtschaft (1938-1973). *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 55, 93-120.

Spielhaus, R. ve Färber, A. (2006). *Islamisches Gemeindeleben in Berlin*. Berlin: Berlin.

Statistisches Bundesamt. (1995). *Statistisches Jahrbuch 1995*.

Strohmaier, A. (2019). *Medienraum Diaspora*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.

Tölöylan, K. (2012). Diaspora Studies: Past, Present and Promise. (*International Migration Institute/University of Oxford/Diasporas Programme, Working Paper No. 55*).

Tüm İktisatçılar Birliği. (1975). *Yurtdışındaki İşçiler ve Sorunları* (1. bs.). Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.

Türkdoğan, O. (1973). *Batı Almanya'nın Bir Kentinde Türk İşçilerinin Sosyo-ekonomik Yapısı*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Türkdoğan, O. (1977). *Batı Almanya'da Köy Kalkınma Modelleri ve Türk İşçilerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı* (2. Baskı.). İstanbul: Dede Korkut Yayınları.

Türkdoğan, O. (1984). *Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları: İkinci Neslin Dramı*. İstanbul: Orkun Yayınevi.

Uca, A. ve Can, A. H. (2019). Berlin Türk Şehitliği ve Mezar Taşları. *Akademic Journal of History and İdea*, 6(3), 1236-1308.

Wikipedia. (2020, 15 Aralık). Köln Radyosu. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=K%C3%B6ln_Radyosu&oldid=206572234 adresinden erişildi.

Yalçın, C. (2004). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Yaman, F. (2017). *Avrupa'da İslam ve Sivil Toplum: Almanya Örneği* (1. bs.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (5. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, S. (2017). *Erkaufte Rückkehr? Die Abwanderung türkischer ›Gastarbeiter/innen‹ aus Westdeutschland von 1973 bis 1984*. (Yayımlanmamış yayımlanmamış doktora tezi). Universität Osnabrück, Osnabrück.

Yüksel, B. (1982). Yurt Dışında Çalışanların Sorunları. II. Türkiye İktisat Kongresi, sunulmuş bildiri, Ankara.

Zaimoğlu, M. A. (2013). *Wenn das fremde Land zur Heimat wird: 50 Jahre Leben in Deutschland Mehmet Ali Zaimoğlu erzählt*. (V. Dobler, Çev.). Offenbach am Main: Magistrat der Stadt Offenbach am Main.

<https://de.statista.com/statistik/daten/studie/152911/umfrage/tuerken-in-deutschland-seit-2001/#statisticcontainer> (erişim tarihi: 08.02.2020)

<https://virtuelles-migrationsmuseum.org> (erişim tarihi: 08.02.2020)

www.turkfederasyon.com (erişim tarihi: 10.03.2020)

<https://www.destatis.de> (erişim tarihi: 20.11.2021)

[https://www.wikiwand.com/de/Umbauwagen_\(DB\)#/Dreiachsige_Umbauwagen,_Gattung_3yg](https://www.wikiwand.com/de/Umbauwagen_(DB)#/Dreiachsige_Umbauwagen,_Gattung_3yg) (erişim tarihi: 24.12.2021)

<https://zis-virtuelles-museum-der-migration.de/bewerbung-beim-arbeitsministerium-in-istanbul> (erişim tarihi: 01.01.2022)

<https://transportgeography.org/contents/chapter8/urban-land-use-transportation/burgess-land-use/> (erişim tarihi: 15.01.2022)

<https://online.seterra.com/de/vgp/3014> (erişim tarihi: 10.02.2022)

https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=K%C3%B6ln_Radyosu&oldid=206572234 (erişim tarihi: 16. 02. 2022)

<https://www.orthodoxie.net/geschichte> (erişim tarihi: 30.03.2022)

<https://www.atib.org/zaruri-aciklama> (erişim tarihi 09.05.2022)

<https://www.igmg.org/tr/islam-toplumu-milli-goerues-siyasi-ve-finansal-acidan-bagimsiz-bir-teskilattir/> (erişim tarihi: 11.05.2022)

<https://online.seterra.com/de/vgp/3014> (erişim tarihi: 12.05.2022)

<https://www.vikz.de/tr/hakkimizda.html> (erişim tarihi: 07.06.2022)

<https://moinundsalam.de/anfaenge> (erişim tarihi: 07.06.2022)

<https://www.kirche-und-leben.de/artikel/tuerme-des-koelner-doms-2020-kurze-zeit-ohne-gerueste> (erişim tarihi: 07.06.2022)

<https://www.avrupaninsesi.com/koln-dom-katedrali-nde-56-yil-once-bayram-namazi-kilinisinin-yildonumu-12497> (erişim tarihi: 07.06.2022)

<https://www.indyturk.com/node/223556/turkiyeden-sesler/köln-kilisesi'nde-kılınan-bayram-namazının-hikayesi> (erişim tarihi: 07.06.2022)

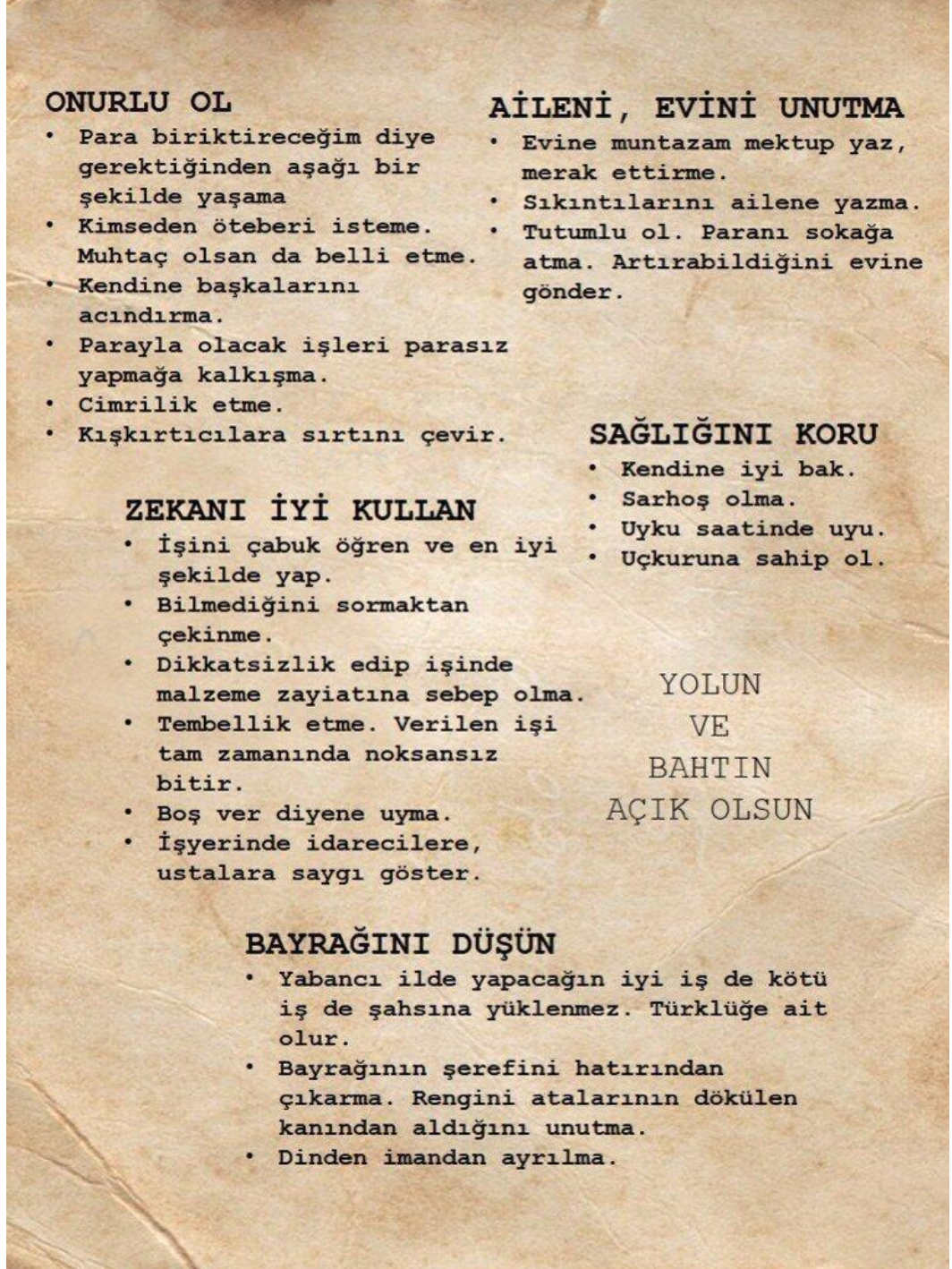
<https://www.avrupaninsesi.com/koln-dom-katedrali-nde-56-yil-once-bayram-namazi-kilinisinin-yildonumu-12497> (erişim tarihi: 07.06.2022)

<https://www.ytb.gov.tr/yurtdisi-vatandaslar/genel-bilgi> (erişim tarihi: 20.06.2022)

<https://transportgeography.org/contents/chapter8/urban-land-use-transportation/burgess-land-use/> (erişim tarihi: 20.06.2022)

EKLER

Ek 1

Ek 2

(Özdemir, 2014, s. 100)

Ek 3

Jean Mohr / DOMİD-Archiv, Köln, BT 0547, 0002

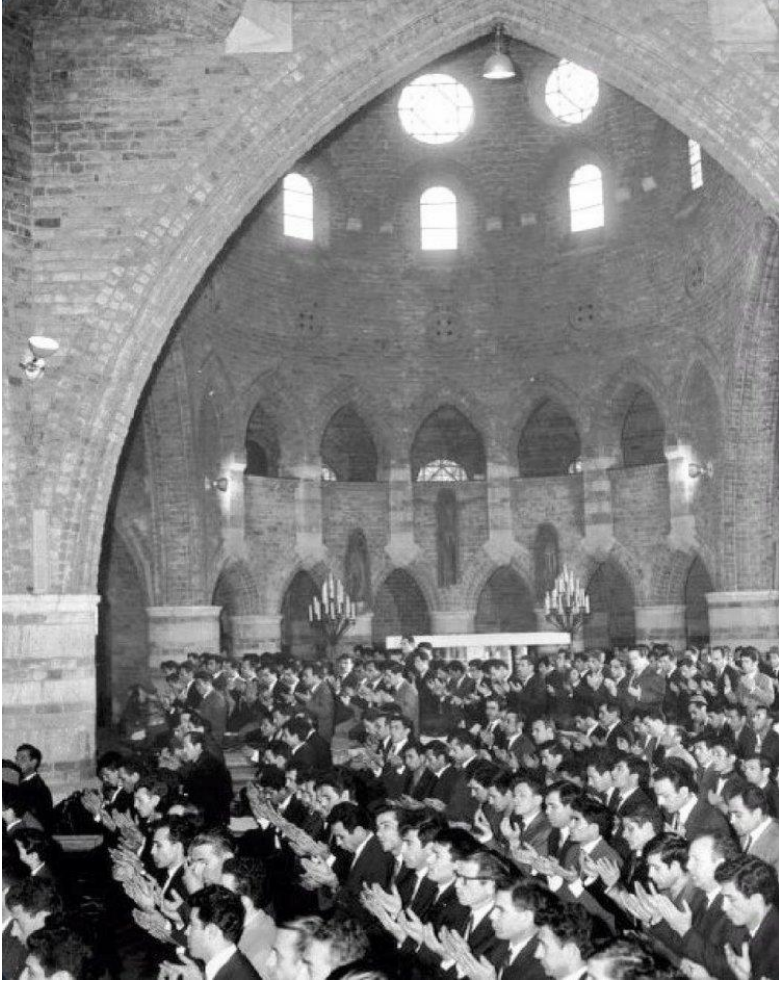
Ek 4

“Eski meslek okulunda namaz kılan Müslümanlar. Schweinfurt, 1962” (DOMİD-Archiv, Köln, BT 0398,0014)

Ek-5

(www.kirche-und-leben.de, 2022)

Ek 6

avrupaninsesi.com, 2022)

indyturk.com, 2022)

Ek 7

DUYURU

AZİZ MUHTEREM GURBETÇİ
KARDEŞLERİMİN
NAZARI DİKKATİNE

3 Şubat 1966
Mübarek RİMDZAN BAYRAM
namazı Dom klisesinde
kılınacaktır. Mümkün Hertebe
herkes Gazete Namazlık ve
Battanıyelerinizle Tedarikli
Gelmeniz Rica olunur.
Taşkınlığa meal vermeden
izdihâm yaratmadan Yüce Dinimiz
ve milletimize yakışır şekilde
Görevimizi ifâ etmeliyiz
Çevrenizde duyurulması
Rica olunur Enderin Sevgi ve
Saygılarımla (Ter tip Komitesi)
hikmet uyyunye Yusuf Topou
Tofaristan

(avrupaninsesi.com, 2022)

Ek 8

Friedrichsdorf İslam Akademisi'nde ders sınıfı, 1981(moinundislam.de, 2022)